مهراڻ

جلد ۲۸ [نمبر ۳-۴]

۱۹۷۹ع

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ.

Gul Hayat Institute

عقل جهڙي کا تونگري نہ آهي،

اڻ ڄاڻائي جهڙي کا سُڃائي نہ آهي،

ادب جهڙي کا ميراث نہ آهي ۽

مشاورة جهڙي کا پشت پناهہ نہ آهي.

- سيدنا علي ابن ابي طالب

Gul Hayat Institute

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد 28] [نمبر 3 ۽ 4

جولاءِ — ڊسمبر

1979ع

•

ايڊيٽوريل ڪميٽي

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سيد شاهه محمد شاهه شاد

اسسٽنٽ ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ (ناشاد)

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيوڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

مهراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.
فون نمبر 23888/6

ملڻ جو هنڌ
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال
سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو
(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)

Gul Hayat Institute

قيمت

في پرچو 00-6 رپيا | ساليانو چندو 00-20 رپيا

Printed by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press ,Tilk Incline, Hyderabad, Sind, and published by him from Board's office, Sind University, New Campus Jamshoro.

فهرست

● گذارش

شاعري

٠١. عطامحمد حامي — ٩
٠٢. تنوير عباسي — ١١
٠٣. فيض بخشاپوري — ١٢
٠۴. سليم ڳاڙهوي — ١٣
٠۵. حافظ محمد احسن چنا — ١۴
٠٦. پردو سنڌي — ١۵
٠٧. عنايت بلوچ
٠٨. تاجل بيوس — ١٧
٠٩. تاج جويو
١٠. خاڪي جويو — ١٨
١١. عبدالڪريم پلي — ١٩
١٢. شيخ عبدالرزاق راز — ٢٠
١٣. نوازعلي شوق — ٢١
١۴. معمور يوسفاڻي — ٢٢
١۵. نثار بزمي — ٢۵
١٦. رحيم بخش قمر — ٢٦
١٧. مهر پروين — ٢٨
١٨. مريم مجيدي — ٢٩
١٩. نورالهديٰ شاهه — ٣٠
٢٠. عذرا جبين ميمڻ — ٣١
٢١. سوز هالائي — ٣٢
٢٢. سرفراز راڄڙ — ٣۴
٢٣. اياز گل — ٣۵
٢۴. واجد — ٣٦
٢۵. عاجز آچر — ٣٧
٢٦. راهي چنا

Gul Hayat Institute

۲۷. بشير احمد شاد	۳۸
۲۸. ارشاد ماڪر	۳۹
۲۹. علي نواز صابر نظاماڻي	۴۰
۳۰. صوفي نيڀراج گمنام	۴۱
۳۱. راشد موررائي	۴۲
۳۲. محمد رمضان زلفي ڪمبوه	۴۳
۳۳. عاشق هالائي	۴۴
۳۴. شمشير الحيدري	۴۵

ڪهاڻيون

۱. وندر	ـ بادل جمالي	۴۹
۲. مان، هوءَ ۽ منهنجي زال	ـ فدا حسين بلوچ	۵۸
۳. موت نہ تنهنجي مات ڙي	ـ فهميده بلوچ	٦٦
۴. انسانيت	ـ ماستر هميرائي	۷۸
۵. ماءُ	ـ موپاسان سنڌيڪار: منير سولنگي	۸۲

مقالا

۱. قاضي قاضن جو ڪلام	ـ سراج	۹۱
۲. قاضي قادن (قسط ۴، آخري)	ـ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	۹۸
۳. سنڌ ـ مغربي ليکڪن ۽ سياحن جي نظر ۾	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۱۰۹
۴. راڻيپور جا پير	ـ ڊاڪٽر عطامحمد حامي	۱۳۲
۵. حضرت ميان مير سيوهاڻي قادري	ـ ڊاڪٽر سليم اختر سنڌيڪار: ڊاڪٽر نوازعلي شوق	۱۳۴
٦. تذڪره مشايخ سيوستان (سنڌي ترجمو)	ـ سيد حسام الدين راشدي	۱۵۹
۷. سومرا قوم جو حسب نسب	ـ مير محمد بخش خان ٽالپر	۱۸۳
●ـــ "آديسي آئي ويا، مڙهيون مون مارين"		
ـــ ولي دائود پوٽو	ـ اياز گل	۲۱۹
ـــ دادن فقير	ـ سومرو محمد اسحاق راهي	۲۲۱

Gul Hayat Institute

بسم الله الرحمٰن الرحيم

گذارش

مهراڻ جو ”مشاهير نمبر“ ۽ ”سيرت نمبر“

پڙهندڙن کي اهو ڄاڻي خوشي ٿيندي ته سنڌي ادبي بورڊ پندرهين صدي هجريءَ جي جشن ملهائڻ جي سلسلي ۾، ۱۹۸۰ع ۾ ٽماهي مهراڻ جا ٻه خاص نمبر شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي: (۱) مشاهير نمبر، ۽ (۲) سيرت نمبر.

مهراڻ پنهنجن پڙهندڙن کي هن کان اڳ به ڪجهه خاص نمبر ڏيئي چڪو آهي.

۱۹۵۷ع ۾ مهراڻ جو ”سوانح نمبر“ شايع ٿيو، جنهن کي سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد ۽ يادگار مقام حاصل آهي.

۱۹۶۵ع ۾ مهراڻ جو ”ڏهسالہ نمبر“ پڌرو ٿيو، جيڪو، مهراڻ ۾ ڏهن ورهين جي عرصي دوران ڇپيل مواد مان چونڊ مضمونن جو مجموعو هو.

۱۹۶۹ع ۾ مهراڻ پنهنجن پڙهندڙن آڏو ”شاعر نمبر“ پيش ڪيو، جنهن ۾ سنڌي زبان جي تقريباً سمورن همعصر شاعرن جو ڪلام، سندن سوانح حيات ۽ تصويرن سميت، پيش ڪيل هو.

۱۹۷۶ع ۾ مهراڻ جو ”قائداعظم نمبر“ ۽ ”ڪرامي نمبر“ ۽ ۱۹۷۷ع ۾ ”علامه اقبال نمبر“ شايع ٿيا، جن کي پڙهندڙن گهڻو پسند ڪيو.

انشاءالله، هاڻي مجوزه ”مشاهير نمبر“ ۽ ”سيرت نمبر“ پڻ مهراڻ جي اڳوڻي روايت موجب نڪري نروار ٿيندا.

۲۲- نومبر ۱۹۷۹ع مطابق ۱- محرم‌الحرام، چوڏهين صدي هجريءَ جو آخري سال شروع ٿيو آهي ۽ ۱۰- نومبر ۱۹۸۰ع تي پندرهين صديءَ هجريءَ جو آغاز ٿيندو. پاڪستان سرڪار ان مبارڪ موقعي کي قومي سطح تي، وڏي اهتمام سان ملهائڻ جو اعلان ڪيو آهي ۽ ان سلسلي ۾ شايان شان ۽ باوقار پروگرام مرتب ڪيا آهن.

سنڌ کي اهو شرف حاصل آهي، جو دين اسلام جا سدا روشن ڪرڻا، برصغير ۾، سڀ کان اول، هن ئي خطي تي پيا، ۽ برصغير جي ٻين علائقن ڏي، حق ۽ سچ جي تبليغ، سنڌ مان ئي شروع ٿي.

هجري صدي جشن تقريبات جي مناسبت سان، بورڊ جي فيصلي جو تفصيل هن طرح آهي ته ”مشاهير نمبر“، چوڏهين صدي هجريءَ جي اهڙن نامور سنڌي عالمن ۽ فاضلن، ديني بزرگن ۽ روحاني رهبرن، مدبرن ۽ مفڪرن جي سوانحي خاڪن ۽ نمايان ڪارنامن جي احوال تي مشتمل هوندو، جن تي سنڌ کي بجا طور ناز حاصل آهي.

ساڳيءَ ريت، ”سيرت نمبر“ ۾ به ان ڳالهه جو خاص خيال رکيو ويندو ته پيغمبر اسلام حضور اڪرم صلي الله عليه و آله وسلم جن جي حيات طيبه ۽ سيرت متبرڪ تي دنيا جي عظيم مفڪرن ۽ عالمن جي چونڊ مقالن سان گڏ، پاڪستان ۽ سنڌ جي عالمن جا جواهر پارا خاص طور ڏنا وڃن، جيئن سنڌي پڙهندڙن کي سيرت جي موضوع تي سڀ کان سٺو مواد مهيا ٿئي.

ظاهر آهي ته مٿين ٻنهي خاص نمبرن جي شايان شان ۽ معياري اشاعت تڏهن ئي ممڪن ٿي سگهندي، جڏهن مهراڻ جا ڪرمفرما ۽ مهربان لکندڙ، اديب ۽ شاعر، پنهنجي دستوري قلمي تعاون جي شاندار روايتن کي برقرار رکندي، مهراڻ سان ڀال ڀلائيندا. اميد آهي ته اسان جا مهربان ليکڪ هميشه وانگر، مٿين ٻنهي خاص نمبرن لاءِ پنهنجا پنهنجا طبعزاد يا ترجمو ٿيل معياري مضمون ۽ مقالا وغيره جلد کان جلد اداري مهراڻ کي موڪلڻ فرمائيندا، جيئن مذڪور خاص نمبرن جي اشاعت جي بندوبست ڪرڻ ۾ اسان کي آساني ٿئي.

مهراڻ جي وقتائتي اشاعت

مهراڻ جي اشاعت ۾ دير هڪ ڏکوئيندڙ حقيقت آهي. اسان کي پورو پورو احساس آهي ته مهراڻ جو وقت اندر پڌرو نه ٿيڻ، مهراڻ جي آجري دامن تي هڪ داغ آهي. انهيءَ صاف گوئيءَ ۽ اعتراف حقيقت جي برجسته اظهار ڪرڻ مان اسان جي مُراد اها هرگز ناهي، ته اسان پنهنجي ڪوتاهيءَ لاءِ ڪو جواز پيدا ڪريون. اسان پنهنجي ڪمي بيشيءَ جو پورو پورو احساس رکندي، پڙهندڙن کي اهو اطمينان ڏيارڻ گهرون ٿا ته انشاءالله آئنده کين مهراڻ جي دير سان اشاعت جي شڪايت نه رهندي. — ناشاد

Gul Hayat Institute

شاعري

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

عطامحمد حامي

غزل

عشق سڏيو لبيڪ چئي دل پنهنجي لٽائي ويٺاسون،
هوش حواس ۽ عقل جون پاڙون پاڻ پٽائي ويٺاسون.

اک نه ڏسي ٿي جنهن کي تنهن سان عشق لڳائي ويٺاسون،
ڪهڙي انالڪي جاءِ تي پنهنجو پاڻ اڙائي ويٺاسون.

ننگ نيات جا ناتا ٽوڙي، سر به سهائي ويٺاسون،
ڪجهه به ڪيوسون ليڪن توسان نينهن نڀائي ويٺاسون.

خاڪ نشين خلوص جا هندا تنهنجي در تي سجدا ڏئي،
تنهنجي ڳليءَ جي فرش کي پيارا عرش بڻائي ويٺاسون.

دل کي ڏڍاري ڏئي دلاسا حال منجهان تو پار ڪيو،
جوش ۾ ايڏا آياسون جو هوش وڃائي ويٺاسون.

داد ڪرين بيداد ڪرين پر پنهنجو توجهه هيڏي ڪر،
دانهن ته هُتَ بيدرد اسان جي آس لڳائي ويٺاسون.

نفل نمازون ورد وظيفا پاڻ کان پورا ڪين ٿيا،
سر کي جهڪائي ڪين سگهياسون دل کي جهڪائي ويٺاسون.

مُرڪ جا موتي هر هر هاري يار تون ايڏو فخر نه ڪر،
هيت به اچي ڏس لڙڪن جا ڪئين لعل لٽائي ويٺاسون.

جو به ٿئي ٿو، پاڻ ڪرين ٿو، پوءِ به ميار اسان تي آ،
تنهنجي ئي صدقي پاڻ تي پاڻهي حرف لڳائي ويٺاسون.

مهر وفا جو نالو روشن ڪلجڳ ۾ نه پاڻ ڪيو،
ڏاڍ انڌاري ۾ ڏس ڪهڙي جوت جڳائي ويٺاسون.

پاڻ وهيٺا ناهيون حامي، صبر ڪري سڀ سهندو آ،
پاڻ کان ڏاهن سان جو پنهنجو پاله اڙائي ويٺاسون.

•

ڏکن جا سال وسري ويا ڏکن جا ڏم لٿا وسرن،
خوشيون سڀ خير سان وسري ويون پر غم لٿا وسرن.

جيئاريو جان جو ۽ روح جي راحت هيا جيڪي،
آهي همدرد منهنجا، حال جا محرم لٿا وسرن.

رهائيون روح جون جن سان ڪيوسين قرب و الفت ۾،
هيا جيڪي هميشه همقدم همدم لٿا وسرن.

وسالهيون هيون جا برهه جي برسات هي اکڙيون،
آهي بادل آهي ٻولڙون آهي آڳم لٿا وسرن.

ڪڙي ڦاٿو ڪيو دل جو ٻکي جن دام ٺهنجي ۾،
آهي زلفن جا رخ جا خال خط ۽ خم لٿا وسرن.

مزي ۽ موج واريون محفلون سڀ خواب ٿيون ليڪن،
ڪم جيڪي جدائي ۾ آهي ساٿم لٿا وسرن.

وفائن ڪي جيلا بخشش جي خاطر دل جي زخمن لي،
هتن ساڻ لڙڻ ٻڙڪي جن ڪئي مرهم لٿا وسرن.

جواني جوڻ ۽ پيريءَ جون سموريون گردشون وسريون،
پيالا پرت جا جي پيار سان پيتم لٿا وسرن.

سمورا سُور دلين جا ويا ڪافور ٿي حاسي،
مگر مون کان محبت جا وفا جا غم لٿا وسرن.

Gul Hayat Institute

تنوير عباسي

نظم

درد ئي آهي مسيحا
تم باذلي جئي اڻاري
تو ڪئي مردا جياري
درد پيغمبر،
الهي جو معجزو آهي سجاڳي.
*
لنبا آهي پيڻ موت جي
لوليون ڏيئي سمهاري
اسرلدڙ قومن جا پار
ڪي ڳهرجن، لنبا ڪن ڪي
ڪي وڃن سڪرات ۾
موت جهڙيءَ سالت ۾.
*
درد هڪڙو شور
چڻ ڪو رعد جو رڙڪو هجي
پات اوله ۾
جيئن مظلوم جي ڪا چيٽ
جنهن سان
ڳهريل
لنبا ۾ ستل
سڪرات ۾ ورتل
مئل قومون
چرڪ سان جاڳي پون
تم باذلي جي پڌڻ.

Gul Hayat Institute

فيض بخشاپوري

غزل

تاجدارِ سخنوران آهيان،
شاعرِ آخرالزمان آهيان.

مقصدِ حرفِ ڪُن فڪان آهيان، ذات پنهنجي ۾ هڪ جهان آهيان.
ڪلمهٔ لاالا آ لب تي... هم طريق قلندران آهيان.
جسم فاني ۽ نام لافاني، گويا زنده مان هر زمان آهيان.
مان غلامِ نبي ۽ مريدِ علي، وارثِ روضهٔ جنان آهيان.
شيخ جو رند مان تناسب ڇا؟ هو زمين آ مان آسمان آهيان.
مستي ۽ بيخودي ۾ آگاهي، رهبرِ جمله عاقلان آهيان.
بُت ۾ آئينه خدا آهن، عاشقِ صورتِ بتان آهيان.
مشربِ رنديت سبحان الله، عارفِ رازِ عارفان آهيان.
نفي اثبات ۽ ظاهر ۽ باطن، ٿا هيان آهيان جي درميان آهيان.
جسم خسته ۽ روح برجسته، عهدِ پيري ۾ ڀي جوان آهيان.
مان خدا کي ڇيو جهان دشمن؟ هن ڇيو مان جو مهربان آهيان.
آ زبان منهنجي گويا سيف الله، دشمنِ جانِ ڪافران آهيان.
سجده مون کي وري ڪراهِ جبرئيل، سجده گاهِ فرشتگان آهيان.
ويا ٻڏي ڪئي دست ۽ پا ماري، علم جو بحرِ بيڪران آهيان.
خوبتر رنگِ محفلِ خوبان، همنشينِ پري رخان آهيان.
ڇا ڏسي مون کي شپرهٔ بي نور، صورتِ مهر ضوفشان آهيان.
حرص دنيا ڀي آ عذاب النار، سيم ۽ زر کان ڪشان آهيان.
منهنجا اشعار سربسر اسرار، هاتفِ غيب جي زبان آهيان.

فيض کان عالمِ سخن روشن،
مشعلِ بزمِ شاعران آهيان.

سليم ڳاڙهوي

غزل

منهنجي من جا سُرور موتي اچ!
نُور، ليڙن جا نُور موتي اچ!

سر ۾ سرجن ٿا سُور، موتي اچ!
دل ۾ ٻلجن ٿا ٻُور، موتي اچ!

تنهنجي دوري سهاڳ جي دوري،
وڃ نہ دلدار دور، موتي اچ!

زندگاني‌ءَ کي زيب ڏيڻي وچ،
موٽ، منهنجا حضور، موتي اچ!

چاڪ ٿيندا چراغ سيني جا،
معاف ڪر سڀ قصور، موتي اچ!

اڄ بہ تارن تي گل ٽڙيا آهن،
ڏس تہ ٻيرن تي ٻُور، موتي اچ!

طبع ڪنهن جي سليم ٿي ويندي،
شعر خاطر شعور، موتي اچ!

پرت جا پَر ڪري پَري ڀڄي،
منهنجي جنت جي حُور، موتي اچ!

●

زندگي اهڙي طرح ڳائي رهي،
ڄڻ تہ ڪائي حُور ڳالهائي رهي!

هير لامن کي هلايو هيج سان،
ڄڻ پري ڪا پير چمڪائي رهي!

هو تہ ڏس، فطرت ڪنواري ڍلڪ سان،
پرت جي پوشاڪ کي پائي رهي!

گيت ۾ خوش ٿي تنوارن ٿا تتر،
سرهن پڻ سُرهاڻ ڇڻڪائي رهي!

نازبو رابيل ورهنجي ٿيا اهال،
پُوري به ٿي نُور برسائي رهي!

وڄ وراڪا ٿي ڪري اهڙي طرح،
ڇوڪري ڄڻ ڪائي شرمائي رهي!

ڪنهن جي رحمت ۽ عنايت جي نظر،
زندگي‌ءَ جو راز سمجهائي رهي!

Gul Hayat Institute

حافظ احسن چنا

(1)

عشق کي استاد وَرتو جنهن ڏاڍو سک جو سبق،
دل جي جنهن ڪوڙي دري، روشن ڪيا چوڏهن طبق.
جنهن پڙهيو هرت مان هڪڙو الف جو بس اکر،
دل تان دفتر ميٽجي ويا، ياد ناهي ڪو ورق.

(2)

عشق رهبر جنهن جو ٿيو، آن ورتي راهِ مستقيم،
تار تن ۾ يار جي، مطلوب جي دل ۾ طلب،
حق موجود آهه هرجا، غير جو ڪوٺي وجود،
اسم ذاتي دل، زبان تي وِرد جنهن کي روز شب.

(3)

ذرا چشمِ حقيقت کول، هستي جو تماشو ڪر،
فنا جو رازدان بنجي بقا سان آشنا ٿي وڃ.
جفاءِ دوست کي ٻي انتهاءِ لطف تون ڄاڻج،
محبت تنهنجو شيوو آ، تون پابندِ وفا ٿي وڃ.

(4)

جهان جو ذره ذره توکي ٿي تعليم ڏيئي ٿو.
تہ تون سيماب جي صورت سڪونِ آشنا ٿي وڃ.
هيءَ رکندي توکي خود بيني بہ ڪيسين محوِ آرائش،
خودي کي ڇڏ اڙي غافل تون تصويرِ فنا ٿي وڃ.

●

بردو سنڌي

اکين جي اسرار، منجهايو آهي سَن، نه ٻئي ڪَل، الا ڇا چئجي.
ظاهر ٿي اظهار، ٿيون ڳالهيون ڪن، نه ٻئي ڪَل، الا ڇا چئجي.
ڏسندي ڏسندي ڏاپ ڏين، ٿيون ڪنبي ڇنن،
ماري سي مُرڪن، نه ٻئي ڪَل، الا ڇا چئجي.
ڪٿي ٿهر ٿي ڪڙڪن اکيون، ٿي ميهر ڪٿي ٻَرسن،
وڄڙين جيئن وَسن، نه ٻئي ڪَل، الا ڇا چئجي.
پنبڙين جا پيڪاڻ وڻن ٿا جان، الا آرن’،
ڏِيل وڏا ڏُسڪن، نه ٻئي ڪَل، الا ڇا چئجي.
پُرن پيليا پاڪ ڪنين’ جا، رلڻ لي روئن،
ڪاڏا ڇي زُلفن، نه ٻئي ڪَل، الا ڇا چئجي.

●

ڏيهه اکين جو ڏور، الا جت ٻهچ نه پالڏيئڙن.
ڪهايو اهڙي ڪهور، الا جت ٻهچ نه پالڏيئڙڻ.

اکين ايائا ساريا اڄ ڪي،
لير ليايا هاريا اڄ ڪي،
روئن پيُون رلجُور، الا جت ٻهچ نه پالڏيئڙن.
اکيوڻ لمائيوڻ، درد ڏيائيون؛
روئي روئي ٿيڙيون سائيون؛
ساري ساري سَور، الا جت ٻهچ نه پالڏيئڙڻ.
ڪنهن ساڻ ڪنهن ساڻ اک جا ناتا،
هن جڳ ۾ مون لاتا لاتا،
تن جو ڇا مذڪُور، الا جت ٻهچ نه پالڏيئڙن.
ڪنهن کي چئجي، ڪنهن کي لڄجي،
سر تي آئي ڪلهڙي سَهجي،
وَجهي جو وهلُور، الا جت ٻهچ نه پانڏيئڙن.
اردا، درد ڪُٺي منجهه آيا،
پنهنجا ٿيڙا هاڻ پرايا،
دلها جو دستُور، الا جت ٻهچ نه پالڏيئڙڻ.

Gul Hayat Institute

ڪنهن جي راهه نهارن ليڪ، ڪنهن لاءِ آهي دلڙي مانديءَ.

موٽ ڪي ماريو وره وڇوڙي، پنهنجن ڪئي آ جوڙي جوڙي،
وسرڻ جا سي لاهن ويهڻ، پور پيرالهي سور سيرالهي!
ڪنهن لاءِ آهي دلڙي مانديءَ.

ڪنهن جي ياد جا دل ۾ ڪنڊا، ڪنهن لاءِ هنيا هيٺين تي چنڊا،
وره جي وهندي رهندي "ريڻ"، ڪنگ اسان جا ٽيندا ڪانڌي،
ڪنهن لاءِ آهي دلڙي ماندي.

ڪوئي ڪنهن جو ميت نه هنڙي، ڪنهن سان ڪنهن جي پيت نه هنڙي،
ڇا جو ڀاڳ، ۽ ڇا جي ڀيڻ، هرڪا پنهنجي ڪاڻ هيڪالهي؛
ڪنهن لاءِ آهي دلڙي مالدي.

اَڄ اکين جي شال آجهامي، من ۾ درد جو ڪورو ڪامي،
دل ٻردي جي والڪي ميڻ، وره ڪنان سا لاهي والدي.

غزل

سدا نه موجون سدا نه ميلا، سدا نه هولدين يار حيات،
وينو آهي وات تي ماري، ڪهٽ ۾ لائي ڪجهڙي ڪهات.
روپ لڪر جي قارتي، سائين، راحت جو هڪ پَلُ نه ڏلو،
آس نراسي، وِڪ وِڪ قاسي، نفسانفسي ۽ هيهات.
لحظو لحظو وقت وهامي، ديپ ٻري، ڪو ديپ آجهامي،
رات ٻَري، ٽئي ڏينهن ڏکن جو، ڏينهن نَري ٽئي ڪاري رات.
هڪ ڪَرو درياءُ نه هردم وهي، سدا ٻيو لهي چڙهي،
ريت الهي هي پيت جو ساگر، لهندو چڙهندو ٻيو هرسات
جهات اسان جي مات نه ڪاڏي، نيث ته جلوا جهوليءَ پيا،
ٻَري ٻَري ڪان آئي ٻانهين، اڱڻ اسان جي، برمڻ ذات.
ميت جڏهن سوداءَ جي ليٽي، سيني تي ڪنهن سُهڻي جيئن،
ٻردا، آهه الدر سان نڪري، ٻجي پشي ٿي منڙي لات!

عنايت بلوچ

غزل

اسان هڪ گهڙي هن سان گهاري ڇڏيو،
سدا ٻخت پنهنجو سنواري ڇڏيو.

ڏسي حسن کي، هوش ٿو ڪيئن رهي، — اسان کي ته ماڻن ئي ماري ڇڏيو.
ٽڙي دل جي مُکڙي ٿي ٻهڪي پوي، — جڏهن ناز مان ٿا نهاري ڇڏيو.
فقط هڪڙي اقرار، انڪار سان، — جياري ڇڏيو ٿا يا ماري ڇڏيو.
نه آئين نه آئين ڪري واعدا، — اگر هر دفعي مون پڃاري ڇڏيو.
ڇڏيون ڇو وڃو ٿا هيتي هيڪلو، — ٿا سهڻا پلا ڪنهن سهاري ڇڏيو.
ڪريو ڪهُور سان ڪهاوَ ڪيترا، — اها پنهنجي عادت وساري ڇڏيو.
دُکيل ڇنگ ڪافي نه آهي ته پوءِ، — پلي ٻرهه جي باهه ٻاري ڇڏيو.

تاجل بيوس

غزل

تون رهين ساگو آهولي اجنبي،
مون ڪئي قربان توتان زندگي.

تون ٿڪل آهين، وڃين آرام ڪر، — منهنجي پيرن هيٺ رهندي ڏرتتي.
زندگيءَ ۾ جا نه تي توکي نصيب، — موت سا مون کي ڏني ويو روشني.
ليٽ سا منهنجو مُڪائيندي پکهرُ، — هيرَ جا هُن ٻار ڪان ايندي ٿڏي.
مون حقن جي ڳالهه ٿي هُن سان ڪئي، — تون ڪٿان آئين! ٿئين ڇو ٿو لچي؟
ڪا ته اڪ ٻوٽي آتي آ لنڊ سان، — ڏور، هُن گهر ۾ تي ٽڪي ٻاهر، ڙي.
نا اميد بون تو ڏليون ان تورپون، — سون مڇيو قبلا! ٻراٻر آن سخي.

Gul Hayat Institute

تاج جويو

آزاد نظم

سوجهرو

ڪاتڻ ڏئي،
لات تي،
ڪو تہ جُڳنو جلي
ساهہ پنهنجو ڏئي.
وتڻ ريٽو رجيي
ڦيل جو ڪم ڏئي،
ڏيهہ سارو ٿئي
سوجهرو۔سوجهرو!
جڳمڳ جوت ۾
قافلو
واٽ سچ جي وٺي
اڳتي وڌندو رهي.
وَکَ وتري وجهي
هي هنڌهيون ڪنڌ جونْ
پاپر بون
سپ لتاڙي وجي.
واهہ جا پُرخطر پيچرا
پار سارا ڪري
ڇ رسي ساڳ تي دم پٽي!
ڪو تہ جُڳنو جلي،
لات تي ڪاتڻ ڏئي
ڏيهہ سارو ٿئي
سوجهرو۔سوجهرو!

●

خاڪي جويو

غزل

لئين لينهن جا لاد لالڳن وڄايا،
سوبن گيت، سنگيت جي سُر سڄايا!

اها ڇير، ڇوريءَ ڪٿان آهہ آندي،
لئين لسل جا لينگرا جنهن لڄايا؟

اسان جي عمر ۾ ڪڏهن اڳ نہ اهڙا،
ڪا ٿالوَ آويءَ پنهنجا پڄايا!

ڇلهن ستَ چاڙهي، ڪئين ڏينهن ڪاڙهي،
مٺي ماڻ سوڪيءَ ستارا مڇايا!

ڏين ڏيهہ ڪي سير، سوين سورلن۔وَرَ،
ڇهن تي جڏهن پي اسان چنگ چايا!

●

لينهن تنهنجي اسان ڪي لهوڙي وڏو،
ٿار ڀانيءَ ۾ جڻ تہ ٻوڙي وڏا!

ڪوهہ ڪڙ تيل لڪتو نہ پڙا منجهان،
هي ٿلهو پاڻ پاڻي ولوڙي ڇڏيو!

ڀاڻ اهڙيءَ طرح سان آسا ڦرلدا وتون،
ڪورڻ ڪوڍ ورڻ ڪنهن جڻ تہ چوڙي وڏا!

خيال خاڪي پرالا پُنهرا ڪري،
ڦار پنهنجو جهان پاڻ جوڙي وڏا!

عبدالڪريم پلي

گيت

مون تان لهڻ نه ڪَنُ ٻنهنجا، تون مون تان لهڻ نه ڪَنُ،
ٻنهنجي اکين جي چالوءَ ۾ عمر جون گهڙيون ڏِينُ ڪَنُ.

آئون ازل جو اڃايل، ۽ ڪورَڻ جو هُنُ ڪالتيل،
وِس ٻجنئي تـ ٻنا موسم وس مون تي ٿئي ساوڻ.

تون نہ ٻري ٿي، مون ڪان لو ۾، منهنجو آهي ساهُ،
لوڪُ جليو جيڪر لُو جلي تان، بيشڪ ڏِينسُ جلڻُ.

زورُ هلڻيرُ ته ساه ۾ توڪي هنُوله سمائي ڇڏيان،
دُنيا زور ٻئي ٻو لائي هرگز ڏِيئين نہ ڏِسڻُ.

ٻاراتڻ جون لنيڙيون رِيسوڻ، ۽ لنيڙيون خُوشيون،
لهڻ وسن ٿـا اوهـيرن جيئن ساري سـو لنيئن.

جي پُلجي ٻ اکيُون ڦيرايتي ته ٻ هي جاڻي ڇڏ،
ڪون ڪريم جو ڪنهن ٻ ٿينه و توکان ڌار جيڻُ.

شيخ عبدالرزاق راز

تنهنجي روداد وفا ياد آئي،
هر گهڙيءَ پنهنجي قضا ياد آئي.

رات گذري سموري دانهن ۾
صبح دم پنهنجي صدا ياد آئي.

هي پڌي رنگ محل جا نغما،
فقر و فاقہ جي قبا ياد آئي.

اڄ فنا جو مقام گذريو آ،
پنهنجي روداد بقا ياد آئي.

تنهنجي هيءَ عشرہ گري راهزني،
تنهنجي عادت ۽ ادا ياد آئي.

اڄ مسيحا جي جستجو ۾ پيو،
اڳلي تجديد وفا ياد آئي.

اڄ چيوسي هليا ٻه ويندا سي،
ٻر عجيبن کي دعا ياد آئي.

●

غزل

عمر ساري عذاب ۾ گذري،
دلبرن جي عتاب ۾ گذري.

گلستان ۾ رات ڏينهن ڦرندي،
زندگي جڻ سراب ۾ گذري.

مون تہ سمجهيو هو زندگي سقلي،
گذري ويئي ڪنهن ڪتاب ۾ گذري.

رهگذارن جي ڳالهہ ڇا چئجي،
يادگيري عذاب ۾ گذري.

ڪجهہ نہ سمجهيو سي رات جو ساقي،
رات ساري حجاب ۾ گذري.

ڪجهہ پڙهيو سي پڙهي ڏنو سي پي،
زندگاني حساب ۾ گذري.

هي حياتي حيا شرم واري،
عمر ساري حجاب ۾ گذري.

●

Gul Hayat Institute

نواز علي شوق — غزل

ڪوڙها سڏڪا سور مصيبت،
ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.
نہ ڪنهن جو مقدّر، ڪنهن جي قسمت،
ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

ڪنهن سان منهنجي ڪيئن ٿي الفت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي،
دل کي موهيو صورت، سيرت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

مٺڙو مٺڙو سور ڏنو تو، دنيا کان جنہن دور ڪيو تو،
دلبر دل جي درد جي لذّت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

پرت منجهان تو پير کهمائين، مهر و ڪرم آ مون سان بيحد،
تنهنجي نوازش، تنهنجي عنايت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

آشائن جا خون ٿين ٿا، شاهد جنهن جي آهہ شفق ٿي،
گهايل آس ۽ زخمي حسرت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

مجبورين مجبور ڪيو ۽ لاچارين لاچار ڪيو آه!
دل جي تمنا، دل جي حسرت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

تون ئي منهنجي دل جي ڌڙڪن، تنهنجو ساٿ سهارو آهي،
زندہ آهيان تنهنجي بدولت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

سورن منهنجي سار لڌي آ، پورن مون سان پيار ڪيو آ،
ڏينهن ڏکن ۾ رات مصيبت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

تنهنجي در جو خادم آهيان، تنهنجو آهيان، تنهنجو رهندس،
منهنجي محبت، منهنجي عقيدت، ڪوہ نہ سمجهي، ڪوہ نہ ڄاڻي.

●

Gul Hayat Institute

معمور يوسفاڻي

منهنجو وطن، ٺـر

جت وهيا ڪڏهن ڦـي 'بحر' وڏا
جت قـسمـت ڪـٺـڙا قـهـر وڏا
جت 'پنون'، 'مڙها' ۽ 'ڏهر' وڏا
جت آڏيءَ ڪان ٻوه 'جنڊ' ڦـرن
جت اسر جـو 'جنڊا' لـا پـرجـن
جت 'صبح' 'ولوڙن جون وايون'
جت 'شام' جـو 'واڙن تي راڻيون'
جت 'موريا'، 'لوڻيون' کير پريـا
جت کهر کهر 'ڏؤلرن' جـا ڪنڙا
جت 'پس' ٻچاٻو 'لينڪيون' کئي
جت 'ٻرهيءَ' تـي لـا ٻـار سـڙن
جت 'مکڻ' 'سهيءَ' سان مانيڙا
جت 'ڏاٿـڻ' سوهن ڏاٿـيـڙا

جت 'ڦـيـڏر' ٻـارڻ 'ٻـالالـيـو'
جت کوڏ کهٽيرو 'کچيءَ' جـو
جت 'ٽڙهه' تـي ٽاڻا ٽـا گـذرن
جت 'ٽينگ' مان ٽاريو 'هنک' اين
جت 'پوکاڙي' جـي ٻـات ٻـري
جت 'وسرائـن' ريءَ کيـن مري
جت منڙو کـاڏو 'کـهـر جيون'
جت ٽرب سان کاڄن 'ڪـلـٽرِيون'
جت 'مکـڻ' مـالـيءَ تـي ٽڦجي
جت مالي کيکن جيئن کـاڄـي
جت شـرط لـڳـاٻـو کيهه ٻـهـن

جت جـوڏا جهنگـن ٻـاس جـيـن
جت 'سيريا'، 'نپريون' ۽ 'لوٽا'
جت 'مـاٺ' سـوايـا ۽ مـوٽـا
جت رات جو 'چڊڙي' 'هنڙي' ٽئي
جت صـبـح جـو 'آراڙي' بـنـجي
جت 'پرٽن' جـو آهـه ان" پـلـو
جت ٽوهه جي ڪـُرين مان 'اٽـو'
جت 'ٽنيا'، 'کچريون' کوکيلا
جت مفت مـڙهـن ۾ ٽين 'ميها'
جت 'لـُوڪ' 'لـُلـر' جـي ڀاڄي
جت 'مڪ'، 'مـريـڙو' ۽ 'ڦوکي'
جت 'ڪـُنيين' جـا ٽـا کـوڙ ٿين
جت 'ٻـپـٽون' لـک کروڙ ٿين
جت 'مگر' جـو آهـه ماکـ منو
جت 'گوکن' 'ڪـُرين' جو کرٽو
جت 'کوار' جـون ڦريون گذرالو
جت ٻـٽ اُکـشـي کن شکرالـو

جت 'گـولـون' ٻـادامن کان وڌ
جت 'گولڊا' الـڪـورن کـان وڌ
جت 'ڳـالـگيـا' ڳـگن لـار کهٽا
جت ليـڳـ ليـڳـ دار 'ليار' کهٽا
جت 'ٻـکـٽا' مـُرڪ ٻهنوارن جـو
جت 'ٻيرون' کـاڄ ڏڏـارن جـو
جت 'رتيا'، 'ٻوڙيا'، 'ڏولـر' ٿين

Gul Hayat Institute

جت 'سڙهيا' 'ساڏوهين' سولهن
جت 'ڏاليا' ڪاڇن ڦوڏن جيئن
جت 'ڪوڪڙ' ڇيڇي ڪشمش جيئن
جت گدرين 'ريڙا'، 'ڪاڙينگا'
جت 'چيڙ ٻون' 'چيڙ' ان کوليا
جت "ڪڙدالي" آهه ڪاج سٺو
جت راهه مٺي ۽ راج سٺو.

جت 'پوليون' 'پون پون'، پونڻ پڻڻ
جت 'ڪُهڙ' جا ڪنڌا ڪين مڙن
جت 'ورتون' پونڻ تي ٻوڙن
جت 'ڪمليون' 'ورتن' کي روڪن
جت 'ورنون' ٻازن جيئن ورن
جت 'ڏهه ٻاڙبا' ڏا 'ڪوس' هلن
جت "ميل ٻڇا" جا ٻول مٺا
جت آکين ٻاکين رلڪ رتا
جت لِڪ ۾ چِڪ ۾ ڪين ڏٺي
جت ٻاٺي واهن جيئن وهي
جت 'آواڙن' کي آراڙا
جت "انهن" چوڌاري واڙا
جت چيرين جون چمڪارين ڙي
جت سوهن نوري لارين ڙي.

جت ميٺيون، ڏونريون، ٻولاهيون
جت ٽيليون، ڪڪڙيون ۽ سايون
جت ڳاڙهيون، لانڪيليون، راهون
جي ورن وڻڻ، ريءَ ڪاهيون
جت ٻولياڙيءَ جو ٻوڪارون
جت 'ڪاليرين' کي ڪوڪارون
جت 'چونرا' 'چونڪيون' کهرسندن

جت ويڙهين ٻاس وڻان سولهن
جت مانيڪا ۽ مانڪيانيون
جت 'جهڻ' تي جهانئن جهالڪيائيون
جت 'ڪاهن' تي ڪذران هلي
جت 'ڏٿن' جي آهه ٻات ٻلي!
جت اوڪيءَ ۾ السان جيئي
جت ان" سواه السان جيئي.

جت 'ماڻ' پريا ۽ سوهارا
جت 'چوڏاٻن' سان 'ٿُولهارا'
جت 'ٻانيون'، 'ٽوبا' ۽ 'ڪاسا'
جت 'ڪارٻون' 'ڪَرسيون' 'ڪشارا'
جت 'مڪڻيءَ' ماليون موهاريون
جت ٻاجهر سولهن ٻالهيارين
جت مُرڪيو اٿن مالداٿو
جت 'ڏوُلرن' جو ڪن ماندائو
جت 'آرڙيءَ' تي آر ڏٺي
جت ڪونڌيءَ جي ڪدوار ڏٺي
جت "مندالي" ملهار ڏٺي
جت ڪانيو خوشبودار ڏٺي
جت ڪارو ٻاٺي ڪوهه. وڏا
جت جسم لنڊيا ۽ روح وڏا

جت مانڪن مرتيون مارين ڙي
جتي ڪونجون وچن قطارين ڙي
جن 'مٽن' نِڪا ڪارِهون ڙي
مي سڙهن ڦرن موچارين ڙي
ڪن نيلا، منگهلا، ڏ ڪهون ڙي
ڏس راهه ۾ رب" جون رشيون ڙي
ايئن ٻيرون چوڌن ٻريون ڙي
جن ڊيلون چارين چڙهيون ڙي

جي هرڻين سان گڏ هرڻيون ڙي
سي مور ٻه آهن مرڻيون ڙي
ڏس غيرتمند غريبائيون
ڏس جهنگ اڪيليون جهالڪيائيون
جي اڪ ڪٺي ڪو تن ڏي ڏسي
تنهن ويل تنهين جو ڪنڌ ڀڃي.

جي 'ٻيرئون' ڏوليو 'ٻير' ڪٽن
جي 'انبو' مهنيو ٻانڌ ٻڌن
جي 'ڏاهورن' سان دل رکن
جي 'ٽيگس' پريو ٽال اچن
جي 'ڪالبن' ۽ 'ڪولدير' ڪٽن
جي 'پپٽن' پريو جهول اچن
جي 'ڪانٽوين' جون ڪولائو
جي سوڍيون، ساڄاهيون، سانو
تن والڳائين جا ويس وڳا
جن ٻرهڻتي جا ٻنج لڳا
تن جهالڪيائين جا ٽهڪ مٺا
جن روهيڙي جا گل ٽڙيا
سپ ڳالهيون تن جون رس ڀريون
جن ماڪيون آهن ڦوهر جون؛

تن جهالڪيائين جا جهنگ جيئن
تن والڪيائين جا ولگ جيئن
شل 'لورپرين' جا 'ننگ' جيئن
شل 'رانوڙين' جا رنگ جيئن

شل مالڪيائين جا سنگ جيئن
شل اونيئڙا اڙٻنگ جيئن
شل 'ڏانيڙن' جو 'ڏيت' وسي
شل 'ڀنوارن' جو 'ٻٽ' وسي
شل وت سندا 'ويراڳ' وسن
شل 'سهرائي' جا 'ماڳ' وسن
شل 'ڪانڊ' پرٻا 'پار' هجن
شل 'ٿل' 'ترايون' تار هجن
شل موتي هت 'مهراڻ' وهي،
شل 'ٻانڊر' وارن ٻٽ" رهي.

اڄ ٿر ٻه اڪوڻي ٻستي آهه
اڄ ٻيرن هيٺيان ٻستي آهه
اڄ 'پِٽ' جي بالادستي آهه
اڄ 'ٻانڊر' ٻانڊ پرستي آهه
اڄ 'مهرائي' ۾ مستي آهه
اڄ 'ونڪي' 'ولاسي' هستي آهه
اڄ ٻختا آهن 'ٻار ڪري'
اڄ ٿوڪ مٺيالي اٿيا 'ٿري'
اڄ 'وٽ' جو وارو ورڻو آهه
اڄ سانگين ميڪجهه مرڻو آهه
اڄ 'ڪانڊ' ٻاسي 'ڪين' اٿي
هيا ملڪ سڄي تي مينهن وسي
جي ڪڇي ويڙا ڪٽ ڏئي
سي ڏانئي اڻهيا ڏيت ڏئي.

نثار بزمي — غزل

ريشمي زلفن کي ٻاسي ڪنهن جڏهن رخ تان ڪيو،
منهن ڍڪي پنهنجو ٻه ڪامل وٺي دانهون ڪيون.

بي گناهيءَ جي سزا تاثير کان خالي نه وئي،
ڦٿڪندو مون کي ڏسي قاتل وٺي دانهون ڪيون.

ٿي ٻڏي 'سهڻي' جڏهن محشر مچي ويو هو تڏهن،
سڏ ڪري 'ساهڙ' کي ٻو ساحل وٺي دانهون ڪيون.

عشق حضرت عقل جي گردن وري ٽوڙي وڌي،
هار هڻ تي پوءِ هر عاقل وٺي دانهون ڪيون.

جن کي اڳ ۾ ٿي گهٽو هو تن کي سڀڪجهه ويو ملي،
عدل هھڙي تي سچي سائل وٺي دانهون ڪيون.

پنهنجي جذبي کي اٿاريم ننڊ مان ڌوڏي جڏهن،
غور سان مون ڏي ڏسي غافل وٺي دانهون ڪيون.

دل زبان کان دور آهي فاصلو آهي وڏو،
قول ٿوري قرب جي قائل وٺي دانهون ڪيون.

مون چيو هن کان ٻچان ڪاڏي وڃي ٿو، ڪير آهه،
پر پڇي مون کان پري جاهل وٺي دانهون ڪيون.

حق ويچارو هٺي ڇا عام ٻڌي حال تي،
پو ٻه منصف وٽ وڃي باطل وٺي دانهون ڪيون.

●

هي گلزار فردوس ٿي سنڌ ساري

وسايا وري مينهن واحدا! وطن تي، ڦٽا ڦوڪ ساوا، پيلارا پٽن تي،
زمين سبز پوشاڪ پاتي بدن تي، آٿي ڪن ولوڙا، ڀنواريون ٻڌن تي؛
اٿا مينهن قادر ڪئي قربداري:
هي گلزار فردوس ٿي سنڌ ساري!

اٿي ابر باران ڪرم سان ڪڪر مان، اچي بوند بر سان، ٿڌي هير ٿر مان،
رسي روح راحت، چڻي ۽ ڇپر مان، ڪنهيون ڪيت ڪائن، پٽي ٿا ٻڌر مان؛
ڪتوريءَ ڪان خوشتر، وڻي دل کي واري:
هي گلزار فردوس ٿي سنڌ ساري!

رهاڻيون رلي خوب ريدار ڪن ٿا، ٽڙن تي ٽنوارون سي تڪرار ڪن ٿا،
مزيدار گفتار، ميهار ڪن ٿا، چڙا، صبح ۽ شام چونگار ڪن ٿا؛
ڏرن ۾ ٿي ٿاڌل، ٻرن ۾ بهاري:
هي گلزار فردوس ٿي سنڌ ساري!

نه ورچن ڪڏهن ڪير، ڏولرن لسين مان، وڻون ٿا وڻن خوب ٻيرن ٻُسين مان،
نه چائن ٿا چالديءَ جي پيالن، ٻَسين مان، ٻُڪن مان ٻين ٻاڪ ٻاڻي ڪسين مان؛
هميشه هتي ٿي عجب آبياري:
هي گلزار فردوس ٿي سنڌ ساري!

سدا موج مستيءَ ۾ ’مهراڻ‘ آهي، ۽ ’منڇر‘ به ٿي پنهنجو مٿ پاڻ آهي،
ڪهو واه! ’ڪينجهر‘ به ڪلياڻ آهي، ٻرن ۾ ٿي ساوڪ جي سرهاڻ آهي؛
جوئر، باجهري، تر، ٿئي سرانهن ساري:
هي گلزار فردوس ٿي سنڌ ساري!

وڻن ٽـا پڻن تـي هـي پاڻا وطن جـا، ڪِرِڙ، ڪرڙ، ڪنڊا ۽ لالـا وطـن جـا،
ڪـپـون، پوهه، لـاڙڪ اماڻا وطن جـا، وسـن ڳوڙها شـل پـراڻـا وطـن جـا؛

ڪهرن، ڇـڙلرڻن جي پرت ٿـي پياري:
هـي گـلـزار فـردوس ٿـي سنڌ ساري!

پڪا، پيرون، جوالڻ پهڻواروون هلن ٿيون، حيا، شرم، لڄ ليهه واريون هلن ٿيون،
ڪري قرب پنهنجون ۽ ڏاريون هلن ٿيون، ستيون سيل واريون، سنگهاريون هلن ٿيون؛

مڙلي چنڊ جهڙيون، نه ڪائي به ڪاري:
هـي گـلـزار فـردوس ٿـي سنڌ ساري!

ڪٿي ڪوهه تي سي کهڙا کهاگهريون اڄ، پـرڻ آهـون پاڻي، دلا سر ڏاريون اڄ،
ستارن ساڻ سونهن سنڌن سرسريون اڄ، پري تـرت پاڻي وري سـپ وريون اڄ؛

نه ڪنهن ڏي لهارن ڪٿي اک اجاري:
هـي گـلـزار فـردوس ٿـي سنڌ ساري!

صبح، شام جـو ڪن ٿـا تاڙا ٽنوارون، ڪيون ملڪ منهنجي تي مينهن ملارون،
ڪيون قرب سان خوب ڪڪرن قطارون، تو سارنگ لهي پنهنجي سالگين جون سارون؛

ٿـي ساوڪ سراسر پـٽـن تـي پـلاري:
هـي گـلـزار فـردوس ٿـي سنڌ ساري!

اسان ڪـي آ پنهنجو پيارو وطن هـي، سـدا سرس ساڻـو، سولهارو وطن هـي،
سلامت رهـي شـال سـارو وطن هـي، قـمـرا شال قـائـم، قـرارو وطن هـي؛

لطيفي سـٽـي لات جـهـر جهنگ جاري:
هـي گـلـزار فـردوس ٿـي سنڌ ساري!

Gul Hayat Institute

مهر پروين

كافيون

آهٔ جاني جيءَ جيار، ڏي سڪابل کي سهارو.

ڏينهن ٻاڻي آهه ڇمار، اڱين نه مٺڙا مون کي مار،
اڄ کهڙيون گذجي گذار، ڏي سڪايل کي سهارو.

دل آ شيشي جيئن يار، ان کي ٽوڙي نه ڪر ڌار،
هٿ رکي هينئڙي جا ٺار، ڏي سڪايل کي سهارو.

ڪر نه ڪاماڻيءَ جي ڪار، ڳالهه ڪي ويچار يار،
اپڻي نه مون کان دور کهار، ڏي سڪايل کي سهارو.

ميٺ مڏاهون من جا ٺار، اڄ گڏجي گوڏي وهار،
مهر سان ڪر ڪو پيار، ڏي سڪايل کي سهارو.

*

توکي ساري سهڻا سائين، دل ڪري ٿي دانهون،
وڃهي وڇوڙي ويهه نه هرگز، مون کان ٻرين ٻراهون!

توکي ساري ٻوڪاري، قرب سان ڪريان ڪاهون،
ڳوڙها ڳاڙي، منجهون هاري، روز لهاريان راهون!

کولي آهيان تنهنجي دل جي، ٻڌيون آهم ٻانهون،
سوال سٺي تون ساجن منهنجا، موٽ ٻرين اڄ ٻاهون!

لڙڪ وهائي ڦاٽون ٻاڻي، مهر ڪري ٿي آهون،
تو ڌاران ”پروين“ جون ڪولهي وارث ٻين ڪي واهون!

●

Gul Hayat Institute

مريم مجيدي

غزل

تڪا وقت ڪان پي ورهه وهڪرا،
ڏين ڇوه مان ڇال ٽا ڇيڳرا.

سڻهون سڻهه سو ٻر جيئون سرڪ ٽي،
ڏڪن ۾ ڪهي ڦا ڦيون مٺيرا.

اسان ڇيءَ جڙيو ٻرين ڀاڻ آ،
ٻچون ٻنڌ ٻوءِ ڇو ٻسون ٻچرا؟

ڪٺي رات آئـي ٻرهه ٻانڌ ۾،
اجهو جوت جاڳي ٽـمـا ترورا.

سڙي رڪ ڦيون ٽا ٻرون ٽا وري،
ڏيڻ ڪاڻ جڳ ڪي لوان سوجهرا.

لـه جهليا لـه پليا اسان ڪان آلا،
هـٺـا هـاءِ! جـذبـا ٻنهه اولٽرا.

رڳو مان اڪيلي لـه آهيان پٽلي،
زمـالـي ۾ پـتـڪـن ٻـيـا ڪيترا.

●

ميڙا ميڙا جيئون سارو،
ساهه سنوارٻل روح آڌارو.

ٻارهو من آمامن اولداهو،
چمڪي چنڊ لـه ڪوئي تارو.

سپنو ڇا ۽ سايبان ڇا هي؟
لـڙهـڻ نينهان ٻوه سيارو.

عشق ازل ڪان ارڏو ٻنجي،
چلي سدائين ڏک جو چارو.

پريت وڪيري سچ جان ٻاڪون،
چاهه اسان جو جر جهالارو.

مائهو ڊول سيٺي پـر آ،
لينهن ٺيائيندڙ هاڪارو.

مهيزون ۽ مهـٺـا ٻل ٻل،
ٻنهنجو ٻٽرن ساڻ ٻنارو.

چاڙ جياٻو جالـي وجـبو،
ڪو جو ٻڌچي ٻول ٻيارو.

●

Gul Hayat Institute

نورالهديٰ شاهه نظم

رات جو رقص

رات جو وحشي رقص
۽ رات جي پالهڻ ۾
آءٌ تنها
رقص ٿي ڪيان

رات جو ڪارو نانگ
منهنجي لڙي کهنيءَ تو وڃي
لنڊ لڪر جا سيئي شهزادا
مون ڪاڻ رسي ويا آهن
دوستو، آءٌ هجر جي تنها رات آهيان

ٻنهه ڪمري ۾
الساڻي رت جي ٻاس
منهنجو ئي رت آهي
جيڪو آهي ايڏو اداس

جهول ڪٽ تي
آءٌ رقص ڪيان ٿي
رات جو رقص
لنڊ جو رقص
آلاهين ۾ لظر اينڊ ٿ
پرانئين خوابن جو رقص

آءٌ —
ڪاري رات جي
نانگڻ آهيان
آءٌ هر رات جي موت تي
ماتم ٿي ڪيان
رقص ٿي ڪيان

Gul Hayat Institute

عذرا جبين ميمڻ

چُپ رهو،
سڪوت ۾ رهو،
چنڊ ۽ تارو...!
چُپ جي قدمن سان
وک وڌائي پنهنجي پنهنجي
ماڳ وڃي ماٺيو—،
مون چيو،
پنهنجي اڱڙي، وياڪل من کي
ڏُتاري،
اجهو اهاڻ هاڻ پرياءُ آهي
من لڳري ۾ مس
حالت آئي آهي،
من جي جاڳي پولهڻ،—
تہ ڪيئن ڪندو،
۽ چوندو:
مون کي سڀئي تارا گهرجن،
مون کي پيارو چنڊ کپي!

●

وڇڙيو ديس،
آڌا ڏولڪر،
اوپرا پيچرا،
منجهيل راهه،
۽ پير لڙون!
جيون جي جيوت ڪارڻ
هلندي رهيس،
اوپرن پيچرن تي،
نظر آيا انسالي چهرا،
جن جا هٿا من دولهائيل،
من جا ڪوجها،
ڏيک جا آجرا،
الهڙ جن جي هو فريب،
۽ هٿي ياهران منڙي پولي،
تن آڌو جهلي مون،
پيار لئہ جهولي!

●

سوز هالائي

گيت

وصل ورڻ جي سونهي آئي،
پر نہ تون موٽين ڪرهو ڪڏائي.

ڪاڪ ڪڪوري ڪنول ڪڙي پئا،
ليمري لپ تي نيڙو نڙي پئا،
رات روئي ۽ راڻو ڳائي،
پر نہ تون موٽين ڪرهو ڪڏائي.

اوسيئڙن جا ديپ اجهايم،
آشائن جي جوت جلايم،
پرهه ڦٽي وئي جهاتيون پائي،
پر نہ تون موٽين ڪرهو ڪڏائي.

توريءَ آهن امڙن آتيون،
الگ لڙهن ۽ چرڪن ڇاتيون،
ليڪن ڇڏيا لڙڪ لڪائي،
پر نہ تون موٽين ڪرهو ڪڏائي.

سوڍل ساريو ساريو توکي،
رات ڪئي ويٺس راڻل روڪي،
تارن کي ڇڏيم ترسائي،
پر نہ تون موٽين ڪرهو ڪڏائي.

راڻل ڪهڙي ريت رهائين،
ڪنهن ڏائڻ جي ڏاوڻ ڏائين،
سومل وڃي پار پڄائي،
پر نہ تون موٽين ڪرهو ڪڏائي.

Gul Hayat Institute

غزل

گيت خوشيءَ جا راس نه آهن، من جا محرم پاس نه آهن.
موتين جهڙا لڙڪ اسان جا، جذبا بي احساس نه آهن.
اس لڳائي ويٺا آهيون، اوسيڙا بي آس نه آهن.
کير چوي ٿو رُت سَرَهُ ۾، پيلا پَن اُداس نه آهن؟
چنڊ، چڪوري ۽ چانڊوڪي، شايد ڀاڱ ۾ راس نه آهن.
ڪڏهين ڪڏهين ائين لڳي ٿو، چڻ هي اپڻ لڙاس، نه آهن.
مومل ڪي ڏي ماڻن جا اڄ، اکڙين ۾ الماس نه آهن.
ڪڏهين "سوز" ملي ڪڪ ٿيندا، ڌرتي ۽ آڪاس، نه آهن.

●

ڪنهن سان هاڻي سُورُ نه سَلبو، ڪنهن ۾ پنهنجي پاڻ کي پَلبو،
جيسين محرم راز نه ملندا، تيسين حال الهه جو آلبو.
ڪنهن تي ڪو ويساه نه آهي، هاڻي ڪنهن سان روح نه رَلبو.
دل ۾ درد هزارين ساڻيدي، مرڪي، مرڪي، مرڪي هلبو.
پنهنجون سوچون، پنهنجون لوچون، ڪنهن کي پلبو، ڪنهن کي جهلبو.
سچ چوڻ تي سچ سچي ٿو، دليا آهي دوکو دَلبو.
سچَ سچو منسار لڳي ٿو، چوڌس سايوسين جو غلبو.
ڪيسين "سوز" هي حالت رهندي، آخر ايت ته دَور دلبو.

Gul Hayat Institute

سرفراز راڄڙ

گيت

ڪو واءُ وري،
ڪو واءُ وري.
پرين منهنجا ڪڏهن،
اڱڻ ايندا تڏهن،
دل منهنجي ٺري،
ڪو واءُ وري،
ڪو واءُ وري.
تنهنجي ڏسندي مٺا،
سور سڀ ها لٿا،
منهنجو سڻ پيو ڪري،
ڪو واءُ وري،
ڪو واءُ وري.
منهنجون سڀ ئي خوشيون،
توتان گهور ٿيون،
هاڻي تيءُ نه پري،
ڪو واءُ وري،
ڪو واءُ وري.

●

وائي

واٽن تي اڄ ڪي،
ڏيئا ٻاريا ڪوهه مون.
ويٺا جيڪي مور نه وريا،
ياد پيا آيم سي،
ڏيئا ٻاريا ڪوهه مون.
سالهي صبحون ڪيترئون،
لنگهي ويئون پي،
ڏيئا ٻاريا ڪوهه مون.
جيڪي ڳذريو جيءَ تي،
احوال پرين ڏي،
ڏيئا ٻاريا ڪوهه مون.

Gul Hayat Institute

غزل

اياز گل

ڪنهن کي سارڻ جو آهڃاڻ
لاسي اکڙين ۾ آلاڻ

پَهڻ اوهانجو چوڏهينءَ - چنڊ
بادلَ ۾ ململ جو پَهراڻ

سچ ته ڏاڍا گهايل آهيون
جڪَ امان تي تيرَ اِهي تاڻ

جيڏو ماڻهو سمجهن ٿا
ايڏو ناهيان مان الڄاڻ

تنهنجن ڪپڙن ۾ خوشبوءِ
سنهنجين سوچن ۾ سرهاڻ

ڪنهن وڏي ڏاهي جا قول
تنهنجون ڳالهيون، سنهنجي ڪاڻ

تنهنجي سڏ ۾ سڏ ڏيندس
ڌرتي! مون کي ڏار نه ڄاڻ.

•

اياز آهي، اداسيون ۽ تنهايون هن
روئي راتيون، ٿئي سڌايون هن

ذهن ۾ آهي جاڻ لڳو، تنهنجون
بيوفايون جي يادِ آيون هن

سنهنجون ڳالهيون ٻڌي ۽ لڙڪ ڏسي
تو چو چريا! اکيون پڇايون هن؟

جيڪي انسانيت سان پيار ٿا ڪن
ان جون ٿي زندگيون سجايون هن

راتِ ڪاري اچا ڪڻي لاهي
تو چو ڏِيانيون اکيون اڇايون هن؟

ايئرڪنڊيشن ۾ هيٺين طبقي جون
وهي ڪيل ڳالهڙيون اجايون هن

دس ڪي ڪيئن ٿا ڀلائي سکهون
جنهن جون ڀلجن جون نه ڀلايون هن.

واجد

گيت

ڪيرا ڏور وڃي ڪر لات
درد ڀري هيءَ لات سٺي
جهُري ٻوي ٿي من محلات
ڪيرا ڏور وڃي ڪر لات

آءٌ چاهيان ٿو اڄ ڪا سالت
ڪنهنجي يادن ڪي ساري
ليٽڻ ۾ ڪاٽهندس رات
ڪيرا ڏور وڃي ڪر لات

هر پل مون لئه آهي مات
منجهند ويـر اڪيلو آءٌ
تن ۾ ڪنهنجي آهي تات
ڪيرا ڏور وڃي ڪر لات

مون ڪي آهي هڪ ٻرين!
دل ۾ ساريندي سپرين
تون ٻہ ڪنه ين هولدين ڪات
ڪيرا ڏور وڃي ڪر لات
ڪيرا ڏور وڃي ڪر لات.

غزل

جنهن سان اکيون اڙليون آهن
تنهن جون ڳالهيون وڻنديون آهن

جيءَ ۾ جنهن جي جام آ جڙلدي
تنهن لئه اکڙيون رئنديون آهن

پيار لٺو سک سالت ۾ ڀلجي
راهه ۾ ٻاهيون ٻرليون آهن

ڪنهن جي ڏور ٿيڻ سان من ۾
آس جون ارڙيون جلنديون آهن

ڪيڏو ٻيار لڪايئي ليڪن
اکيون راز الـنديون آهن

آدرشن جون وسنڌڙ واديون
اڪ ڪلڻ سان سڙليون آهن

ٻيار لپائڻ واريون واجد!
رڃ ۾ اٿين ٿي رلديون آهن.

Gul Hayat Institute

عاجز اُجڻ — وايون

تـو بن ڪهڙي عيد او سائين، تو بن ڪهڙي عيد.

تنهنجيون راهون روز نهاري، ڏندلي ٿـي وئـي ديـد،
او سائين تو بن ڪهڙي عيد.

آءُ تـہ ڳراهنيون پـائـي ڪهاريـون، ساعت هـيءَ سعيد،
او سائين تو بن ڪهڙي عيد.

رنـج رسـامـا ڪين نـهـن ٺـا، محبت منجهہ مـزيـد،
او سائين تو بن ڪهڙي عيد.

تـو لئہ اکڙيـون آتيون رهنديون، سـرٺـا سـوت بعيد،
او سائين تو بن ڪهڙي عيد.

آئون تہ اوهان جـي عـاجـز آهيان، پالهي سَلهہ خريد،
او سائين تو بن ڪهڙي عيد.

●

منهنجو سڄڻ چـوڏهـيـنءَ جو چـنـڊُ،
جيسُ لـہ جنهن جـو، جڳـ سـجي م.

ڪـلـٺِـي چنهن جي گلقند جهڙي، مُرڪ بہ مصري ڪـنـڊُ.
محب مٺي ڪـي آهـي پنهنجي ڪهورن تـي تـہ گهمنڊُ.
اـاز ادا سان مـُشڪي دل تـي، محب هڻن ٿـا مـنـڊُ.
واعظ مولڪي يـار ڏمـڻ ڏي، راهـہ لـہ منهنجي رلـڊُ.
سور سهڻ لـئـہ عـاجـز ڪهرجي، سينو ڪوٺـي سمـنـڊُ.
جيسُ لـہ چنهنجو، جڳ سجي م.

راهي چنا — غزل

آسون پنهنجون چڻ الگاس،
پنهنجا ڦول ٻه ڦيا ٻن واس.

ياڪ جي آهي ٻازي ٻار،
پنهنجو ڏينهن ۽ رات آوماس.

خالي خالي پنهنجو جهول،
ڪنڌر جهڙا ليڻ آداس.

وحشي هن سنسار ۾ سائين!
مائهو ڪائي مائهوءَ ماس.

پل پل پنهنجو چنتا چاهت،
پنهنجي سهائون آس ليراس.

پيار جا دشمن ڀاڄي آهن،
پنهنجي راهن ۾ راڪاس.

بشير احمد شاد — وائي

اکڙين جو ڪشڪول،
جهليو مون اکڙين جو ڪشڪول.

ٻيجل واري سڄڻ ته ڪاهي، ٻول ٻه تني اس ٻول.

هيرا موتي ڪوڙ مڳان، هت ڪنڪر پيي امول.

آس اڙاس نه ڪر او، سائين، ايئن نه رڻ ۾ رول.

تنهنجو 'شاد' سوالي تو دَر، خالي آهي جهول.

آڇ

سنهنجا محبوب اڄان رات تي جوڀن آهي،
آ اڃا راهه تي ڪارنهن جي چادر تاڻيل،
ٻنهنجي جذبن تي اڃا آهه حجابن جي زنجير،
ڪا گهڙي ترس ته تارا ٿين وچائن ٻاڻل.

اڄ ته رسمن جي غلامي کان هي آزاد ڪهڙيون،
ڪجهه ته جذبات جي ساگر ۾ ٿي لڙهندي ڪهاريون،
اڄ ته ماحول ٻيو آ سور ۾ وهنتل سارو،
آ ته من ڏيهه ۾ ڪو ذات جو ٻنيٽ ٻاريون.

ذڪر بيسود آ تقدير جي زخمن جو ٻرن،
دل جي هر زخم ڪي آ پيار جي چالباڻ ڏيون،
آ ته ڪجهه دير ٻڙانيون ڏيئي ڪي لڙڪ جهڻي،
ساري سنسار ڪي ڪا لينهن جي سُرهاڻ ڏيون.

سور اورڻ جو ته سپنا ٿي سهارو آهن،
اڄ ته ڪي گيت محبت جا لکون ڳايون اچون،
سُک جي ساعت ڪي هلي آ ته امرتا بخشيون،
آ ته صدين جي جدائي جي عذابن کان بچون.

هي سچو شهر خمرشان جي وري چاڪي ٿيو،
پوءِ وڇوڙي جو سفر تون ٻه ٿـلڪـ جهاڳي سگهندئين،
مان ٻه ڪنهن آخري تاري چيان ڪر لي وهندس،
تون ٻه سنڌڙي جيان دودي لئي صديون سڪندئين.

●

علي نواز صابر نظاماڻي

بيت

سسئيءَ جا سوز

پنهون وڃ مَ پري، روڪي جهل روڏا،
مٺا مهارن سان، ٻڌ ڪولرن جا ڪوڏا،
اڃو سڄڻ اوڏا، ساهه سڪي ٿو سيج ۾.
ساري پنهون چار ڪي، سدائين ٿو ساهه،
جان جدائي ۾ جلي، پڙڪيو پري پاهه،
رڙهي وٺان راهه، رسان شال ڪيچ ڪي.

●

پنهون وڃ مَ پري، جهڪائي چڙ آئُ،
ڪيهون ڪريان ڪوهه ۾، هيڻي هڏن سٽ،
جبل ڪئي جٽ، ور ور مون ڏي سپرين.
واڻن سان واڻون ٽيون، وٺان ڪهڙي وات،
آهيان اڪ عجيب لئي، آيي اوچي ڳات،
ڪاڙهي آڄ آسات، وڪوڙيو وجود کي.

●

پنهون وڃ مَ پري، ٻڌي چڙ ليڙا،
چالب مون جڏيءَ سان، جبل ڪيا جهيڙا،
حال آئم هيڙا، سڄڻ رسيج سيج ۾.
واڻن سان واڻون ٽيون، شل سڌي وٺان وات،
"اِهدِنَا الصِّرَاطَ المُستَقِيمَ" قرب لهه قادر ڪاڻ،
آهيان اوچي ڳات، پسان شال پرين کي.

●

پنهون وڃ مَ پري، ٻڌي چڙ پوتا،
ساري سڪل سيج ۾، غمن ڏنا گوتا،
هلي اچ هوتا، ڳالهيون سليان سور جون.
واڻن ور ڪنڊا ٿيا، ور تون وري ور،
"صابر" تو سڄڻ لئي، ڪولي ڇڏيو ڪهر،
دلبر تنهنجو در، ڏسان شال اکين سان.

●

هنيون ڏاڍ هوت کي، پل پل پون پور،
واڻن ور ڪوڏا ٿيا، ڏيهه پرين جو ڏور،
جيءَ جيڏو ٿو جهور، پهچان شال پنهون کي.
واڻن ور کهڙا ٿيا، شل سولو وٺان ڳس،
"صابر" سڪايل کي، رهبر اچي رس،
پرين پهچي پس، هوت هيڪر هيڙوي.

●

رئان ۽ ريهون ڪريان، ڪريان پچارون پاڻ،
ڪاهي پيس ڪوهه ۾، هوت پنهل جي ڪاڻ،
سهڻي ساجن ساڻ، ڪنديس رهاڻيون روح جون.
هوت تنهنجي "حُبَ" ۾، هنجهون هاريان هاءِ،
"صابر" سڪايل کي، پرين پاڻ پساءِ،
پاسي ۾ رهاءِ، ڪولي مون غريب کي.

●

Gul Hayat Institute

قادر پنهنجي ڪرم سان، پرين وٽ پهچاءِ،
واحد پنهنجا وڙ ڪري، وڇوڙو وڃاءِ،
وڃي آس پساءِ، جتي سڄڻ سامهون.

●

هرگز ٿي مَ رنج، هيڻي پنهنجي حال تي،
سڄڻ سڪا سُور جي، سي سڀ پائنج گنج.
هوت تنهنجي هنج، سسئي ڇو سُڏڪا پرين.

●

سسئي پير مَ سُڏڪا، هيڻي پنهنجي حال تي،
"صابر" ڇڏي سيني سنجهان، ڪڍي ڇڏ آلڪا،
اچايا آڏ ڪا، روا رکڻ ڪين ٺهي.

●

هيڻي پنڌ پڄاءِ، سدا پنهنجي پرين جو،
وڃي پنڌ وات تي، ته تون وقت وڃاءِ،
هلائون پرت سديون، تن کان پاڻ بچاءِ،
مولائي شال ملاءِ، سسئي توکي پنهون.

●

صوفي نيپراج گمنام

نظم

داستان منهنجو

در محبوب جي سامهون آ خالي آشيان منهنجو،
لڏي ايندي تو لاءِ مرڻ اج نام و نشان منهنجو.

ڪهڙا ٿي روز ات ڪهارون، سنڌم محبوب جا سهندي،
ڪيو سنگدل ته ڪاٿي سان اچي اج امتحان منهنجو.

عشاق منهن پيا مرڪن، لڇايا ڪين سون عاشق،
ويو ڪٿي تو چوري ناصح، ڏيڻ سر رانگان منهنجو.

سندم تڪبير جي سامهون پڌي بيٺا صفون عاشق،
ڪُسڻ هي صبر تحمل سان، ڏٺو ٿي آسمان منهنجو.

هتان هُئن پي مَران ها پر مورڙ هو مهت ماڻايو،
شهيدِ عشق وارن سين ٿيو گڏ آشيان منهنجو.

ڪٿي صوفي ويس بازي سندم ٿي خون سان سارو،
سندم قاتل جي دامن تي لکيل آ داستان منهنجو.

●

راشد موراڻي

غزل

پرهڻ ورتي گلن ۾، ميرن جهنگن ۾ پناهه،
ڪين ساٿيءَ کي ملي ٿي، هاڻ ساٿين ۾ پناهه.

شل حسينن کي اوهي ڪو رحم، راضي ٿي پون،
من وٺن موراڻيءَ مورن کان سهڻن ۾ پناهه.

منهنجي منڙي يار جي اڄ مُنهن مبارڪ کي ڏسي،
شرم کان آ چنڊ ورتي، ڏس ته ڪڪرن ۾ پناهه.

ڏاڍ کان ڏم جي زماني جي غمن کان تنگ ٿي،
خيال سهڻيءَ جي وچي ورتي آ ڪرڪن ۾ پناهه.

درد جي لشڪر ڏکي نيڻن مان ڳوڙهن کي ڪڍيو،
ڊوڙندا اچيو وٺن ٿا منهنجي دامن ۾ پناهه.

شوق ۾ گلڙن چمڻ جي، دربدر ڀٽڪندي رهي،
ليڪ بلبل آهه ورتي هاڻ ڪنڊن ۾ پناهه.

سُور ڌرتيءَ جا سهي، سُک چنڊ تارن ۾ نه ڳول!
ڪر اچي تڪير متي، وٺ منهنجي تارن ۾ پناهه.

ڳالهه ڪرڻي هئي اثر واري طريقي سان تڏهن،
خيال جي اظهار ورتي، شعر جي فن ۾ پناهه.

زندگي پر آءٌ رهندس راشدا! ٿو رالتو،
درد دل منهنجي وتي آ، تنهنجي شعرن ۾ پناهه.

●

Gul Hayat Institute

محمد رمضان زلفي ڪمبوهه

غزل

سان ڪيان ڪهڙي صفت تنهنجي صنم سينگار جي،
آهي سڪ هردم مون کي دلبر سندئي ديدار جي.

بيقراريءَ ۾ ڪيا سون ياد تنهنجا واعدا،
پر اسان آهن تون سڄڻ شب ختم ٿي اقرار جي.

ڇو وساري تو ڇڏيو مون ڏوهه آ ڪهڙو ڪيو،
ڏي دلاسو دلبري رک لڄ تون پنهنجي پيار جي.

بي خطا مون کي ڪيو تو پيار کان محروم ڇو،
ڪر ڪو پيرو قرب جو ۽ ڇڏ بچر انڪار جي.

ناتوان ٿيو آهيان سان ۽ رهان ٿو بيقرار،
ڪر پلائي پال تون لهه سار هن بيمار جي.

وئين رُسي مون کان پري ٿي منهن مٽايو ٿئي سڄڻ،
ڏس اچي اکڙين سان تون حالت سندئي لاچار جي.

مون سدا تنهنجي مٿان گهوريو آهه پنهنجو ساهه سر،
پر نصيب 'زلفي' کي آهه هردم جدائي يار جي.

●

دل جي دليا وسائي آهي ڪنهن،
پيار جي نگري بنائي آهي ڪنهن.

دل جي خاموش هن ويرانيءَ ۾،
آس جي شمع جلائي آهي ڪنهن.

منهنجا سڀ حوصلا خطا ٿي ويا،
غضب جي برق ڪيرائي آهي ڪنهن.

سخت پٿر جا سوم ٿي ويا اڄ،
پيار جي مُرلي وڄائي آهي ڪنهن.

دُور هن بيڪران ساگر ۾،
پيار جي ڪشتي بچائي آهي ڪنهن.

ڪهڙو سان ڏوهه ڏيان رقيبن کي،
دل جي حسرت ميٽائي آهي ڪنهن.

مون کي هرڪو ڏئي ٿو ڏوهه يارو،
پيار جي شان اجائي آهي ڪنهن.

'زلفي' بي نور هن نگاهن ۾،
آس جي جوت جڳائي آهي ڪنهن.

عاشق هالائي

وائي

پل پل پيڙا پور، ساعت ساعت سور سمائين.

عشق تنهنجي جي آهي عنايت، ڪنهن جو ناهي قصور.
صدما سور به سهڻا پيڙا، جو به مليو منظور.
سج چنڊ تارا ڪيترن آڏو، تنهن جو مٽ نه سُور.
شيشي جهڙي نازڪ دل ٿي، ٿي پيئي چڪنا چُور.
چاهه مان چاهيو عاشق جنهن کي، دلبر سو ٿيو دُور

گيت

منهنجا گيت آڇايل، تو بن مهڻا سالول.

ساز نه آهن سرتل، سُر ٿا لاهن پرتل،
سُڏڪي پيئي هايل، تو بن مهڻا سالول.

ساوڻ آ من ڀاوڻ، منهنجي ليکي ٻن چڻ،
آهي آس اڃهائل، تو بن مهڻا سالول.

چالدوڪي ۾ جوڀن، راس نه آيا تو بن،
تن من آهي گهايل، تو بن مهڻا سالول.

ڪاڪ ڪڪوريل آهي، سيج سجايل آهي،
رات رهي وڃ رائل، تو بن مهڻا سالول.

جو دم دور رهيا جي، سو دم جاڙ جياسي،
"عاشق" بارا ٻاڪل، تو بن مهڻا سالول.

شمشيرالحيدري گيت

جبل جو وسڪارو

جبل مٿي جهڙ ڙي چورا، جبل مٿي جهڙا

جهڙ ته ساوڻ ڪنهن جهوري ڙي سجڻ،
وار ته ڇڏيا سون ڇوڙي ڙي ڍولڻ -
منهن ڏسي تون مٺڙا او جاني...

ڪتان ڙي آيا ڪارا ڪڪر،
وٺا ته پانهنجا چنا چهر،
چڪ گهمن سڀ پانهنجا ولر،
لڪن لاتو لنڙا او ڍولا...

جهونو ڙي چنو ته نمي ڀان جو،
سنهون ڙي چولڙو ڀنو مان جو،
هيڪلين هنڌ ۾ سيءَ سران جو،
تون ڙي ته آجهو اوڇڻ مان جو،
ڏوهر ڪيهڙو ٿيڙا او لالڻ...

وڇڙيون وَرَ وَرَ ڪن ڏيون ڪيهان،
ڇپلڙا تنهنجا ته ڪن ٿا ريهان،
آکهي ته آهيان مان راتيان ڏينهان،
ڏکي ڙي ويٺي مان ڏارو ڀيهان،
ڳرو ته جنڊ جو پڙا او جاني...

سارو ڙي ساٿوڻ ڪيئن آڪاريان،
ڪس تي ويٺي مان ڳهيتڙا چاريان،
چڙهيو ته چونيءَ وات لهاريان،
دڳ مٿي توهجي پاهڙي پاريان،
وڻيو تون اچ ڳڙا او چورا...

ٽڙ جو وسڪارو

منهنجا مور سڄڻ، مان ڳهور سڄڻ،
گهر آءُ تون پنهنجي پيارا ڙي
وري آيا اڄ وسڪارا ڙي...

هيت ديس وٺو، گهڻو گاهه ٿيو،
ڏاڍا مينهن پيا موچارا ڙي،
تو ڪيئن ڪيا ويسارا ڙي...

جڏهن ڪَڪَريون رُتِ جي راله رهن،
جڏهن ٻولڊون چتُوهي ساٺ ڇتن،
جڏهن پاڻياريون سڀ ٽهڪ ڏين،
جڏهن ڪنوڻ ڪيلي،
جڏهن مور ٽيلي،
مان آئي پرين شوڪارا ڙي...

جڏهن ڪارئين راتئين سُڪ نه سمهان،
جڏهن آڏيءَ آڏيءَ ڇرڪيو اٿان،
جڏهن هر هر تنهنجي واٽ ڏسان،
جڏهن ڪوڙ ٿئي،
ڪجڪوڙ ٿئي،
مون کي ڊپ ڏين ڊيڄارا ڙي...

هيت روز وسن ٽٽا وڏ ڦڙا،
ڏٽَ ڏولڻ ڇا هٽ ڪيت ڪڙا،
ڏينهن رات پُرڻ ٽا ڇنگ ڇڙا،
جي تون نه اچين،
پرديس رهين،
منهنجا ڏينهن پنا ويڇارا ڙي...

کھاڻيون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

بادل جمالي

وندر

ٻچي ٻچي اڳ منهنجي ٻڌل هئي، ته ڪا نا هوڪي جاءِ ڪانه ملي. ڪا ڇڳيرڙي جاءِ شايد ملي به وڃي ها، پر جنهن اها آهي جو مان هتي ڇڙو آهيان، ۽ شهر ۾ ڪوبه شريف ماڻهو پنهنجي پاڙي اندر ڪنهن ڇڙي ماڻهوءَ کي مسواڙ تي جاءِ ڏيڻ لاءِ هرو ڀرو تيار نه هوندو آهي— مهينو سوا ته جاڻ سڃاڻ وارن وٽ رهيس، پر اهو محسوس ڪري، ته هُو انهيءَ طرح مون مان بيزار ٿي پيا آهن، ٻر ڪٿي ٽڪا سگهون، مان خود ئي بسترو ۽ ٿيلهو کڻي، سندن ٿورو مڃي، مسافرخاني ۾ وڃي ٽڪيس. ٻر جاءِ واري ڳولا جاري رکيم. ليڪن ڪنهن واقفڪار جي معرفت هڪ ننڍڙي جاءِ وٺي ورتم... جاءِ ڇا آهي، مڙئي ته هڻڻ ڪان چڱي آهي. هڪ چورس ڏهن فوٽن جو ڪمرو، مٿان سيمينٽ جون بي رنگ چادرون. اڌ چار فوٽ ڪن ويڪرو اڱڻ، پاسي ۾ ننڍا دروازي غسلخانو، ٻورچيخاني ۽ ڪاڪوس جو ٽالو نه نشان، باقي به ڀاڙو ڪي-ايم-سي جي نل مان پرٿو ٿو ٿو پوي... جيئن ته هي علائقو ڪراچيءَ جي هٽ تي پيل علائقن مان هڪ آهي، ان ڪري هتي جاين لاءِ ڪرائيدارڻ جي پيڙ نه هوندي آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته هتي جي جاين جو اهو قدر ڪونهي، جيڪو شهر جي سڌريل علائقن ۾ آهي. اهوئي سبب آهي جو مون کي جاءِ سَستي ملي آهي. صرف اسي رپيا ماهوار ڏيڻا ٿا پون— ڪمري جي ديوارن تي چوطرف پان جون پيڪون ۽ ڪانگهارا لڳل آهن، ۽ هر ديوار تي پينسل سان ڪيترائي اهڙا شعر لکيل آهن، جيڪي گهٽو ڪري بسن ۾ اندر يا ٽرڪن جي پوين لکيل هوندا آهن— ڪمپائونڊ وال کي دروازو ڪونهي، ان ڪري جڏهن سان گهران لڪري وهنو آهيان، ته پاڙي جا ننڍڙا ٻار جن کي سندن مائٽ گوڙ ڪرڻ ۽ ٽنبڻ ٽپڻ جي ڏوهه ۾ دڙڪا ڏيئي سزا طور گهران ڪڍي ڇڏيندا آهن، اتي اچي رالڊ ڪيڏيندا آهن، ۽ جڏهن ٻار نه هوندا آهن، ته پاڙي جا رولو ڪتا اچي غسلخاني ۾ ليٽي آرام ڪندا آهن!

منهنجي دروازي جي بلڪل سامهون، رستي جي هُن پاسي پيو پاڙو آهي. ان پاڙي جي اورئين پاسي ڪُنڊ واريءَ جاءِ جي ڀر پاسي ڪي-ايم-سي جو نل لڳل آهي، جتي صبح توڙي شام، پاڙي پرينڊڙ عورتن ۽ ٻارن جو ميڙ هوندو آهي. جيئن ته منهنجي ڪمپائونڊ وال کي دروازو

Gul Hayat Institute

ڪوٺي، ان ڪري اهو سمورو منظر ڪمري مان ڪَٽ تي ويٺي ويٺي ڏسي سگهندو آهيان، پر ڪٿو ڪري ڏسڻ نه چاهيندو آهيان!

اڄ هن ماڙي ۾ لڏي آيو آهيان، ان ڪري ايندي ويندي ماڙي وارا مون کي ڏاڍي غور سان ڏسندا آهن. مان اڃان تائين فيصلو نه ڪري سگهيو آهيان ته ماڙي وارن سان ڪيئن پيش اچان. ڪالهه چپ چاپ ٿي رهان يا ساڻن ملي وڃان؟ مان ان اُلجهڻ ۾ آهيان جو هڪ ڏينهن جاءِ جو مالڪ ماڻهو منهنجي ڪمري ۾ اچي ٿو. رسمي دعا سلام کان پوءِ چئي ٿو:

”بابا هي ڏاڍو سٺو محلو آهي، سوچي سمجهي هتي آيا آهيو... الهي سامهون واري ائل تي ڏاڍي قشري ٿيندي آهي، مڙس اهين نا هوکو، پاڻ سنڀالي رهجانءِ — عزت وارو ٿي رهندين ته هرڪو عزت ڪندءِ... ماڙي جا ڇورا اٺين پهر ڇرس ۽ جُوا کي لڳا پيا آهن، انهن کان به پاسو ڪجانءِ. باقي هر ويري تنهنجو ڳالهه ڪير ڪونه ونندو — پيو ڪو ڪم ڪار هجي ته مون کي ٻڌاءِ...“

هو ٻيئي ٻيئي ڳالهه ڪري اٿي ٿو وڃي، مان عجيب ڪشمڪش ۾ ڦاسجي ٿو وڃان.
”آخر هن کي ائين چوڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ اها ساڳي ڳالهه ته ڪنهن سهڻي طريقي سان به سمجهائي پئي سگهيو. اهو ته منهنجو سڌو ڪنهن کي ٻڌائڻ ٿيو... شايد هو هينئر کان ئي مون کي پنهنجي رعب ۾ رکڻ ٿو چاهي ته جيئن اڳتي هلي مسواڙ وغيره جي سلسلي ۾ مانس کو تڪرار نه ڪري سگهان... ڪاش مان ڪيس ٻڌايان ها ته منهنجي شادي کي ٻه - ادائي مهينا مس ٿيا آهن، مون کي عورت جي ٻڪ ڪانهي، ڪيس فڪرمند ٿيڻ نه کپي، مان شريف ٿي رهندس.“

سندس گفتگو تي سرچيندي کجهه ڏجان به ٿو ته متان سچ پچ محلو سٺو نه هجي! ان کان پوءِ ايندي ويندي ماڙي جي نوجوانن کي ڌيان سان ڏسڻ شروع ٿو ڪريان. محسوس ڪريان ٿو ته هن جيڪي ڪجهه چيو هو، سو غلط ڪونهي — مون پنهنجو پاڻ تي انيڪ پابنديون لڳائي ڇڏيون آهن. صبح جو اٿين لڳي آفيس وڃان ٿو، اتان نڪرڻ بعد گهر اچڻ بجاءِ ايلفي بوهري بازار ۽ بندر روڊ تي گهمي ڦري وقت گذاريان ٿو، تان جو رات ٿيجي وڃي ٿي ۽ اٺ اولداهه ۾ اچي پنهنجي ڪوٺڙيءَ ۾ ڪري پوندو آهيان...... ماڙي ۾ رهندي به مان ماڙي وارن کان بلڪل الڳ ٿلڳ آهيان. مون پنهنجي ذهن کان هنن جي ذهنن تائين جهڪا وڇوٽي رکي آهي، ان کي ختم ڪرڻ جي نه هُو ڪوشش ڪن ٿا نه وري مون ڪا اهڙو خيال ڪيو آهي. بهرحال ڪڏهن ڪڏهن احساس ضرور ٿيندو آهي ته ڪاش اها وڇوٽي ختم ٿي وڃي ۽ ماڙي وارا مون کي به پنهنجو ڀاءُ سمجهن!

ان ڪوٺڙيءَ ۾ رهندي مون کي اڍائي سال ٿي ويا آهن، پر ماڙي وارن سان منهنجا ناتا سڌري نه سگهيا... مون کي اڪيلائپ جو شديد احساس آهي. اهو احساس ڪڏهن ڪڏهن

Gul Hayat Institute

ايڏو ته وڏي وينهو آهي، جو شهر ڇڏي، ڳوٺ وڃڻ چاهيندو آهيان — ڳوٺ، جتي ڇانئس، ٻڙهيس، جوان ٿيس. جتي ماءُ جون لوليون، دعائون ۽ شفقت ڀريل ٽڪيون آهن، جتي منهنجن ننڍڙن ڀائرن ۽ ڀينرن جا ٻاتڙا ٻول ۽ شرارتون آهن، جتي شهناز جو منتظر وجود آهي، سندس گهر جي خوشبوءِ ۽ ٻانهن جو هار آهي...! پر... پر ڳوٺ جون ٿڌڙيون هوائون، ڀيڄل جون مٺڙيون لوليون، ڀائرن ۽ ڀينرن جون شرارتون، ۽ شهناز جون ٻانهون ٻيٽ جو دوزخ ته لٽيون پري سگهن! شاديءَ کان پوءِ رڳو ٻه رهن ويهه ڏينهن بيروزگار ٿي ويٺو هئس ته ڇا ڇا نه ڀوڳيو هئم. اڻ هوند جي ڪري شاديءَ واريون خوشيون زهر ٿي لڳيون. ڀائرن ۽ ڀينرن جون آسي نڪي لاهه آزيون ليزاريون دل ۾ چهڪ ڏيئي ونديون هيون. ڀيڄل ڪنهن بک ۽ بيماريءَ کان بيوس ٿي، استري تي اکيون ٽمڪائيندي ڏسي وجود ۾ ودڙ پنجي ويندا هئا. اصل گهر، گهر نه، پر دوزخ جو ڪو بهترين نمونو پئي لڳو، ۽ ان دوزخ کي بهشت بنائڻ خاطر آءٌ هتي آيو آهيان. فرق صرف ايترو آهي جو پهرئين دوزخ ۾ گهر جا سمورا ڀاتي سڙندا هئاسين، ۽ هي دوزخ ۾ مان اڪيلو ئي سڙن پيو، اهو سڙڻ برداشت ڪريان پيو، ان ڪري جو ٻاقي گهر وارا ته بچي پيا آهن!

مان حالتن سان ڳاهه ڪرڻ جو خواهشمند آهيان. چاهيان ٿو ته هي شهر (جو هڪڙي دوزخ ئي آهي) مون کي پنهنجي گود ۾ قبول ڪري. مان ڪوشش ڪريان ٿو ته ڪنهن طريقي سان هتي وندري پوان...

مون هاڻي اڳي وانگر بازارن ۾ رلڻ ڇڏي ڏنو آهي. آفيس مان لڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ڪمري ۾ اچي کٽ تي سمهي پوندو آهيان، ۽ صدر جي فوٽ پاٿ تان ڏيڍ روپئي ۾ ورتل هڪ پراڻو انگريزي ناول پڙهندو رهان ٿو. ڪمري جو دروازو کليل رهندو آهي، ان ڪري سامهون لان تي ماڻي پرينداڙ تونڙي ڪپڙا ڌوئيندڙ عورتون نظر ايندڙيون رهن ٿيون. جڏهن مان ٻاهر لڪري ڪيڏانهن وڃڻ لڳندو آهيان ته پاڻ ۾ زور سان ڳالهائي مون کي متوجه ڪرڻ چاهينديون آهن. مان چڪ محسوس ڪندي به هيل تائين ڪين ڏسڻ کان لنوائيندو رهيو آهيان، جنهن جا ٻه سبب آهن — پهريون سبب منهنجي شادي آهي، جنهن کان پوءِ پاڻ سان عهد ڪيو هئم ته ڪا به اهڙي حرڪت نه ڪندس جنهن جو منهنجي گهريلو زندگيءَ تي ڪو خراب اثر پوي. ٻيو سبب هاءِ جي مالڪ جا چيل لفظ آهن (الهي الل تي ڏاڍي ڦشري ٿيندي آهي، ٻڙس آهين ٺاهوڪو، پاڻ سنڀالي رهجانءِ).

آءٌ ڏسان ٿو ته پاڙي جا شوقين ٽيپ رڪارڊ تي لتامنگيشڪر جي پراڻن درد ڀريل گانن جا ڪيسٽ لڳائي، فل آواز ڏيئي، ان لان جي آس پاس پوڻرن جيان لاڙا ڏيندا ٿا رهن. ڪنهن گهڙي ڪري لان کان ٿورو پري، پٽين جي ڇالوَ ۾ ويهي، چرس جا سوٽا هڻندي، ۽ ڪاڻا پڙندي، ماڻي پرينداڙ ڇوڪرين کي تڪيندا رهن ٿا. مون محسوس ڪيو آهي ته جڏهن کان

شام جي وقت سون گهر ۾ وڃڻ شروع ڪيو آهي، هُو سون کان خار کائڻ لڳا آهن. سمجهان ٿو ته منهنجي جاسوسي به ڪندا آهن ته متان ڪنهن ٻڪيءَ سان پيار جا پيچ ته ڪولهه ٿو پايان!

گذريل ڪجهه ڏينهن دوران اهڙو ڪجهه ته ڏٺو اٿم، جيترو گذريل اڍائي سالن ۾ به نه ڏسي سگهيو هئس؛ جنهن ۾ مُرڪون، ٽهڪ، اشارا ۽ سلام شامل آهن. پر پنهنجو پاڻ سان ڪيل عهد اڃان نه ٽوڙيو اٿم. پر... پر هاڻي اهڙي ڏسو لڳي ٿو جڻ اهڙا پابندي وڌيڪ وقت لاءِ برداشت نه ڪري سگهندس. ان جو وڏو سبب آفيس وارن ساٿين جون اهي ڪچهريون آهن، جن ۾ هو ڏاڍي ڊرامائي انداز ۾ پنهنجين مجبورين جو ذڪر ڪندا آهن — جڏهن مون کان منهنجي عشق بابت پڇندا آهن ته مان صرف ايترو چئي خاموش ٿي ويندو آهيان ته 'سون ڪجهه ڪيو ئي ڪونهي ته ڇا ٻڌايان؟' اهو جواب ڏيڻ وقت آءٌ شديد احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ٿي ويندو آهيان... ڪنن ۾ لوڻ ته اچا به ان وقت پوندو اٿم، جڏهن منهنجي جواب تي پنهنجي راءِ ڏيندا آهن: 'يار، حيرت آهي! جو تون ڪراچيءَ ۾ رهندي به هرڪ جي تاڪي جيان ڪورو آهين... توکي ته هيل تائين هنڌي وڃڻ گهربو هوا' اهڙن لفظن تي ته ٻهرين مان صفا ڇڙي پوندو هئس، پر الائي ڇو هاڻي ڇرڪ لڳي لڳيم، شايد ان ڪري جو اهڙيون ڳالهيون ٻڌي ٻڌي آءٌ هري ويو آهيان — يا وري ان جو سبب اهو به ٿي سگهي ٿو ته مان هتي جي ماحول سان ٺاهه ڪري، پنهنجي لاءِ ڪي دلچسپيون ڳوليان ٿو. پنهنجي وياڪل من کي ولڏرائڻ چاهيان ٿو ته جيئن هتي رهي پوان. ظاهر آهي ته ان صورت ۾ دوستن جي انهن ڳالهين کي غير دلچسپ لئو چئي سگهجي... هونءَ به محبت جي درياهه سان مون جي ٻُڪ ڀري پيتو ته ڪهڙي اربعا خطا ٿي پوندي؟ شادي رکو مون ته نه ڪئي آهي، پيا به ڪيترائي نوجوان آهن، جيڪي گهربار هوندي به سڀ ڪجهه ڪندا ٿا وتن، سندن گهريلو زندگي متاثر ٿي ٿئي. مون ڪجهه ڪيو ته ڪهڙو طوفان اچي ويندو؟ آءٌ ڪو ٻار ته ڪوله آهيان جو اهو مقصد ئي وساري ويهندس، جنهن لاءِ هتي آيو آهيان... ٺيڪ آهي. اڄ کان وٺي......

مان ڪٽ تي ويٺو آهيان. سامهون نل تي عورتن ۽ ٻارن جو ميڙ لڳو پيو آهي. سندن دلا، مٽ، دٻا ۽ ٻاڙديون قطار ۾ رکيل آهن. هڪڙي ڪُراڙي دلو ڀري پري. باقي سڀ پٽ جي ڇالوَ ۾ ڪل پوڳ ڪندي پنهنجي پنهنجي واري جو انتظار ڪري رهيون آهن.

اڄ ٻهريون پيرو آءٌ کين ڏسڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو. منهنجي نظر هڪ اهڙيءَ عورت تي پوي ٿي، جيڪا ميڙ کان ٿورو پريرو اڪيلي ويٺي آهي. هوءَ ٻين سان ڪل پوڳ ۾ شامل ڪانهي، شايد اڪيلائي پسند آهي. مان به ته اهڙو ئي آهيان بلڪل اڪيلو، تن تنها. نه يار نه دوست. نه ڪنهن وٽ وڃڻ نه ڪنهن جو اچڻ. ڪيڏي نه اسان ۾ نفسياتي هڪجهڙائي آهي......!

اڃان، هن به ڏسي ورتو ته آءٌ ڪيس گهوري رهيو آهيان، ۽ منهن ڪول ٻئي موڙي. مان پڙهڻ جي بهاني ڪتاب منهن جي اڳيان جهليو ويٺو آهيان. رکي رکي ڪتاب مان مٿي نهار ڪيڏي ڪيس ڏسندو به رهيو هوس. هوءَ ڪافي دير ڪان اتي ئي ويٺي آهي. نل تان پيڙ ختم ٿي ويئي، رڳو ٻه-ٽي ٻارڙا ننڍا ننڍا دٻا کنيو بيٺا آهن. هوءَ چاهي ته ٻارڙن کي هٽائي، دلو ڀري سگهي ٿي، پر الائي ڇو ائين نٿي ڪري.

آءٌ ڪت تان اٿي، در تائين آيو هوس ۽ ڪجهه گهڙين لاءِ اتي بيهي ڪيس محسوس ڪرائڻ گهريو ٿي ته آءٌ ساڻس محبت ڪريان ٿو. هوءَ ٽڪ ٻڌي نهاريندي ٿي رهي. منهنجي اندر جي اُٿل سالن وڌي ويئي آهي. دل چوي ٿي ته ڪو اشارو ڪريانس، پر جاءِ جي مالڪ جا چيل لفظ ياد ايندي ئي ايندڙ وقت جي چهري تي اداسيءَ جا عڪس ٿو ڏسان — دروازي تي ماڻهن جو ميڙ. شرافت مان جاءِ ڇڏي نڪري وڃڻ جون هدايتون ڪرڻ، منهنجو ڦڪائيءَ مان ڪنڌ هيٺ ڪري معافي گهرڻ ۽ اڳتي لاءِ اهڙي حرڪت نه ڪرڻ جو وعدو ڪرڻ، تڏهن به هنن جو نه مڙڻ، سامان ٻاهر اڇلي، در کي تالو هڻي ڇڏڻ، ٻارن جو رولاڪي وڃڻ، منهنجي چوڌاري ٿري بيهڻ، عورتن جو گهرن جي دروازن ۽ ڇاڙهين تي بيهي تماشو ڏسڻ، ۽ منهنجو ڪنڌ هيٺ ڪري، روئڻهارڪو ٿي، سامان کڻي ٿي ڪٿي هميشه لاءِ هلڻو ڇڏڻ!

ڪيڏو نه ڀيانڪ تصور آهي! جيئن جيئن سوچان ٿو، اداسيءَ وڌندا ٿا وڃن. پنهنجو پاڻ کي کٽ تي اڇلي، لڏو ساهه کڻي، اکيون پوري ٿو ڇڏيان. سک ٿو اچيم. سٽي سٽي سامهون ڏسان ٿو. هوءَ دلو نل هيٺان رکي، ساڳيءَ جاءِ تي بيهي نهاري پئي... بدناميءَ جو خوف هوندي به اليڪ خواهشون نئر ٻارن جيان واهڙيون ڏيون. آءٌ انهن کي آلرون ڪري هيسائڻ چاهيان ٿو، پر ڪو فرق ڪونه ٿو پوي — هوءَ دلو کڻي، پٽ جي ڪنڌ وٽ بيهي، آخري دفعو نهاري هلي ويئي آهي. آءٌ گهڙي ڏسان ٿو، اٺ لڳي پنج منٽ ٿي رهيا آهن. ڏاڍي آپاڪائيءَ مان در کي تالو هڻي نڪري ٿو وڃان.

آفيس ۾ دل نٿي لڳي... سوچن جي کاڻي ۾ ٻڏجي رهيو آهيان. ڪئنٽين جي ڪرسيءَ تي ڪري ٿو پوان. گرم گرم چانهه جون سُرڪيون ڏڪندڙ ذهن تي ڪجهه ٽاڪور ڪن ٿيون. ڪجهه سڪون مليو ته — آهستي آهستي پوائنٽن خيالن تي محبت جا مٺڙا مٺڙا جذبا هلڪڙن ڪٽڪرن جيان ڇانئجڻ لڳن ٿا. ذهن جو بار ڪجهه هلڪو ٿئي ٿو.

آفيس ٽائيم کان پوءِ گهر پهتو آهيان. سامهون ڏسان ٿو، نل تي پيڙ ڪانهي، رڳو ٻه-ٽي ڪراڙيون دلا رکيو ويٺيون آهن، شايد نل اڃا هاڻ کليو آهي. هوءَ به دلو کنيو اچي پئي. دلو قطار ۾ رکي، ڪراڙين کان ٿورو پري ٿي، ائين ٿي رهي.

عمر اٽڪل پنجويهه سال، پرڪشش بدن، چنڊ جهڙو منهن، مٺيرو قد، گورو رنگ، وڏيون اکيون، ميرا ڪپڙا — مون کي ڏاڍي لاهوڪي ٿي لڳي. آءٌ اندازو نه لڳائي سگهيو آهيان ته ڪنواري آهي يا پرڻيل؟

هوءَ ساڳي جاءِ تي ويٺي آهي. رکي رکي مُرڪي ٿي ... مون کي ويهڻ لڳو اچي. ڪمري جي هڪ ڪُنڊ کان ٻيءَ ڪُنڊ تائين هلندو ٿو رهان. ٻه-ٽي ڀيرا ڇوڪريون ٻـ نل تي اچي وينديون آهن. پيڙ وڏلدي ٿي وڃي. اُهَ هڪڙي ٿورو اوٽ ۾ ٿي بيهان ٿو. مون کي سامهون نه ڏسي هُوءَ ٿورو اورتي اچي، رستي تي کيڏندڙ ٻارن مان ڪنهن کي ٿي سڏ ڪري، ۽ اک ٽيٽ ڪري مون ڏي ٻـ ٿي نهاري. اُهَ کيس سلام ڪريان ٿو. هوءَ مُرڪي آکڻ جي ٻهالي اراڙ تي هٿ گهمائي ٿي، جنهن مان سمجهي وڃان ٿو ته سلام جو جواب ڏنائين—نل تي ويٺل ڇوڪرين ڏانهن پُٺ ڪري، ڏاڍي چالاڪيءَ سان هٿ لوڏي 'ٽاٽا' ڪري ٿي ۽ دِلو کڻي هلي ٿي وڃي... اُهَ خوش ٿيان ٿو ته هالي هڪ اهڙي هستي ٻه آهي، جا ٻاهر وڃڻ تي مون کي ٽاٽا ڪندي ۽ ٻاهران اچڻ تي من موهيندڙ مرڪ سان آجيان ڪندي.

صبح جا ٻورا آٺ ٿيا آهن. هُوءَ سامهون بيٺي آهي. اُهَ ساڄي هٿ جون ٻنج ئي آڱريون ڳنڍو ڪري، واچ ڏي اشارو ڪندي ٻڌايانس ٿو ته ٻنجين بجي موٽي ايندس. هوءَ حسرت ڀريل نگاهن سان ڏسندي، هٿ لوڏي 'ٽاٽا' ڪري ٿي—اُهَ ڏاڍي خوشگوار موڊ ۾ آفيس ڏانهن اچان پيو...

اُهَ ڪو آفيسر ڪونه آهيان، ان ڪري ٽيوالي جي مون تي اک لڳي پئي. هُو سنهنجي ميز ۽ ڪرسي ٻه صاف نه ڪندو آهي. هميشه وانگر ميز جي خاني مان ٻسٽر ڪڍي مهر ڪرسي چنڊيان ٿو. 'پيپر ٽري' ۾ ڪوبه ڪاغذ آڪلائڻ لاءِ نه ڏسي، 'هن' کي خط لکڻ شروع ڪريان ٿو... خط جي مُهڙ ۾ هڪ دردٻلو بيت ٿو لکان...

جيئن تـ هي سنهنجو ڪنهن 'ڇوڪريءَ' لاءِ ٻهريون خط آهي، ان ڪري اکرن جي صفائي، سِٽن جي سڌائي، لفظن جي سٽاءَ ۽ جملن جي جوڙجڪ جو ڏاڍو خيال رکان ٿو. وس آهر ڪوشش ڪريان ٿو ته منهنجي خط پڙهڻ کان پوءِ سمجهي وڃي ته اُهَ هڪ اعليٰ ذوق رکندڙ تعليم يافته نوجوان آهيان ۽ کيس دل جي گهراين سان چاهيان ٿو.

خط جا ڪيترائي مسودا لکان ٿو، پر اطميان ڪونه ٿو ٿئيم. ان ڪري هر ٻهريون مسودو ڦاڙي، پيو ٿو لکان... ميز جي پاسي ۾ پيل رديءَ جي ٽوڪري ڪاغذ جي ٽڪرن سان اٽ ٿي ويئي آهي، پر خط اڃا لکجي نـ سگهيو آهي شڪر آهي جو ڪاغذ سرڪاري آهن، نه ته مون واري پگهار خطن تي ئي خرچ ٿي وڃي ها! سوچان ٿو ته منهنجي پريشاني اجائي آهي. هُوءَ مون کان وڌيڪ پڙهيل نه ڪولهي جو منهنجي خط سان چُڪون ڪڍي سگهي. يا منهنجن اکرن تي ٽوڪون ڪري، اهو خيال ايندي ئي ڪاغذ جي چوٿيءَ تي خط لکي، کيسي ۾ رکي ٿو ڇڏيان...

ٽيڪ سوانٻن ٻنجين بجي گهر ٻهچي سامهون ڏسان ٿو ته هُوءَ اڳيئي پٽ جي ڇانوَ ۾ ويٺي آهي، لڳي ٿو ته انتظار جون گهڙيون ٻه اتي گذاريون اٿس!

هوءَ ڀرپور مرڪ سان منهنجي آجيان ڪري ٿي. احساس ۾ ڪا ڦير نه ڏسي ڀاڙي جي هڪ ڀير جي هٿان ڪيس خط موڪليان ٿو — ساڳئي طريقي سان هوءَ به منهنجي خط جو جواب موڪلي ٿي... سندس خط مان خبر پئي اٿم ته ان جو نالو زيب النساء اٿس، ٽن ڀائرن جي اڪيلي ڀيڻ آهي. پنهنجي سوٽ سان مڱڻو ٿيل اٿس، جيڪو لبيا ۾ ڪاروبار ٿو ڪري...

اسان جي محبت کي ٻارهن مهينا ٿي ويا آهن، جنهن ۾ سواءِ عشقيه خطن، اڏامندڙ چُمين ۽ ڪجهه سوڪڙين جي، ٻيو ڪجهه به حاصل نه ٿيو آهي. اڄ جڏهن به ملڻ لاءِ لکانس ٿو ته هوءَ ڏاڍي لاچاريءَ سان لکندي آهي، 'جان، تو سان ملڻ جي سِڪ ته ڏاڍي اٿم، پر افسوس توسان ملي نٿي سگهان. ان ڪري جو اڄ ڪنهن جي امانت آهيان!'

سندس اهي لفظ مون کي ڏاڍي چِڙ ڏياريندا آهن. هڪڙي دفعي ته بيزار ٿي لکيومانس، 'آخر تنهنجي خيال ۾ ان ڪوري ڪهڙي کي آسمان مان ڪهڙو فائدو، جنهن کي جهڪ جهولي ۽ آس ڪان لڪائي رکجي ته ٿڌو ٿئي. پر اِها لڳي ته منجهانئس ڀُڪ ڀڻڻ جي به اميد نه هجي؟' تڏهن هُن لکيو هو 'ٻيو فائدو ٿئي يا نه ٿئي، دل ته وندري ٿي.' ان وقت سان ڪامي ٻَچي، پجري ويو هئس. ۽ پاڻ سان وعدو ڪيو هئم ته وري ڪڏهن به خط نه لکندوسانس. ۽ نه وري ساڻس ڪو تعلق رکندس. پر پاڻ سان ڪيل ان وعدي تي ڪهڙو وقت عمل نه ڪري سگهيو هئس. ان ڪري جو هوءَ جڏهن به سامهون ٿيندي سلام ڪندي آهي، منهنجو (ساڻس نه ڳالهائڻ جو) عزم، فرش تي ڪرندڙ شيشي جيان پرزا پرزا ٿي ويندو آهي. آءٌ سڀڪجهه وساري، ڪيس سلام جو جواب ڏيندو آهيان. جي اتفاق سان منهنجي ڪاوڙ چوٽ چڙهي ويندي آهي ته ڪيس سلام جو جواب نه ڏيندو آهيان. تڏهن آخري حيلي طور هٿ ٻڌي معافي گهرندي آهي. سندس جوڙيل هٿن کي ڏسي منهنجي غصي جو پهاڙ، سِڪ تي رکيل مکڻ جي چانئي جيان رجي ويندو آهي، ۽ آءٌ سُرڪي پوندو آهيان. وري ساڳيو ڍڪو ساڳيو نار...

اڄ هن جي شاديءَ کي پندرهن ڏينهن گذري چڪا آهن. سندس مڙس، جيڪو پندرهن ڏينهن جي هنگامي موڪل تي آيو هو، ڪالهه واپس هليو ويو. جيستائين مڙس اِتي هو، هوءَ مون کي نظر نه ايندي هئي. شاديءَ کان پوءِ اڄ پهريون ڀيرو ڏَل تي آئي آهي — لڙاس جي گڏيل ڪيفيت ڪان منهنجو وجود ڪِنبي رهيو آهي. سوچيان ٿو نه هاڻي منهنجي ولوڙ جي ضرورت نه رهي اٿس، شايد مون سان اکيون ٻوٽي ويندي... آءٌ الهيءَ اڌ تر ۾ آهيان ته هوءَ مهنديءَ رتل هٿ سان سلام ٿي ڪري! پر سندس چهري تي اها چاتل سڃاتل مرڪ ڪانه ٿي ٽڪي، جيڪا سلام ڪرڻ وقت هميشه نظر ايندي هئي. منهنجي ذهن ۾ سوال اُڀري ٿو ته ڇا شاديءَ کان پوءِ به منهنجي ولوڙ جي ضرورت اٿس...؟

آءٌ ان سوال جي اُس منظر ۾ گم ٿي ٿو وڃان. هوءَ خبر ناهي ڪيڏي مهل موٽي وڃي. چرڪ ڀري ٿو ڏسان، هڪ ڀيرو ڇيڻي اچي هٿ ۾ ٿو ڏئيم! لکيو اٿس ته اڄ ٻارهين بجي ڳالهه ڪارڊن ۾ ساڻس ملان...

Gul Hayat Institute

خط پڙهي پٽ ۾ ڦٽيون پنجي ويون. حيران آهيان ته ڪهڙو انقلاب آيو آهي — جڏهن منهنجي ضرورت هيس، تڏهن ته نه ايندي هئي. هاڻي جڏهن قانوني طرح اها ضرورت پوري ٿي ائس ته فطري طرح ڪيئن منهنجي ضرورت محسوس ٿي ائس...!

صبح جا ٺيڪ يارهن ٿيا آهن. آءٌ گارڊن ۾ ويٺي چڪو آهيان. چوطرف نگاهه ڪريان ٿو. ڪٿي به پيڙ ڪانهي... بس، هيڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو نظر اچن ٿا، جن مان وڏو تعداد ٻچن ۾ ٻڌل ٻيل جانورن ۽ ٻڪين جي خدمتگارن، مالهين ۽ چوڪيدارن جو آهي. باقي تعداد مان اڪثريت انهن عاشقن جي آهي، جن وٽ نه پنهنجو گهر آهي، نه گاڏي. نه وري ڪيسي ۾ وڏين هوٽلن جي بل ڀرڻ جي گنجائش ائن — هو پنهنجين محبوبائن کي سنئون سڌو گارڊن جو ڏس ڏيئي ڇڏيندا آهن. ۽ پوءِ ٿڌڙي ڇانوَ ۾ ويهي ڀڳل دال ۽ ڇڻن جا ڪوهر کائي، يا ڪوڪ جون بوتلون پي ڪري، ايندڙ پروگرام جو وعدو ڪري، پنهنجي پنهنجي ماڳ تي موٽي ويندا آهن — شايد آءٌ به......

هوءَ ڪاري رنگ جي ڍڪهي ۽ وڪري برقعي ۾ اچي ٿي. آءٌ سندس آجيان لاءِ اٿي وڌان ٿو ته ڪنهن جي هڪار واسي ٿي ڇڏيم. هوءَ ڪنهن به قسم جي گرمجوشي ڪانه ٿي ڏيکاري. مون کي سندس روپ تي ڏاڍي حيرت ٿي لڳي — اسان هڪ نوڪلي ڪنڊ ۾ ويهي ٿا رهون. آءٌ نڪ پڌي ڪهس ڏسان ٿو. پر الائي ڇو هن جي چهري تي اها پهڪ نظر ڪانه ٿي اچي جيڪا عام طور شاديءَ کان پوءِ جوان ڇوڪرين جي چهري تي نمايان ٿيندي آهي. جيتوڻيڪ زيبوءَ جي چهري کي هلڪي ميڪاپ، اڳي کان گهڻو وڻندڙ بڻايو آهي، پر الائي ڇو مون کي ائين ٿو لڳي ڄڻ ميڪاپ جو سهارو وٺي هن جيڪي ڪجهه لڪائڻ چاهيو، سو لڪي نه سگهيو... اکين ۾ سوڳ آداسيون لڳا ٿي رهيون ائس، جن کي ڪجل جي ڌار به لڪائي نه سگهي آهي. چپن ۾ پيل الوڻهڙ گهنجن کي سنڊورا آف لنڊن جي لپ اسٽڪ جو ٿلهو تهه به ميٽي نه سگهيو آهي. پيشانيءَ تي مايوسي ۽ محروميت جا ڪربناڪ تاثر سمنڊ جي ڇولين جيان اڀرن ٿا ۽ وري گم ٿي ٿا وڃن — هوءَ منهن ڪٿي ڏسڻ کان لنوائي ٿي. مون کي سندس خطن ۾ استعمال ڪيل هڪ جملو دل تي تري اچي ٿو. مسخريءَ طور چوانس ٿو:

”تون ته ڪنهن جي امانت هئينءَ، اڄ ڪيئن ٿي امانت ۾ خيانت ڪرين؟“

هوءَ حيرت گاڏڙ ڇڙ مان گهُور ٿي ڪري. منهنجي منهن تي طنز به مرڪ آهي. هوءَ ڪنڌ جهڪائي ڏکويل لهجي ۾ چئي ٿي.

”مون سان ڇرچا نه ڪر جاني، آءٌ توسان دل وندرائڻ آئي آهيان!“

ساڳئي لهجي ۾ پڇانس ٿو: ”ڇا، اها دل نه وندري اٿئي؟“

هوءَ احتجاج طور نهاري ٿي، ۽ اندر مان ايندڙ سڏڪي کي گهُٽي چئي ٿي.

”زندگيءَ ۾ ٻه ڀيرا پنهنجي دفعي تي وٺ آئي آهيان. مون ڪان ڏک سور ته ڇڏين ها. ڏسڻ مان ئي اهڙي ڳالهه ڪئي جو اندر ساڙي وڌءِ.“

ٿڌو ساهه کڻي اکيون آڪهي ٿي. آءٌ سچ پچ سنجيدو ٿي ويو آهيان.

هوءَ ڳالهه روڪي، اکيون آڪهي، ٿڌو ساهه کڻي، وري ڳالهائي ٿي.

”شاديءَ کان پوءِ الين ڏينهن ٺگ ڪڻي الدران لڪتو. وراڻدي ۾ مون کي رڳو ايترو چيائون. ’مان هلان ٿو. مهيني اڌ ۾ توکي به گهرائي وٺندس‘.“

”منهنجي هٿن تان مينديءَ جو رنگ به نه لٿو آهي، دل جي ڳالهه ڪرڻ لاءِ حجاب به نه ٽٽو اٿم، ٻن مهينن جي جدائي ڪيئن سهي سگهنديس... ڏک ته اهو اٿم جو وينديءَ وينديءَ ڳل تي دلاسي جي ٿپڪي به ڪانه ڏنائين!

هوءَ سڏڪن ۾ ٻڏي ويئي آهي. اکين مان لڙڪن جون لاڳيتيون قطارون صحرا جي قافلي جيان وهي رهيون آهن. ٻنهي جي دلين تي ڏکن جا ڪڪر ڇانئجي ويا آهن. هوءَ ٿمندڙ لپ کڻي مون ڏي ڏسي ٿي. اوچتو ڪو خيال اينديءَ ڏکي ٿو وڃان! ٻن مهينن جو وڇوڙو ٻڌي زيبوءَ جا هي حال ٿيا آهن، ته شهناز جو ڪهڙو حال هوندو جنهن کي مهينن کان منهن نه ڏيکاريو اٿم. مٿان ائين ته ڪوٺي جو هرءِ به روئي ڏوئي کڻي...

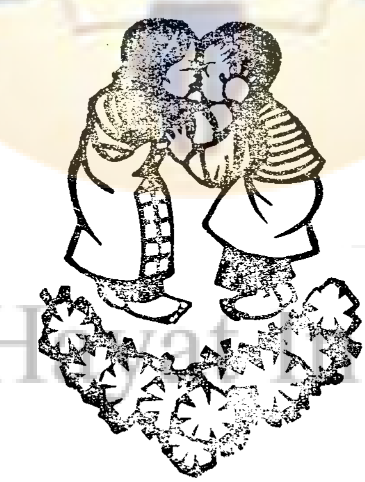

فدا حسين بلوچ

مان، هوءَ ۽ منهنجي زال

پنهنجي جو سالي هوٽل تي کاڌي هئس، جو مجبوري هئي. زال پيڪن ونئي هئي ۽ آءٌ آزاد هوس. آزادي، هڪ نعمت: خوب مزو وٺڻ ٿي چاهيم. يارن، ڪنڊڻ ۽ ڦيگهڻ سان ملڻ ويو هوس. اي-ون ريسٽورنٽ ۽ ٻين هوٽلن ۾ ڪٿي ڏٺو، نه مليا. سوچيو هوم ته هڪ طرف ڏوڪڙ بچندا، ته ٻي طرف يارن سان ڪچهري به ٿي پوندي. ليٽ بچت ڪري، ليهاري ڪاٽڻ لنگهي ويو هوس. هڪ روپئي پنجهتر پيسن ۾ ڊي-ٻر هوٽل جي گندگي ۽ گوڙ، روح ڪي ڪٺو ڪري ڇڏيو هو. هانوَ جهل ڪري، ٻاهر نڪتس ته روڊ تي رش ۽ پيهه، وڌيڪ برا حال ڪيا. ڪراچيءَ جي سواري، توبها الله الله ڪري هڪ ريگن ملي. ڪيٽرو تي، منجهس ٻيهي، گهر بدران آفيس هليو آيس ته اتان ڪنهن دوست ڪان لفٽ ونئي، گهر هليو ويندس.

اڃان ٻهتر لي مس ته هوءَ مهڪندي مهڪندي اچي لڪتي. پورن ٽن سالن ۽ ٽن مهينن ڪان پوءِ آئي هئي. ڏاڍي پسند هئي ۽ ساڻس شادي ڪرڻ تي دل به هئم. سندس اوچتو غائب ٿيڻ سبب، مجبوراً ڇهن مهينن بعد شادي ڪري ڇڏيم. زال وري اهڙي ملي جو ٻناهرا هر وقت پئي ٽوڪيندي ۽ چڙيندي هئي. هڪ ٻار به ٿيو هو، جيڪو ڇهن مهينن جو هو. ڳاڙهو ڳاڙهو، گٿول. ڏاڍو وڻندو هو، پر زال جي چڙڻ، گهر ڪان بيزار ڪري ڇڏيو هو... اڄ هوءَ عرصي بعد آئي، ته حيرت ٿي. بلڪل ساڳيءَ طرح هئي: لماٽا ليڙ ۽ کهائيندڙ مُرڪ. يقين نه ٿي آيم ته ساڳي آهي يا منهنجي مٽي جو ڦيرو. آهستي آهستي اڳيان ڇهندي، سندس وجوديت جي پڪ ٿيم.

"ڇو ٿو اِئين ڏسين، ڀوت ته ناهيان؟"

پڪ ساهي، غوطي مان نڪري آيس.

"ناهيو، آءٌ آهيان، زلهه-" هلڪڙو ٽهڪ.

ڪجهه ڪوله ڪيم. اکين ۾ ڏسڻ لڳيم. هن جون نظرون جسم ۾ گهڙله پون ويون. ياد ڦيا تجلا، چمڪڻ لڳا. خوشي ولي ويم... پڪو پهه ڪيم، اڄي آهي ته ساڻس ضرور شادي ڪندم... سوچيم، اڄ زال ڪالهي، هاڻ جي دعوت ٿو ڪٿي ڏيانس. مون مرڪيو ته هوءَ هلڪو ٽهڪ ڏيئي ڪاڻ لڳي ۽ اُرس پڇڻ لڳي، بلڪل اڳي جيان-

Gul Hayat Institute

”ڏاڍو خوش آهين؟“ چيائين.

”آهيان، ڪو اعتراض؟“

”اعتراض؟ نه.“

”ٻوءِ چو ٿي پڇين؟“

”ائين ئي، تہ چو خوش آهين؟“

”چو تہ تون زنده آهين.“

هوءَ مرڪي.

وري هڪدم پڇيم: ”تون خوش نہ رهندي آهين؟“

”هميشه خوش رهندي آهيان.“ ڦڪي مرڪ سان ورائيائين، جا آءٌ محسوس ڪري نہ سگهيس.

”پوءِ ڪيئن خوش رکندي آهين؟“ پڇيم.

”تنهن تہ ائين آهيان.“

”سو بہ ايتري عرصي بعد!“ ٽوڪ ڪيم.

گهڙي ماٺ لاءِ ڪومائجي وئي، ۽ پوءِ پاڻ سنڀالي، مرڪي ويٺي. چيائين: ”پڪوامن بند ڪر، هڪ ڳالهہ ٻڌ!“

”ڪهڙي؟“

”آئون تہ هلون.“

”ڪيڏانهن؟“

”هتان تہ آئون.“

”هلون ٿا. ڪجهہ صبر تہ ڪر، سر مان آئي آهين، ڪجهہ دل تہ ٿڌي ڪريان.“

”نہ جلدي هل، ڪم اٿم.“

آئي بيٺي. چڪ ڏيئي ويهاريو مانس. اکين ۾ ڏسڻ لڳي. دل ۾ هلچل ۽ اٿل مائل. خبر ناهي ڪيڏانهن ڀلي وئي ويئي، جا ٿئي جو ماٺ ڇٽي آڪي، منهنجي گهر هلي. اکين ۾ ڏسندي، مرڪي ۽ پوءِ کلڻ لڳي. زبان مان آهستي نڪتس: ”چريا!“

”ڇا؟“ پڇيم.

”ڪجهہ نہ، آئون تہ هلون، ڪم آهي.“

آئي بيٺي. ٻانهن کان جهلي ويهاريومانس.

مصنوعي غصو، ۽ پوءِ دل ڦٽيندڙ مرڪ.

چيائين: ”اهي حرڪتون آفيس ۾ ڪو ٿي ڏسي وٺي تہ؟“

جواب ڏيڻ نہ ايندو اٿم. اڪثر ACR ۾ اهي شڪايتون بالا عملدار، سالانہ رپورٽ ۾ لکندا رهندا آهن. وڏيڪ اهو بہ لکندا رهندا آهن تہ ڪوڙو ۽ ڊگهو آهيان، سوشل ايٽيڪيٽ بلڪل ڪونہ اچن. سوچيم: اڄ سموريون ACR's جو ڪارو منهن ڪندس. مثالئن، هر ريمارڪ تي ڳاڙهي ڪراس (×) بدران، ڪرين ٽِڪ (√) لڳائي ڇڏيندس.

ماڪ پنل مرڪ مان پڇيائين: ”ڇا ٿو سوچين؟“

”ڪجهه نه، ڪجهه نه-“ ڇرڪي ورائيم.

”آئون ته هلون.“ منهنجي ٻانهن مان ڇڪي ٻيهار ٻائين.

”هاڻي ڪوئي ڏسي وٺي ته؟“ ترارت وچان چيم.

هلڪڙو ٽهڪ-

۽ هڪدم خاموشي.

الهڙ جواني، گورو گورو رنگ. نڪ ڊگهيرو ۽ اکيون ڇيرو ٻون. ڪاش، منهنجي اکين ۾ وسهاري، ملڪن مان ڍڪي ڇڏجي.

اجرڪ ڪولي، جسم ڍڪيائين. سڊول سڊول ۽ پرهل جسم: بظاهر ڪا قير قار نظر نه آئي.

”ٻي ڪا چادر نه وٺندي اٿئي، جو هميشه اجرڪ اوڍيندي آهين؟“

”اجرڪ وڻندي اٿم.“

”باقي آءٌ نه؟“ منهن مان نڪري ويو.

”تون ڇريو آهين!“

”دوست ڦودنو جوالدا آهن ۽ تون ڇو بڻ ڇريو!“ بُڻ بُڻ ڪيم.

”هاڻي هل، دلگير نه ٿيءُ.“

”اوه ڇو ته آءٌ وٺندڙ آهيان.“

آداس ٿي وئي؛ چهري تي ٻيلاڻ نظر آئي.

”ٻڌاءِ نه؟“ پڇيم.

ٻانهون ٻڌي ٻيهي رهي: ”ها وٺندو آهين، پر خدا جي واسطي ٻڌي هل.“

چهري تي ڇانيل آداسي، پڙهي نه سگهيس.

آفيس مان نڪري، رڪشا جو انتظار ڪيوسين، نه ملڻ ڪري، اڳتي پنڌ هلڻ لڳاسين ته جتان به ملي، وٺي رهنداسين.

رستي ۾ پڇيو مانس: ”توهان جا وڏا ڪٿان جا رهندڙ هيا؟“

”تاج محل پرسان.“

”تاج محل ڏٺو اٿئي؟“

”صرف پري کان!“

”ڇو؟“

”ان کان سخت نفرت اٿم.“

”واقعي!“

”جي-“

”قسم کڻ؟“

"پنهنجي ايءُ ماڻ جو قسم!"
"ڇو؟"
"آن مان محنت ڪش جي بيگار، بک ۽ خون جي بوءِ ايندي اٿم."
خوشقسمتيءَ سان رڪشو ملي ويو.
ٿوريءَ دير بعد پڇيو مانس: "ڪيڏانهن ٿي هلين؟"
"تنهنجي گهر-"
"منهنجي گهر!" حيرت ۽ خوشيءَ مان چيم، "منهنجي گهر هلندينءَ؟"
"ها، ڇو اعتراض آهي؟"
"نه، نه-"
"بابا ڪي اتي وبهاري آئي آهيان ته سهيليءَ واٽان ٿيو ٿي اچان."
"هيءُ ڪي منهنجي گهر وبهاري آئي آهين! اهو ته ٻنه هو؟"
"پر اتي ته تنهنجي زال ويٺي هئي."
"هوءَ ته ڳوٺ ٿي وئي، اسٽيشن ٻ ويٺي هئي-" ا...
"گاڏي چڙهي ويس."
مٿو ڦرڻ لڳو، پگهر اڪري آيم. دل ڪچي ٿيڻ لڳي. پنواڻيون اچڻ لڳيون. رڪشي کي روڪيم.
"ڇو؟"
"هتي لهنداسين!"
"آخر ڇو؟"
"هتي لهنداسين!"
"پر تون کي تڪڙ آهي؟"
"منهنجو مٿو ٿو ڦري."

رڪشي تان لهي، روڊ جي پاسي سان ويهي رهيس. دل ڪچي ٿيندي وئي. الٽي ڪيم. مٿي ۽ ڪلهن تي زور ڏيڻ لڳي. پر واري دوڪان تان پاڻي ڪڻي آئي. وٺي جي پلاند سان منهن ٻ اکيون ته پياريائين ۽... گلاس ۽ جڳ رکڻ وئي. محبت جا سپ پوت پوڙ ڪري آڏاسي ويا.

واپس آئي، ڏمڻ لڳي- ڇهري تي لافاني مٽرڪ- سڀ ڪجهه پلجي، منجهس سمائجي ويس.
"هاڻي طبيعت ڪيئن آهي؟"
"ٺيڪ آهي."
وري زال جي دپ ورايم. ڪمزوري محسوس ڪيم. پيار مان ڪلهن تي ٺڪيون ڏئي اٿاريائين- اٿيم- اکين اڳيان ترورا نچڻ لڳا. ٽيڪ ڏئي، وٺي هلڻ لڳي. گرم ۽ نازڪ ڇهاءَ

Gul Hayat Institute

جسم ۾ طاقت بخشي. رڪشو ڇڏي ڇڪا هڻاسين ۽ ٻي ڪا سواري ڪاٿي ملي. هوءَ ٿڪ ڏيندي هلندي رهي.

”توسان، توسان...“ ڪجهه چوندي چوندي، هڪدم ست ڏئي ٻري ڪيائين، جو اتري ۾ رڪشو زور سان پرسان لنگهي ويو. ٻئي ڪنبي وياسين.

لسپيلي واري پل تي پهچندي، رات ٿي وئي. رستي جا بلب، مون وانگي جهيڻا ٻري رهيا هئا. ٿڌي هوا ۽ هن جي آڌت تي ڏڏ محسوس ڪيم. هينئر آهستي آهستي پاڻ هلڻ لڳس. وچ پل تي پهچندي، هٿ ڪان ورتو مانس.

”ڇڏ، ماڻهو ڇا سمجهندا؟“

”۽ ٿوري دير اڳ ڇا سمجهيو هوندائون؟“

”ڪجهه به سمجهن، مون کي پرواهه ناهي: ڪنهن ڪان ڊڄان ٿورو ئي ٿي!“

هٿ ڇڏي، وري ورتو مانس.

”پليز ڇڏ، اها حرڪت بارائي آهي.“

”منهنجي توسان محبت آهي.“

”خبر اٿم!“ هٿ ڇڏائيندي، چلدي ورائيائين.

”پوءِ به توتي، ٿوهر جي ڪير جيان ٿو لڳان.“

”پلا وڙهاڻ ٿوروئي ٿي. انسان، هميشه سليقي سان ڳالهه ٻولهه ڪري.“

”ڪيان ته ٿوـــ پڌ: ميان زال پيڪين ويندي. هن ئي وقت اڇجاڻ. ايندين نه؟“ جذباتي ٿيندي چيم.

”ڪٿي؟“

”منهنجي گهر.“

”توکي شرم اچڻ گهرجي. اهڙيون ڳالهيون نه ڪندو ڪر.“

”پوءِ ڪهڙيون ڪيان؟“

”صرف پيار ۽ امن جون مٺڙيون مٺڙيون ڳالهيون“

”ڪيان ته ٿو ۽ تون پڌين ئي ڪانه ٿي.“

”پڌان ته ٿي.“

”منهنجي دل آداس آهي. يقين ڪر، دل ۾ کوٽ ڪاهي. چاهيان ٿو ته اهڙو ساٿي ملي جيڪو ’دوست وارو پيار به ڏي ته ماءُ وارو به ـــ‘“.

”ڇا ٿو بڪين!“

”بڪان ڪرنه ٿو. سچ چاڻ: آداس آهيان: دل، مونن جو دڙو آهي.“

”پوءِ ڇا ڪيانءِ؟“

Gul Hayat Institute

”صرف مٺڻ پڙلن لاءِ سڪندو ئو رهان.“

”اپٽري ۾ ڏنم تہ گهراچي ويو هو. دروازي ٻاهران پهچي، ٻاپوهہ وڃان ڏسڻ لڳي — ها، وري آداس ٿي وئي. ٿڏو ساهہ ڀري چيائين:

”ڏس، مون سان مذاق نہ ڪندو ڪر!“

مُرڪ — سيريس — مرڪ — سيريس: رانگ، چهري تي مٿيا رهيس. هڪدم چيائين:

”هڪ ڳالهہ خيال سان ٻڌ! پنج سؤ رپيا ڪڍ!“ ۽ در جي کهنٽي وڄايائين.

مٿو چڪرائڻ لڳو. مون کي عشق جي، ۽ هن کي ڏوڪڙن جي. واهہ ڙي، زمانا!

”ڏوڪڙ ڪٿان آڻيان.“ چيم.

”ڪٿان بہ ڪري ڏي، بڪواس ٻڌڻ لئي چاهيان!“

ائين ڪندي منهنجي زال دروازو کوليو. شرارتي نظرن سان ڏسندي، پڇيائين: ”چا تي ويڙهہ آهي؟“

”ڪجهہ نہ، ڪجهہ بہ نہ!“ آپهراڻيءَ سان ورايم.

زال کلڻ لڳي، ۽ هن کي ٻانهن کان وٺندي، اندر آئي.

ڪمري ۾ پهچندي هوءَ هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳي. پڇڻ کان اڳ منهنجيءَ زال ڏسيس: ”تنهنجو بابا هليو ويو.“

”الا، پوءِ ڪير ڇڏي ايندم؟“

”اهو جو اٿئي!“ شرارتي نظرن سان ڏسندي، مون ڏانهن اشارو ڪيائين.

آءٌ پنهنجي ڪي ڇڏي ٻاهر نڪري آيس، ڏوڪڙن جي تلاش ۾. رُلي اچي بہ سو ٽيونجاهہ روپيا هٿ ڪيم. اندر آيس. هو ٻئي، ڪنهن ڳالهہ تي زور زور سان کلي رهيون هيون، ۽ منهنجو ننڍڙو پُٽ هن جي هٿن ۾ هو ۽ هوءَ ڪيس ٽينگ ٽپا ڏياري رهي هئي. پيو بہ ڦيندن ڪيدي، ڪڪيون ڏئي رهيو هو.

اتندي زال چيو: ”ڇڱو، پيو مون کي ڏي —“

”الا! ڪيڏو نہ سٺو آهي، پنهجي پيءُ والڪر آهي.“ چوندي بہ ٿي پيون ورتائينس.

”ڏي، گندگي نہ ڪري!“

”ڪهڙي وڏي ڳالهہ آهي، ٻارن جو ڪم آهي!“

ان جي باوجود، پيءُ کي وٺندي منهنجي زال چيو: ”ڇڱو، توهان ڳالهہ ٻولهہ ڪريو، آءٌ چانهہ ٺاهي وٺان.“

”آءٌ بہ هلان ٿي —“ اُٿڻ لڳي.

”نہ، تون ويهہ، وڏي عرصي بعد مليا آهيو.“ زوريءَ ويهاريائينس. پوءِ شرارت وچان مون ڏانهن ڏسندي چوڻ لڳي: ”ڪا بيوقوفي نہ ڪجانءِ: تنگ نہ ڪجانءِ.“

هوءَ هلي وئي تہ مون هن ڏانهن ڏٺو. هوءَ مرڪڻ لڳي.

Gul Hayat Institute

”الا، ڏاڍي سياڻي آهي.“ چيائين.

”ها، ڏاڍي سياڻي آهي، ڏاڍي!“ مون ٻرندي چيو ۽ هوءَ هڪدم هٿ کان ورتو هئس.

اداس، اداس - وياڪل، وياڪل - ٿڌا، ٿڌا ساهه - آهستي، آهستي هٿ ڇڏايائين. ڪنڌ هيٺ ڪري چوڻ لڳي: ”گهر ڇڏ وارو آهين، مذاق نه ڪر!“

”تو ٻنان، اڪيلو آهيان... مون سان شادي ڪر... زال کي طلاق ڏئي ڇڏيندس -“

ڪاراڻي وئي. نماڻي اکين سان ڏٺائين. چُپ هوءَ دير تائين ڏسندي رهي. اچل، اچل، آواز اڪتس: ”۽ پوءِ؟“

”پوءِ... ماڻس سان گڏ -“

”هاءِ الله! معصوم، معصوم، ڪلڙو ۽ ڪِتول! نه، نه؟“

”ضد ڇڏ، ٻڌاءِ؟ جواب، هيٺر جو هيٺر کپي. هڙئي برداشت ڪري نه ٿو سگهان.“ غصي مان چيم.

گهٻرائجي وئي. ڪلائي ڇهڻ، هيٺ ويلو ٿيندو ويس.

اچل - نست - ڏڪئي - چيرڪ -

”پيسا آندا اٿئي؟“ چڻ ٻري کان آواز آيو.

اڳيان، ٽيبل تي پيسا رکيم.

پهرياڻين منهنجي اکين ۾ ڏٺائين، پوءِ ڏوڪڙن کي. وري به منهنجي اکين ۾ ڏٺائين. سنهڙس نظرون، ڪنهن به تاثر کان خالي هيون.

هڪدم اٿي بيٺي. چوڻ لڳي:

”مون کي وساري ڇڏ. آءٌ پاڻيءَ جي ڦوٽي مثل آهيان. تو کي، ’دوست ۽ ماءُ‘ وارو پيار کپي ۽ مون کي ’مڙس ۽ پاءُ وارو‘ -“

”ويهه ته، ويهه ته!“

ٻُڌو، اٺ ٻُڌو ڪندي، چوندي رهي:

”پر تون صحيح آهين“ ٿڌو ساهه کڻي، رکي، ڇتائي جهٽ پلڪ ڏٺائين، پوءِ ٻئي طرف منهن ڦيري چوڻ لڳي: ”تون صحيح آهين - محبت ۽ ممتا، ٽُٽي نه ٿا سگهن، پر پاڻپي ۽ پيا رشتا، شايد ٽُٽي سگهن ٿا.“

ڦري، اڳيان ويو مانس.

اکين ۾ پاڻي - ٽم ٽم ٽي وهڻ لڳو.

خبر ناهي، ڪهڙي وقت زال، چانهه کڻي آئي هئي. پيالون ٽيبل تي رکندي چوڻ لڳي: ”روئين ٿي! بس، گهٻرائجي وئين؟ دل وڏي ڪر... ڇا هن ڪارڪرن ڪئي آهي؟“

پوءِ مون ڏانهن غصي ڀريل نظرن سان ڏسندي چيائين:

”تو ضرور ڪجهه ڪيو هوندو؟“

هن جي مٿي تي هٿ ڦيرڻ لڳي. ڪلهن کان وٺي ويهار ٻانهنس. رئو لاهي، سندس مٿي تي رکيائين ۽ ننڍڙي رئي جي پلاند سان، هن جا ڳوڙها اگهڻ لڳي. لرڙ تي يڪ ماهيءَ ٽي-چار چميون ڏنائي وڌس.

”شاباس! همت وارا ماڻهو، ڳوڙها نه ڳاڙيندا آهن، پر دنيا کان حق ميڙائيندا آهن!“ ٿورو ترسي—

”ويٺي ويهه، آءٌ پاڻي تي ڪٿي اچان.“

ويندي ويندي، غصي وچان مون ڏانهن ڏسندي به وئي.

هن جي وڃڻ بعد، هوءَ هڪدم اٿي بيٺي ۽ دروازي طرف وڌڻ لڳي.

”ڪيڏانهن؟“ پاڻهن کان ويندي پڇيومانس.

”گهر—“

”ڇو؟“

جواب نه ڏنائين ۽ آهستي آهستي هٿ ڇڏايائين.

”پيسا ته ڪن؟“

جواب نه ڏنائين.

مون ڪٿي، زوريءَ هٿ ۾ ڏني، مُٺ پڪوڙي ڏنانس.

اکين ۾ ڇتائي ڏنائين؛ سُرڪي، پر ڦڪو.

پڇيومانس: ”شادي ڪئي ٿيءَ نه؟“

”شادي؟“

”هائو—“

هٿ ڏڪڻ لڳس.

”نه نه، بلڪل نه— مون کي وساري ڇڏ. آءٌ ته شادي شده آهيان. پر، بيمار هو. ان لاءِ پيسا وٺڻ آئي هيس. مڙس، طلاق ڏني اٿيم.“

سڄو ڪنبڻ لڳي، سَرَ جي ڪانن جيان.

ليل، پر پُرعزم آواز آيو: ”هنن جو گهر ڦٽائڻ نه ٿي چاهيان، ڪنهن جو گهر...“

۽ ڏڪندڙ هٿن مان پيسا ڪيري ويس.

مون کي به ڏڪڻي وٺي وئي. هوءَ ڳورا ڳورا، پوجهل پوجهل قدم کڻندي، ٻاهر نڪري وئي. جهلي به نه سگهيومانس!

۽ آءٌ هاڻ— سٿو هٿن ۾ ڏني، ڊرڪي، اوڪڙو تي ويهي رهيس.

”ڪيڏانهن وئي؟“ زال جو آواز آيو.

ڏٺم ته سندس هڪ هٿ ۾ گلاس هو ته ٻئي ۾ ٻيڙو.

”ڪيڏانهن وئي؟“ رڙ ڪري پڇيائين.

”گهر—“ ڏسيم.

”گهر؟ اوه، چريا!“

۽ سندس هٿ مان گلاس هيٺ ڪري، پرزا پرزا ٿي ويو. ڏٺم ته گلاس سان گڏ، سؤ سؤ جا پنج نوٽ به گلاس سان گڏجي، سندس هٿ مان ڪري پيا هئا.

فهميده بلوچ

موت نه ڏهنجي مات ڙي!

هُوءَ هلي وئي...!

ميرل اوطاق جي پڊر ۾ سوڙي تي ٻکڙ ۾ شل ٿيو ويٺو هو. اکيون ڳاڙهيون لال ٽيڪنس ٻيون، ٻيڪ لٺل ٻت تي ٻئي ڊيس. سوچن جي گهيراين ۾ ٻڏل هو.

”هوءَ هلي وئي، آءٌ هيءَ ٻيڪ سگهڻ نه پائيندس، جيسين کيس ڳولهي انجام تي نه پهچايان.“

هن جا پيرا (پيرن جا نشان) ڪوٽ کان ڪچيءَ تائين مليا هئا، پر اڳتي وڃي پڪي روڊ تي ختم ٿيا. روڊ جو مٿيون حصو بلوچستان جي سرحد ڏانهن ٿي ويو ۽ هيٺيون حصو سنڌ جي شهرن ڏانهن. ٻنهي طرفن ساٿهه، ڪي جيپن ۾ ته ڪي گهوڙن تي ڊُڪيا، پر راهبان جو ڪو به پتو ڪو نه پيو، ڄاڻي زمين ڳائي وئي يا آسمان.

مهٽي مهل ميرل جڏهن بندوق سوڌو خالي خالي لٽ ۾ پريل ڳاڙهو ناسٽي ٿيل موٽيو، تڏهن گهرجي ڪنهن به زالفان ته ڇا پر مرد ڪي به ڳالهائڻ جي جرئت نه هئي. گهر ۾ دالڪي نه چاڙهي وئي هئي. پر ڪوٽ جي ٻاهران به ڪنهن جي گهران باهه جو نشان لٿي مليو. ميرل اندران خالي ٿريون مهڻيندو ٻاهر نڪري سوڙي تي ويٺو. چپ رت پيتل ۽ اکيون شعلا ٿي لڳيون، ڳوٺ جا سڀ ننڍا وڏا چوگرد ڪٺن تي ويٺل هئا

هن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ميرل ڇا ڇا نه ڪيو هو. وڏيرو ٿي به جيل سنا هئائين.

سوچن کان فراريت!

ڪٺن تي هٿ رکي اوطاق کان ٻاهر نڪتو، گهمندو، گهمندو ٻنين کان ٿيندو ٿيندو ان واهه جي ڪپر تي پهتو، جنهن تي ٻهريون ڏنعو راهبان کي ڪپڙا ڌوئيندي ڏٺو هئائين. سوچن ۾ ڪر ٿي ويو. واهه جي ڪپر تي ويٺو؛ الين کيس سچا خيال وڪوڙي ويا... ڪيئن ٿي لڳي ٻنهي ڪارن ڪپڙن ۾، سندس آڇو اڇرو ڪيهه ڇهڙو رنگ ڪارن ڪپڙن ۾ ٻکي پيو. اڇا اڇا هٿ جڏهن واهه جي ڪپر تي پاڻيءَ ۾ ٿي ويا ۽ پاڻيءَ لپ ڪپڙي تي ٿي وڌائون ۽ ٻئي هٿ سان سولٽي جو سڪو عجيب پيارو انداز هئس. سنهڙو لڪ، وڏيون وڏيون اکيون، چهر ٻوٽ جي ڪنين والڪيان هيٺ مٽي تي ڪيائين!

Gul Hayat Institute

ڪيئن مان ڪلاڪن ڪان کيس گهوري رهيو هئس. هوءَ ٻنهي بي خياليءَ سان پنهنجي ڪم ڪي لڳي پئي هئي ۽ ڪپڙا بالٽيءَ ۾ وجهي، هوءَ ڌوئڻ وڃي چڪي هئي. ۽ آءٌ عالم تصور ۾ ائين ئي هوس. جڏهن گهوڙيءَ جا لغام هٿن ڪان ڇڪري ويا هئا ۽ گهوڙي هلندي هلندي، وڃي ڪاهيءَ ۾ ڪِري هئي. جڏهن ڌڪ لڳم تڏهن هوش آيو. پر اهو منهنجو معمول ٿي ويو هو. قدرتيءَ جو آءٌ هن جي ڪچي گهر اڳيان وڻندڙ وانس وٽ پيهي سندس او سيئڙو ڪندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن لنگهندي هئي ته ڪڏهن نه، پر آءٌ برابر محبوب جي ديدار لاءِ اتي گهوڙيءَ تي ويٺو هوندو هوس. آخر هڪ ڏينهن کيس اڪيلو ڏسي پڇيو هيومانس.

”نالو ڇا اٿئي؟“

”راهبان“. بي رخيءَ سان ورائيو هئائين.

سندس اکين ۾ ايڏو درد هو جو آءٌ سندس اکين کي ڏسڻ جي طاقت نه ساري سگهيس.

هڪ ڏينهن ائين وڃي وٺي وڃي پڇيو هومانس. ”مون سان شادي ڪندينءَ؟“

کلي ورايو هئائين. ”مون سان اها تعدي ٿيل آهي، هڪ دفعو نه پر ٻه گهمرا ـــ ٽيون دفعو پاڻ سان اهڙي جٺ ٿي ساري سگهان.“ ۽ هلي وئي.

هلي وئي...! پر منهنجي من ۾ مچي ائين سمائجي وئي، جو پالهان هڪ پل به مون کان پري نه هجي ـــ

اتندي ويهندي هن جي صورتي مون اڳيان، ۽ آءٌ سيئي ڪمن کان ته اکيلي واندو هئس. پر پيا شوق شڪار به ويا. شڪار منهنجي واندر هئي. منهنجو روز جو معمول هوندو هو ته ڪڏهن جيپ تي ته ڪڏهن جيپ هيٺان، پيرن پنڌ ويو اچان. گهروارن جي سخت منع، پوءِ به آءٌ شڪار کان نه مڙندو هئس. هن مون کان پاليان ته سڀ شوق شڪار ڪسي ورتا هجن. سنگت ساٿي حيران ته ميرل کي ڪهڙي چوٽ لڳي آهي، نه ته هي يارن جي سوياري رانڪ رنگ ڀون محفلون، آڏيءَ سو شڪاري جانورن کي بندوق جي نال تي رکي گهر اچڻ، هي انقلاب ڪا معنيٰ ضرور رکي ٿو. ان کان پوءِ دوست پريان لڳا. ليڪ پروڙ پئن. سو دلداريون پئي ڏنائون ”راهبان؟ حڪم ڪر ته ميرل ٗ راهبان ته ڇا تولاءِ هزارين راهبائون حاضر.“

پوءِ تاجان ۽ گلاب منهنجي يارن اهاسي تي ويا. ائين لڳم ڄڻ غريب عورت لاءِ پيار ڪٿي اٿو وڃي سگهجي، پر خريدارا راهبان به عورت نه هئي ڄڻ ڊڪو يا ڏالدن جو جوڙو هجي. دل ۾ ڪروڌ ٿيم. سوچيم راهبان تنهنجي قيمت جو ڪاٿو ته ناهي جو توکي خريدڻ لاءِ ماڻهو موڪليا اٿم.

اندر جو ميرل جاڳي اٿيو. چيم اڙي ميرل شرم ڪرا جنهن کي دل جي سيئن سچاين سان تو چاهين تنهن جو ملهه ڪري سگهندين؟ نه... نه! هن بي مثال حُسن لاءِ تنهنجي سموري دولت ڪافي ناهي.

Gul Hayat Institute

ٻوڙي وجي تاجل ۽ گلاب کي روڪيم--
هڪ ڏينهن انهن ئي ڏرتيءَ جو ڪهڙن اکيان ملي وئي.
سڏيومانس، "راهبان..."
نہ ٻڌائين يا ٻڌائي وئي، وري سڏيومانس--"راهبان..."
ڪنڌ ورائي. مون ڏانهن نهاريائين...
خار ۾ اکيون ڦوٽاري هٿ وڌائي اکيون ڪري جوڙيا مانس.
ڏٺم تہ چڻ سندس اکين جي تيزي ٻجاءِ لڄو قرب لپڪيس، همٿ وڌي ۽ اکيان وڌي چيومانس.
"تون ايڏو اداس ڇو رهندي آهين. ساهرا سٺو نہ هوندا ڇا؟"
قرب جا لفظ پنهنجي همدرديءَ ۾ ٻڌي چڻ ڀڪهرجڻ لڳي.
ڪيڏو نہ سندس اکين ۾ درد اوتيل هو، چيائين.
"سٺو هلڻ يا نہ هلڻ مون کي هاڻي الهيءَ جو احساس ئي ڪونهي تہ سٺو ڇا آهي."
تڏهن مون همت ڪري اڃا ورتومانس.
"مڙسهين سان ڪاله ٻوئي ڇا؟ --کلي چوڻ لڳي.
"پوتارا مڙسن جي ٻوي يا نہ ٻوي ۾ اهان جي پولدي آ، ٻوءِ پل هو چور چڪار لوفر چولہ هجي. مڙس تہ مڙئي مالڪ آهي".
"پوءِ تون ڪارا ڪپڙا ڇو پهريندي آهين؟"
ڪجهہ ڏکي ٿي سادگيءَ سان، "ان لاءِ تہ هو ميرا ڪولہ ڏيندا آهن. ڪار صاڻ غريبن وٽ ليي ڪولہ، ڇوتا غريبن جا عيب اکهاڙا ڪيو".
سندس سادو جواب دل ۾ هٿوڙي وانگي لڳو... دل ڪري چيومانس "جي هن مڙس سان آزادي ڏياريانءِ تہ مون سان شادي ڪندينءَ؟--"
اماڻن ليڻن مان لڙڪ وهڻ لڳس. چوڻ لڳي.
"توهان آزاد ڪرائيندا تہ منهنجا ڏني مون کي وري ڪنهن ٻئي ارڙاهہ ۾ وڪڻي ڇڏيندا."
"راهبان ساکي سنُور ٻہ ساگيا".
ائين چئي هلي وئي.
هڪ رات سندس جهوپڙي مان زيت جا آواز ۽ زالفان جي سڏڪن جا آواز ٿي آيا. اتفاق سان آءٌ ان رات اوطاق ۾ ئي سمهيل هئس. هڪ اکيءَ ئي ويراڳ هئس سو ٻاهر وڃي ڪن ڏنم. آواز راهبان جي گهران ٿي آيا. جهپو آيو دل ۾، ريوالور کڻي ٻاهر نڪتس، راهبان جي گهر اکيان جيئن جيئن ٿي وڃهو ٿيس دل تيئن تيئن ٿي وئي وڌڪ تيز ٿيندي. دعائون ٿي گهرام تہ شل راهبان کي هڪ ڏک بہ نہ لڳو هجي.

Gul Hayat Institute

وڏيرڪي رڙ ڪري چيو "آڏيءَ جو ٽيو جوڳو لاٿو اٿو." راهبان جو سهرو منهنجو آواز ٻڌي ٻاهر نڪتو. پيرن تي ڪري چيائين "سائين مون وارو ڇورو آهي نه شهران روزداروءَ لاءِ اچي رن کي مارڪٽ ڪندو آهي."

"سائين ڇورو اصل هونئن ۾ ناهي معاف ڪريوس". آءٌ اندر گهڙي ويس.

ڏسان ته هيٺ تڏيءَ مٿان ڪارن ڪپڙن ۾ راهبان اونڌي پئي آهي، سڏڪن ۾: مٿي مان رت جي ڦوهار پئي وهيس.

مون کي ڏسي ٻيهر خاموش ٿي ويئي ڄڻ پنهنجي بيعزتي ٿي سمجهيائين.

تڏهن ته وري ڪنڌ مٿي نه کنيائين.

مون سندس مڙس کي دٻ ڪيئي ته اوٻاري وڃي زالن تي هٿ کڻڻ شرم جهڙي ڳالهه آهي.

"ڪهڙو ڏوهه ڪيو اٿائين جو مارينس ٿو؟"

راهبان جي مڙس هڪدم جواب ڏنو. "سائين! رن ذات جي ايڏي آڪڙ، هٿ لتي ڏئي ڪميني."

آءٌ هن سان تيز ڳالهائي ٻاهر آيس.

سوچڻ لڳس قدرت جي ستم ظريفيءَ تي ته هن حور کي ته جنت جهڙي گهر ۾ هئڻ گهرندو هو، راڄ راڻي ٿي: هن ڪندي مستي شراب جي بدبودار بوتل جو جام.

ڪاش راهبان تون مون کي اڳ ملين ها. جيڪر تنهنجا سڀ سور پنهنجي سيني ۾ سالهيان ها سوءِ الهن سوچن ئي سوچن ۾ گهر ويس—، ۽ هڪ رات وري آنڌي ۽ طوفان جو زور هو. سينهن ڪڇڪوڙ لاهيو پيئو هو. راهبان جون رڙيون مونهن جي ڪڇڪوڙ ۾ ڪنهن نه ٻڌيون. مڙسهس گهران ڪيئي ڇڏيو هوس.

ڪپڙا لالي ماٿر رتوچان هيءَ ماءُ جي گهر وڃي پيئي ته هئس ئي ڪونه، هڪڙو حرامي مامو هئس وارث.

تهون ڪلي آجيان ڪيس.

راهبان جي روئڻ تي ماٺ ڪرائڻ لاءِ چوڻ لڳو هوس نه رئو راهبي! تولاءِ ڪي مڙسن جي ڪوٺ آهي. صبحاڻي تو پيشسان ڪان ڪورٽ ۾ طلاق وٺرايانءِ.

پوءِ پنهنجي ڀڙڙي کي ڪو سڪيو ستايو ڪيوٽ ڏيندس.

راهبان ٻا تاڪ لڳي ويا.

رڙي ماءُ جي پيرن تسي ڪيري. "امڙ هاڻي مون کان ٿيون مڙس ورنجيو نه ٿيندو. اءٌ او ڪري مزوري ڪري کائيندس پر مڙس نه ڪندس"

صبح جو اها خبر سڄي ڳوٺ سان گڏ مون کي به پنجي وئي، خوشيءَ ۾ نه پئي ماپس.

تاجل ۽ گلاب کي ٻڌائي، هنن ٻنهي ڇيو جي هائي ۽ چُپ رهئين تہ ٻوءِ وينو مٿو ڪُٽجانءِ.

ليث فيصلو سڳي ڳهرڻ جو ٿيو.

ڳهرڻ ويا تہ مامي صاف انڪار ڪيو، ڇني آءٌ پنهنجي ڌيءَ جانو کي پاڻهن ڏيندس.

جالو بہ ڇهڙو ٻهريون مڙس هئو تهڙو ٿي هئس.

مائس جواب ڏنو تہ ”اباڻ مان ڇا ڪريان! پاڻ هڪڙو اٿم سو بہ ڪلهو لا ڏي، آءٌ ۽ ڌيءَ ڳهر ريس پاڻ تان.“

لپ جواب مون کي ديوالو ڪري ڇڏيو، ٻاهر وٺي وٺي. ڪنهن بہ ڪهڙي بہ حالت ۾ راهبان کي حاصل ڪرڻ جو پڪو پهہ ڪيم.

ساڳي ڪَپَڙ تي ڳهتَ الذاري رات راهبان سان وعدو ڪيم تہ توکي ضرور حاصل ڪندس هر قيمت تي، ڇڙو تون ها ڪر.

راهبان تني تہ اڳي هئي، سٿو ڪئي منهنجي پيرن تي رکيائين. سندس ڳوڙها نمائن ليٽن مان وهندا رهيا.

ان رات مون سندس ليٽن جو سچو سُور پنهنجي اندر ۾ اوتي ڇڏيو، هٿوءَ خوشيءَ خوشي مان ڳهر وٺي.

ٻوءِ مون سندس مامي کي هر قيمت ڏيڻ جي آڇ ڪئي.

سڄي عمر سندس ڳهر جو بار ڪڻڻ جو ذمو ڪنيم، سندس پٽ جالو کي ورثائي ڏيڻ جو وعدو ڪيم.

پر هو مڙس سڄي ٿي لا، ڇني ڳهر جي پاڻهن ڳهر ۾.

”ڳهر جي پاڻهن پيڳڙن لپ ۾ بہ مهالڪي.“

آخري ڌمڪي ڏايمانس.

مڙس مٽڙيو ٿي ڪولہ.

آءٌ راهہ جي هن پٽر کي لوڪر مان بہ ڪهري ٿي سگهيس. ڏينهن ڏئي ڪيس جنت ۾ سمهاري ٿي سگهيس. پر راهبان... راهبان جا مون کي پنهنجي ساهہ کان بہ وڌيڪ پياري هئي.

آخر بہ تہ هن جو مامو هيو، پنهنجي انهيءَ خيال کان ڪيس هڪ ڏينهن آگاهہ ڪيم.

ڪيلي وينئي، چيائين:

”مائين، تو مٿان هزارين ماما قربان، پر جي ڳالهہ سچي ها تہ وڌيڪ سٺو هئو، ۽ آءٌ توکي تڪليفن ۾ وجهڻ نٿي چاهيان.“

پنهنجي غرض خاطر سندس مامي جو خون ڪرايم. پيٽان ايذو تہ امرود هو، جو قبر کان بہ ٻاهر اڪري آيو. اهڙن ڏڪن لڳڻ جي باوجود بہ جيئرو هوا

Gul Hayat Institute

ڇا ٿيو جو ڪنهن گهڙيءَ ڪو ڪاڊير اتان اچي لانگهو ٿيو، سو هن جي رڙين تي حيران ٿيو. ڪاڊير کي واسطا ڏنائين ته ”مان نه چئن آهيان نه پوري، اسم الله جي مون کي هتان ڪيدا!“ ڪاڊير کي آيو رحم، سو هن مڙدي کي ٻاهر ڪڍيائين. پوءِ ته اچي شاهدي ڏنائين ڏاڏي تي.

ايتري ۾ آءٌ راهبان کي ڪٺي گهوڙي تي روانو ٿيس. ڇالهارو ميل ڪري مون کي ٻڪيءَ تي پهچڻو هو. اتي گلاب ۽ تاجل جيپ اڳي ئي تيار ڪيو بيٺا هئا. ٻره ڦنيءَ کان اڳ مون کي هتان لڪري وڃڻو هو. راهبان اڳيان گهوڙي تي مون سان مرداڻن ڪپڙن ۾ ويٺل هئي. ساهه ٻنهي جو نڪتل پيو محسوس ٿئيس. سندس وارن تي مون پنهنجي اجرڪ لاهي ٻڌي هئي. ان محل ته مون کي ڀي هوش نه هو، ته سندس سوهڻ جو اهو روپ ويٺو پسان. جڏهن ٻڪيءَ تي پهتاسين، تڏهن چوڪيدار هڪل ڪئي. تڏهن ٻئي آءٌ گهوڙو ڪيدي ويس. تان جو جيپ تي چڙهياسين. گهوڙو کل واپس گوٺ ڪاهي ويو ۽ تاجل اسان سان گڏ هو. تاجل جيپ ٻئي هلائي، آءٌ اڳيان ويٺل هئس ۽ راهبان ڪي پنياڻ سهاري ڇڏيو هئم. هڪ ته هوءَ ڊنل هئي، ويتر ٻيون حالتون جو سڄهنس پيون، رکي رکي ٿي سڏڪا ڀريائين. ڪنڌ ورائي پڇيو ماس:

”روئين ڇو ٿي؟ جي مون سان ملڻ ۾ راضي ناهين ته واپس ڇڏي اچانءِ؟“

چيائين – ”نه سائين، آخري دفعو پنهنجي ڳوٺ ڇڏڻ تي دل ڀرجي آئي اٿم.“

ڪيس قرب مان چيم، ”موٽي ايندا سين، ڪجهه وقت کان پوءِ: جڏهن هتان ڪجهه ٻاهه ڍري ٿئي.“

سوچيان ٿو:

الهيءَ راهبان مون سان ڪيڏا قرب ڪيا، مون لاءِ ماءُ کي ڇڏيائين، مون لاءِ پهاڙ سٺائين، مون لاءِ ڪيڏيون تڪليفون ڪاٽيائين، مون سان جيل ڪاٽيائين.

راهبان جي ماءُ جي اچي وڃڻ سبب ۽ سندس قاتل جي سڃاڻپ سبب مون تي ٻه ڪيس پيا هلن، هڪ ته مون قتل ڪرايو هو ۽ ٻيو اغوا جو. قتل جي ڪيس کي ٻاٻا منهن ڏيو ويٺو هو. انهن ڪيسن کان بچائڻ لاءِ ٻاٻي، مون کي بلوچستان جيل ۾ ڀاڻ وجهرايو هو، ڇو ته اتان ڪي حدن ۾ شڪار ڪرڻ منع آهي. اتان جو ناظم ٻاٻي جو دوست هو، تنهن جي معرفت مٿرڏو ڪيس ٺهرائي، انهن تاريخن کان پهرين ڪجهه تاريخون لڪرائي، مون کي جيل ۾ وڏو ويو هو. راهبان اتي ٻاٻي جي دوست ناظم وٽ امانت هئي.

مون لاءِ اهو ڪيڏو نه عذاب هو. جنهن لاءِ ايڏا ڪشٽ پيو ڪاٽيان، سا مون کان ڌاري ڪئي وئي آ.

هوءَ ڪڏهن ڪڏهن مون سان جيل ۾ ملڻ ايندي هئي، ناظم جي معرفت. تن ڏينهن منهنجي دل جي عجيب حالت هئي، ديوانو ٿي ويو هئس بلڪل.

پوءِ بابي مون کي اتان ڪڍايو ۽ گهر آڻائين، ڇو ته راڄوڻو فيصلو ٿيڻ وارو هو.

بابا مون کي ڏڪي ڏني، ته "هي راڄ تنهنجي حق ۾ فيصلو نه ڏنو ته آءٌ پاڻهن موٽائي ڏيندس. آءٌ پڻ جا فيصلا ڪرڻ وارو، اڄ تو منهنجو ڪنڌ هيٺ ڪيو آهي. آءٌ هڪ لک رپين تائين ڇوڪريءَ جي قيمت فيصلي ۾ چولدس، جي نه ورتائون ته ڇوڪري واپس ڪندس."

آءٌ بابا جو اهو فيصلو ٻڌي ڏڪي ويس. پنهنجي ڪمري ۾ گهڙيس. راهبان کي گهرايم ۽ بابي جو حڪم ٻڌايومانس.

روئي ويٺي، چئي "مون ڪميڻيءَ جو ايڏو مله! آءٌ بابي کي ايڏي رقم ڀاڻ لاءِ نه ڏيڻ ڏيندس. آءٌ راڄ وارن کي پنهنجو فيصلو پاڻ ٻڌائيندس."

"مر رائي، تنهنجو فيصلو راڄ وارا ڪونه ٻڌندا. آءٌ تو لاءِ پنهنجي سڄي دولت قربان ڪري سگهان ٿو، پر توکي واپس ڪنهن به حالت ۾ نه ڏيندس."

۽ راتو واهي بابي جي فيصلي جي ڊپ کان، راهبان کي اتان ڪڍي ويس. صبح جو فيصلي کان اڳ اسان جي ڳوٺ ۾ واويلا متل هئي. عزت جو سوال هو. بابو، جو سدائين پڻ جا فيصلا ڪندو هو، اڄ پاڻ مجرم ٿيو ويٺو هو.

سڄي ڳوٺ ۾ ماڻهو پڳا ڳولڻ لاءِ، پر اسان ڪڏهوڪو لڪري چڪا هئاسين.

پوءِ الاجي ڪيئن لک رپين تي هو راضي ٿيا هئا.

آءٌ ۽ راهبان ڪيترا ڏينهن لڪل هئاسين. پهاڙن ۾ منهنجو هڪڙو سري دوست رهندو هو، تنهن وٽ.

آتي ڪيئن اسان جو نڪاح ٿيو! آءٌ راهبان لاءِ لڙون وڪڻو به ونئي نه سگهيس. سري دوست جي ڏيڻن راهبان کي پنهنجا ڪپڙا پارايا هئا. قبائلي ويس ۾ ڪيئن ٿي لڳي، قيامت هئي. پاڻ کي متس قربان ڪرڻ لاءِ دل چوي پئي.

آتي اسان به باغن ۾ پنهنجي ميزبان سان گڏ مزوري ڪندا هئاسين. ويس ٻنهي جا مٽيل هئا. آتي اسان کي سارو سال گذري ويو. بابي وارن جو ڊپ به هينئر ڪجهه گهٽيو هو، تنهنڪري ڪڏهن ڪڏهن پهاڙن کان لڪري، هنن سان آءٌ شهر ويندو هئس.

هڪ ڏينهن اڻين ٿي دودا خان سان شهر ويس. اس ۾ ويٺا هئاسين. اخبار جي هاڪر جي رڙين تي اخبار ورتم. پنهنجو فوٽو ۽ اشتهار ڏسي، حيران ٿيم. اشتهار بابي وارن جو ڏنل هو ته، آءٌ موٽي اچان، هو ڪجهه به نه چوندا.

خوشيءَ خوشيءَ شهر کان گهمي گهر وياسين. اها خوشخبري راهبي کي ٻڌايم. ۽ صبح جو ئي اسان هنن کان موڪلائي، ڳوٺ موٽڻ لاءِ روانا ٿياسين.

اف! اها راهبان جنهن لاءِ ايڏا ڏکشالا ڪاٽيم، سا به هلي وئي!

پلا آءٌ هن کي صرف مارينده و شهر نئي. ۽ مارڻ کان پوءِ ڪيڏو پيار ڪندو هومانس. مون کي پياري ڪيڏي هئي. سگهڙپائپ جي ڪري سڄي ڪوٽ تي حاوي هئي. بابي ۽

امڙ به سڄي گهر جي چارج سندس حوالي ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح جو اڪثر زمين جي ڏيک ويک ڪرڻ به هاڻ ويندي هئي. منهنجي به ڪيس اجازت هئي.

هيءَ سڄو ڏينهن محنت ڪندي هئي. منهنجو خيال ڪيڏو رکندي هئي. ڪڙڻ جو، ماليءَ جو. هڪ ڏينهن سندس هٿ ۾ سُنڌي له ڏسي، پڇيومانس ته "ڪيڏانهن ڪئي اٿئي؟"

چيائين ته "شهزاديءَ امولي لاءِ ورتي آهي."

آها ساڳي منڊي اسان جي زمينن جي جمعدار جي هٿ ۾ پاتل هئي.

تازي ڳالهه رات ٿسي مون ڪيس ڪنهن ڳالهه تان چهٽ هنئي هئيمانس ۽ اڄ سندس هٿ ۾ راهبان جي منڊي ڏسي ماٺ ولي ويٺس.

تنهن مهل ٿي گهر ويس. جيئن ئي ڪمري ۾ گهڙيس، راهبان آئي مالي ڪئي آئسي ۽ مرڪي آجيان ڪيائين. سندس مرڪ جي جواب ۾ اڪڙ پيٽ واري لت وهائي ڪڍيمانس.

پيٽي تي ڪري پئي، ماليءَ وارا ٿالهو ڪري پيس. هڪدم آئي ميڙڻ لڳي، سمجهيائين ته مون سانس شرارت ڪئي آهي. تڏهن ته کلي وري رلڊي ۾ وجي اٿي مالي ٿاهي آلي جڏهن آئي ته مالي پري رکي، هيٺ پٽ تي منهنجي پيرن اڳيان ويهي رهي. رُلي پنهه ڪالهه ماٺ ڪري ويٺي رهي.

پڇيائين: "سائين، چاق ڪواهيو ڇا؟" ۽ پيرن تي هٿ گهمائڻ لڳي. پير ڇڏائي وري ڌڪو ڏئي پري ڪيومانس. حيران ٿي لماڻائيءَ سان ڏسڻ لڳي.

پڇيائين: "سائين، مون کان ڪو ڏوهه ٿيو آهي؟"

آءٌ جو تپيل ويٺو هوس، سو هڪدم چيومانس: "ڏوهه ڪري، اڃان ٿي ته ڏوهه ڪهو آهي؟ منڊي ڪٿي اٿئي؟ جلدي ٻڌاءِ يا پيدا ڪري ڏي؟"

معصوميت سان، "سائين، آها ته شهزادي امولي لاءِ ولي وڌي آهي. مون پهريان اوهان کي ٻڌايو هو."

هن جو اهو چوڻ، مان چهبڪ آڻي ورتومانس. ايڏو ماريو مانس، ايڏو ماريومانس، جو لفظ هڪڙو به نه ڪڇي. هن جي ماٺ، هن جي ڏوهي هجڻ جو ثبوت هو. جڏهن آءٌ ٿڪس، تڏهن الائجي ڇو مٿس ايڏو پيار ٿسي آيم، جو دل چيو پئي ته ڪيس اڳيان ويهاري، سندس سڄا زخم پي وڃان. هن جي معصوميت، سندس پاڪيزگيءَ جي گواهي پئي ڏني.

جڏهن منهنجي ڪاوڙ ۽ جوش لٿو، تڏهن ڪيلي چوڻ لڳي: "سائين، هاٿي مالي آڻيان؟" مون شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو.

هن مالي آندي. سون مالي ڪاڍي، ڪيس پر ۾ ويهاري پيار ڪرڻ لڳومانس ۽ هن جي زخمن کي آگهيم.

پيار سان پڇيومانس، "سچ سچ ٻڌاءِ، منڊي ڪنهن کي ڏني اٿئي؟ آءٌ قرآن تي تنهنجي جان بخشي ٿو ڪيان. سچ ٻڌاءِ، ڪنهن کي ڏني اٿئي؟"

Gul Hayat Institute

مات ٿي وئي سوچڻ جي ٽڻ ۾.
وري ڇيو ماس.
اکيون ڦوٽاري نهارڻ لڳي.
هن جي نهارڻ کان اڳ هيڏو جبل جيڏو انسان ۽ اڄڪلهه لاءِ کهڙائجي ويس.
وري وري ڇڻ تي ساڳي کهور ڇڻ ناانگ ڏاڍيو هجيس، آواز ڇڻ شديد ڏک کان اکريس ٿي نه پيو.
وري وري پيار سان ڇيو ماس، لڪاءُ ڪري چپات منهنجي ڳل تي ٿي ۽ ضبط جا بند ڇڻ پورا پورا ٿي ڇڇڻ لڳس.
ڪاريون ڪاريون ڪجليون اکيون ڪٿي ڇوڻ لڳي.
”سائين، هو مون کي انتهائي مارينداهئا، تڏهن به ڪڏهن سندن سارڻ جو احساس ڪڏهن نه ٿيو هوم، الاهي ڇو ڇڻ عورت منهنجي قسمت يا عادت ٿي وئي هئي.
تنهنجو اهو غلط ڇڻ مون کي انهن سڀني عذابن کان وڌيڪ عذاب ڏيندڙ آهي. جي مون تي ويساهه ڪيو ٿا ته پوءِ منهنجو جواب ساڳيو آ ته منهنجي شهزادي لاءِ وٺي وئي آهي، ته ڇڳو واپس گهرائي وٺيس؟“
۽ پوءِ هن سهل ٿي ماڻهو شهزاديءَ جي گهر موڪليو، خبر پئي ته شهزادي ڳوٺ ڇڏي شهر ۾ گهر ورتو آهي.
منهنجي ڪالهه سلي.
مون کي سندس ان جواب تي سچائي نظر نه آئي. تڏهن به اڳ سانس سچو وقت پيار ڪندو رهيس. پر جڏهن مون کي منهنجي قاتل شخص تي نظر پوندي هئي، تڏهن اڇي رت لڙڪندو هو. گهر اڇي، راهبان سان اها جٽ ۽ مارڪٽ ڪندو هئس، جو هن جائي جڳر هئا جو برداشت ڪندي هئي
مون کي ويساهه نه آيو ۽ نه اڇو هو، اسين مرد به الاهجي کهڙيءَ مٽيءَ جا اهيون.
مون ڪڏهن به منهنجي ماضيءَ ۾ ليپاڪو ڪونه پاتو هو. جيتريقدر اڳ سچائيءَ سان چوان ته منهنجو ماضي ڪيڏو نه پوائتو هو.
پوءِ به هن ڪڏهن منهنجي ماضي ۾ کوٽڻ يا سوچڻ جي ضرورت نه محسوس ڪئي هئي.
هوءَ ڪيڏي نه عظيم هئي.
اڳ کهڙو نه ڪمينو آهيان جو هڪ معمولي ڳالهه تي مٿس ڪيڏا ظلم ڪيا اٿم.
ٿي سگهي ٿو ته اها منهنجي منهنجيءَ وڏي گهر جي چال هجي!
منهنجي وڏيءَ زال سان ننڍي لاڪون نه پوندي هئي. پرٿايو به پاڻ زوري هو.
زوري ڇو زوريءَ جو ته االو هو.

يارن دوستن گهڻو سمجهايو ته نهن کر شاديءَ کان پوءِ ڳوٺاڻي ڄٽي ڇوڪريءَ سان ڪيئن هلي سگهندين؟

پر تنهن مهل مون مثالي ماڻهو ٿيڻ لاءِ دوستن کي وڏي واڪي چيو، ”جو انڪار ڪريان آءٌ جي انڪار ڪندس ته منهنجي سوٽ سان ڪير پرڻبو، ڇا هوءَ سڄي عمر مڙس لاءِ پلي سگهي؟

پر اهو مون پاڻ کي فريب ڏنو هو. آءٌ بزدل هئس. پهرين رات ئي مون کي منهنجي وڏي زال نه وڻي هئي. پاڻي سان انڪار نه ڪرڻ جي صورت ۾ دوستن اڳيان مون مثالي انسان بڻجڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي هئي.

هاڻي جڏهن راهبان مون وٽ آئي هئي، تڏهن کان سڀ گهر وارا راهبان سان خوش هئا. هڪڙي خوش نه هئي ته مون واري وڏي زال..... جيتوڻيڪ راهبان جو رويو ساڻس به مخلصاڻو هو. پر هن وڏيريءَ ڪڏهن به ان ڳالهه کي چت تي آندو.

استائين جو هنن ستن سالن ۾ ڪڏهن به راهبان سان ڪلي نه ڳالهايو هئائين ۽ شهزادي هئي به ته مون واري زال جي ساهڙي ۽ گهڻگهري.

تي سگهي ٿو ته اهو ڪم نازان ئي ڪرايو هجي.

اهو سوچي دل کي آٿت ڏيندو هئس.

ان لاءِ ته راهبان منهنجو جياپو هئي. هن کان هڪ پل به الڳ رهڻ جو تصور ئي مون لاءِ ساهه ڪڍڻ جي برابر هو.

الهن ڏينهن ۾ آءٌ ڪيڏو ڪيڏو رات جو دير سان ايندو هوس، الهيءَ غلط فهميءَ کي مٽائڻ لاءِ مون ڪيڏا وس ڪيا. شراب جو سهارو ورتم، راتيون اوطاق تي گهارڻ لڳس.

آديءَ جو جڏهن گهر ۾ وچي ڪمري جو رخ رکندو هوس، تڏهن راهبان کي اوسيڙيءَ ۾ جاڳندو ڏسي دهلجي ويندو هوس. پر هوءَ ڪڏهن به دير سان اچڻ جي شڪايت نه ڪندي هئي. پهرين وانگي هاڻي شايد قسمت جو چڪر سمجهي ماٺ کي پنهنجو ڪيو هئائين، گهڻو سوچيم ته هن نوڪر (ڪمدار) کي زمينن تان ڪيدي ڇڏيان. يا ڪيس ماري ڇڏيان. جيئن منهنجي راهبان تي الزام نه اچي.

پر ٿيندو اهو جيڪو ٿيڻو هولدو آهي.

هي حرامي منڊي پاڻي شان سان ڪچهرين ۾ ٿي ويٺو.

الاجي ڇو آءٌ هڪ خسيس نوڪر اڳيان ٻيوس ٿي پيو هوس. ان رات عجب اتفاق ٿيو. جيئن شڪار تان موٽيس. وات تي ڳوٺ جون زالون، ڇالبوڪيءَ ۾ ڇهرمٺو لائي حالي احوالي ٿي ٿيون. الائي ڇو آءٌ ڪَن لائي ٻڌڻ لڳس.

موضوع راهبان ۽ سندس منڊي هئي.

هڪڙيءَ ٿي چيو، ”آئي مئيس! راهبان جي قسمت، ڪُئي ڪنيو هئس جو وڏي رئيس سان پرڻي.“

”وڏي رئيساڻي به سڙو ڪاٺ ڇڏيندي يس“.

بيءِ چيو، سائين کي تعويذن سان اهڙو جڪڙيو اٿائين جو راهبان جون سڀ پڙهيون ياد ڪنديون.

رئيس جي دل ڦٽي اٿس، مارون ٻه موچاريون ٿو ڪڍيس.

۽ ٻوءِ هڪڙي ٻيءَ چيو.

”ادي رن ذات کي لعنت آهي. رئيس سان نه ڏاڍي جو مارئي ٽوئي ”ڪمدار“ تي مٿي جو منڊي نشاني ڏني اٿائينس، ان کان ته ٻڌي مري ها.

آءٌ وڌيڪ ٻڌي نه سگهيس.

جيئن گهر ويس، تيئن ئي ڇهڪ کٽي ورتو هاس. ساري ساري جڏهن اڌ مئو ڪيو هاس، تڏهن ئي هوش ۾ آئي هئي. اڄ سندس جسم تي الائي ڇو آهي ڪارا ڪپڙا ڀريل هئا، جيڪي ساڻ جي گهران پائي لڪي هئي.

ڪارن ڪپڙن سان سندس حسن ٽڪي پيو. رنگ پيلو اچاڻ مائل ٿي ويو هئس، جيئن پائيءَ سان ڌوتل ڦٽڙ هجي.

رت جي ڦوهار سندس نرڙ کان وهي پئي.

معصوميت جي ڳنڍڙي پٽ تي پئي هئي. پاڪيزگي ۽ پوترتا جو مجسمو چڻ.

ويجهو وڃي ڇُهڻي پيو هاس، بي هوش جسم کي دل کولي پيار ڪيم.

هوش آيس، ته ڪيلي پئي.

پيتي هٿ سنهنجا پنهنجن هٿن ۾ جهلي، چوڻ لڳي: ”سائين، توکي جي مون کي سارڻ سان مزو ٿو اچي ته ڀلي مون کي ماريندا ڪريو، پر خدا ڪارڻ غلط ۽ گندن خيالن کي دل ۾ مون لاءِ نه ويهاريو. جي مون کي ڏوهي سمجهي ماريو ٿا ته خدا جي واسطي مون کي لڪي جيي زهر ڏيئي ڇڏيو، سچ پچو ته آءٌ اکيون پوري پيي ويندس. آءٌ تو مٿان ۽ تنهنجي شان مٿان گهوريس، پر مون کي عيب ڏئي نه ماريو.“ ۽ ليلائي چوڻ لڳي، روئندي رهي، مون کان قسم ورتائين. مون به دل ۾ فيصلو ڪيو ته آءٌ هاڻي ڪيس نه ماريندس، اڃان به گهڻو پيار ڏيندو هاس، ايترو جو جيڪڏهن واقعي ڏوهڻ هوندي به ته ضرور ضمير جي ملامت ڪيس جيئڻ نه ڏيندي. سنهنجي اها ئي سزا هوندي يس.

ان رات آءٌ اتفاق سان گهر نه ويس، مهمان آيل هئا.

صبح ٿيڻ کان اڳ راهبان وڃي چڪي هئي.

هيءَ وئي ڇو؟ وڃڻ جهڙي ته نه هئي.

آءٌ جيئن ئي سوچن جي سمنڊ کان لڪتس، راهبان جي ياد مون کي ويتر ستايو.

عزت جو پرم......

سينن جون اکيون مون ۾ هيون. ڪي طنزيه ته ڪي همدرداڻا. جيئن ئي موٽيس ته الائي ڇو وڏي زال ڏانهن قدم وڌيا. سندس ڪمري ڏانهن رخ رکيم.

سندس ڪمري ۾ لهڪن جا ٽانڊاٽا هئا.

Gul Hayat Institute

شهزادي هئي، جا سنڌس پر ۾ ويٺي هئي.

رت ٽهڪڻ لڳم، پر چپ ڪري ويهي رهيس.

نازان ڳلي ۾ٿي چيس: ”ساهيڙي! واهه جو تو واهر ڪرائي، راهبان رڻ جهو اشان ٿي ستائي ڇڏيو هئي.“

”بس، سائڻ تنهنجا قرب ۽ نوازشون ايڏيون هيون، جو احسان مري به لٿي لاهي سگهيس. پر سائڻ، مون ڪان ته ڪمال واهه جو اوهان ڪيو.“ شهزاديءَ چيو.

”ڪهڙو ڪمال مون ڪيو؟“ نازان وراڻيس. ”ڪمال ته تنهنجو، نه تون منڊيءَ واري ترڪيب ڪرين ها، نه سائڻءَ جي دل ۾ نفرت جاڳي ها.“

”پر سائڻ، پڌاءِ ته وئي ڪيڏانهن؟“

”هوءَ وينديون ڪيڏانهن، ڪا ڪاٺ لوهه جي ٺهيل هئي. ڪالهه جڏهن سائين رات مهمان سان شهر نڪتو، تڏهن وجهه وٺي وڃي چيومانس ته سائين توکي رات جو ماريندو، جو ته ڪمدار کي ماريو اٿائين، ۽ هاڻي توکي اچي ماريندو، ڪاري ڪندو.“

راهبان جو سنهن ڏاڍي هئي ويو. چوڻ لڳي: ”هونءَ ته پوتار تان گهوريس، پر آءٌ اهو مرڻ نه قبوليندس، آءٌ پنهنجو پاڻ ماريندس؛ ۽ پٽ تان بندوق لاهي هٿڻ لڳي، ته آءٌ ڊچي ويس، ۽ پوتي لاهي پيرن تي رکيمانس ته سائين اسان کي به ماريندو. هتان هلي وڃ، چيترو وٺي اوترو ڪڻ، آءٌ تنهنجي مدد ڪنديس.

صبح جو آءٌ پاڻ هن کي ڪوٽ جي ٻاهران ڇڏي آيس.

هن هتان هڪڙو سائڻءَ جو فوٽو ڪنيو، اٿس.

پوءِ الائي ڪيڏانهن وئي. پڪي ڪس تائين ته منهنجا ماڻهو ڇڏي آيس، پوءِ الائجي ڪيڏانهن وئي، يا ڪنهن گاڏيءَ هيٺان پاڻ ڏنائين.

۽ وري پيئي ٽهڪ ڏيڻ لڳيون.

دل چيو ته جيڪر انهن جو رت پي وڃان ۽ بوٽيون بوٽيون ڪري ڪانون کي ڏيان.

هڪدم اندر گهڙي ويس. بندوق هٿ ۾ ئي هئي. ٻنهي ڏانهن سڌي ڪيم.

منهنجي زال ۽ ساهيڙي ڏڪڻ لڳيون. ائين لڳو ته راهبان اچي منهنجي پاڻهن ڪان جهليو هجي ”هل سائين، هلي ساني ڪاڻو، ڇڏيو ڪاوڙ.“

قدرتي طور هٿ هيٺ ٿيا.

راهبان... رڙ ڪيم. تنهنجو پوتر رت، آءٌ هن پاڪ رت کي هنن جي گندي رت سان نه ڏوهيندس. بندوق اڇلائي پڪس.

سڌو پڳس پنهنجي ڪمري ۾، راتوڪو رت ڌرتيءَ تي جميل هو. ڪيس چمڙ ۽ رت ڳاڙهو سيٺي ڪٺي، سڄي ڪمري ۾ آڌاريم. سنهس مهڪ ٿي آئي.

جيئن ئي چرين واٽي ٻاهر نڪتس، تاجل رڙ ڪئي ”سائو، ياجائي راهبان نيرڪ هيٺان اچي مري وئي. آءٌ لاش ڏسي پيو اچان.“

ماستر هميراڻي

انسانيت

اي ڪاڪا! مون کي بچايو بچايو......

هڪ جوان عورت رڙيون ڪندي، ڀري پيٽل هڪ پوڙهي مرد سان مخاطب ٿيندي چيو.

۽ اهي، خوف ۽ هراس ۾ رڙيون ڪندي جڏهن پوڙهي مرد تائين پهچي ٿي ته اتي ئي ڪري پئي.

پوڙهو فوراً عورت کي ٻانهن کان جهلي سهارو ڏئي ٿو ۽ پوءِ پٺيان پنهنجي پاٽئي جي حوالي ڪري، کيس چوي ٿو ته هن کي گهر رسائي.

پاٽئيو تعجب سان پنهنجي چاچي کي ڏسي ٿو، ۽ مخاطب ٿيندي چوي ٿو ته چاچا! اها عورت هندواڻي آهي.

چاچس کيس جواب ڏيندي چوي ٿو ته پٽ، هندواڻي آهي ته ڇا ٿيو! آهي ته انسان، هڪ سچي مسلمان جو فرض آهي ته خلق خدا جي خدمت پنهنجي جي ڪري. هاڻي جلد ڪر هن کي جلد گهر وڃي پهچائي.

پاٽئيو هن مصيبت زده هندو عورت کي پاڻ سان ولي وڃي ٿو ته چاچو پاڻ به پٺيان وڃي ٿو ۽ پوءِ ۾ رهندڙ هڪ عورت عاصي ٻائي کي چوي ٿو ته جهٽ ڪر ۽ هن عورت کي مسلمانڪا ڪپڙا پهراءِ (لڪائي) جو هن پٺيان غنڊا ۽ بدمعاش پيل آهن. پوڙهو وري به تاڪيد ڪري واءُ سواءُ لهڻ لاءِ هيٺ لهي اچي ٿو. ايتري ۾ آهي بدمعاش اچيو رسن.

غنڊن مان هڪڙو، چاچا پوڙهي سان مخاطب ٿيندي ڏاڍي ڪاوڙ سان پڇي ٿو، ڪيڏانهن ويئي آهي آها رن؟

چاچا ڏاڍي اطمينان سان کين چوي ٿو، ڪهڙي رن، ڪنهن جي رن، ڇا جي رن؟

غنڊو- چاچا، اڃا هينئر جيڪا اوهان ڏانهن رڙيون ڪندي آئي.

چاچا- اسان وٽ ڪابه اهڙي عورت ڪانه آئي آهي.

غنڊو- چاچا، هن بلڊنگ وارا چون ٿا ته آها اوهان جي بلڊنگ ۾ آيل آهي.

چاچو- (تيزيءَ سان چوندي) وڃي انهن بلڊنگ وارن کان پڇ، اسان کي ڪا خبر ڪانهي.

غنڊو وري به چاچي کي چوي ٿو ته اوهان ڳالهه کي ڇو ٿا لڪايو، اها مسلمان عورت ڪانهي، هندواڻي آهي، اوهان اسان جي مدد ڪريو. پارت ۾ مسلمانن جون لکين هندو ڪُٺيون ويا آهن ۽ هت اسين سندن زالون ڪٽينداسين.

چاچو چوين ٿو ته آها اوهان جي مرضي، باقي هت ڪابه هندو عورت ڪانهي.

غنڊا اڃا به مطمئن نه آهن ۽ ساري بلڊنگ جو هڪ هڪ گهر ڳولين ٿا، چاچو به سندن پٺيان وڃي ٿو.

غنڊا جڏهين چاچي جي گهر وٽ رَسن ٿا ته اها هندو ڇوڪري، جنهن کي مسلمانڪا ڪپڙا پاتل آهن، خوف وچان ڏڪي ٿي، پر چاچو سائس مخاطب ٿيندي چوي ٿو ته امينه تون ڇو ٿي ڊڄين؟ پاڻ ته مسلمان آهيون ۽ غنڊن کي چوي ٿو ته اوهان وڃو هليا، اسان جون زالون ڊڄن ٿيون، هتي ڪابه هندو عورت ڪانهي. آخر غنڊا بڇڙا لفظ ڳالهائيندي ۽ لاآميد ٿي موٽي ٿا وڃن ۽ اوڏي مهل ئي، ڪرفيو جو "بگل" وڄي ٿو ۽ هرڪو پنهنجي پنهنجي گهر ۾ هليو ٿو وڃي.

هي واقعو 6- جنوري 1948ع شهر ڪراچي، رانچوڙ لائن، ڏيسر بازار جو آهي. هڪ هندو خاندان جا ٽي ڄڻا، جنهن ۾ هڪ جوان عورت، هڪ جوان مڙس ۽ هڪ ضعيف العمر شخص هو. اهي ٽيئي افراد، هندن لاءِ مقرر ٿيل پناهگاهه، "سامي نارائڻ مندر" ڏانهن پناهه وٺڻ لاءِ وڃي رهيا هئا ۽ پاڻ سان ڪي به نه کنيو هئائون، فقط سندن ڪپڙا لٽن سان پرول هئا.

ٽيئي هندو افراد وڃي رهيا هئا ته ڪي غنڊا کين ڦرڻ ۽ مارڻ لاءِ پٺيان پيا، جوان هندو پنهنجي ڪيسي مان ڪي نوٽ ڪڍي ڦٽا ڪيا ۽ پوڙهي به اهڙي ئي عمل ڪيو. جيسين غنڊا لٽن ميڙڻ ۾ پيا، تيسين ٻئي مڙس جان بچائي آئي پڳا. باقي جوان عورت رهجي وئي، هن به پنهنجي جان بچائڻ خاطر ڏوڪڙ ڦٽا ڪيا، پر غنڊن چيو ته اسان کي تنهنجي پئسن جي ضرورت نه آهي پر تنهنجي ضرورت آهي. عورت فوراً پنهنجي پيءُ کي بچائڻ لاءِ دانهن ڪئي، پدرانه محبت جوش ۾ آئي، پوڙهو پنهنجي جان جي پرواهه نه ڪندي، موٽي پنهنجي ڌيءُ جي آبرو بچائڻ لاءِ اڳتي وڌيو ۽ هڪ غنڊي جي گريبان ۾ هٿ ڳنڍيائين، پر ايتري ۾ ٻئي بدمعاش کيس خنجر وهائي ڪڍيو.

بدمعاش جيسين پوڙهي هندو کي مارڻ ۾ لڳا، تيسين اها هندو جوان عورت ڊپ وچان، بچايو، بچايو، جا لفظ اچاريندي، الهيءَ مسلمان پوڙهي جي ڪمن تائين رَسي.

الهيءَ مسلمان پوڙهي واري بلڊنگ ۾ به پارت کان آيل مهاجر هئا، جن جو تعلق، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات سان هو. جيتوڻيڪ پاڻ به مصيبت زده مهاجر هئا، ۽ پنهنجي اکين اڳيان مسلمانن جون تڪليفون به ڏٺيون هئائون، تڏهين به منجهن غيرت ۽ انسانيت آخر درجي جي موجود هئي.

غدا و ڀا، شام ٿي، گهر ۾ فقط چاچا ٻوڙهو ۽ سنڌس پاڻيو. پاڙيسري مائي عاصي ٻائي ۽ هندو ڇوڪري کي حوالي ڪري پنهنجي گهر پيڙي ٿي.

هاڻ گهر ۾ فقط چاچو، پاڻيو ۽ جوان هندو عورت.

هڪ عورت ذات، بيوس بيوس ۽ ٻن اڪيلن مڙسن جي حوالي. سوين خيال هن عورت جي ذهن ۾ آيري آيا، جيڪي هڪ غيرتمند عورت جي ذهن ۾ پيدا ٿيڻ کپن.

عورت جي اکين ۾ لڙڪ آهن، ڏنجهه پريل آهن، لير پئي وهائي.

چاچو جڏهن سنڌس لالو ٻڌي ٿو ته ڳالهائي لئي سگهي، جي ڪجهه چوڻ گهري ٿي ته زبان اٽڪيو وڃيس.

چاچو زمانه ديده هو. عورت جي خاموشي کي سمجهي رهيو هو. کيس دلاسو ڏيندي چوڻ لڳو ته ڀڄڙي گهبراءِ نه، تون منهنجي نياڻي آهين، اسان کي ۽ ڏڻيءَ، ڏيئرون ۽ ٽهرون ڏيون آهن، اسين هت اڪيلا رهون ٿا، تون رات مائي عاصي ٻائي وٽ گذار، توکي هت ڪنهن به قسم جي تڪليف ڪانه ٿيندي.

اها هندو عورت کي ڪجهه تسلي ٿئي ٿي ۽ چاچي کان پڇي ٿي، ته چاچا هاڻ اوهان مون لاءِ ڇا ڪندا؟

چاچي وراڻيو ته ڀڄڙي، اهي ڳالهيون پوءِ ويچارينداسون، پهرين تون رڌڻ پچائڻ جي تياري ڪر، گهر ۾ سڀ شيون دال، چانور موجود آهن، توکي جيڪا شئي گهرجي آئي ٿا ڏيون، رڌي پاڻ به کاءُ ۽ اسان کي به ڏي!

عورت رڌڻ جي ڪم کي لڳي ويئي، ۽ سڀ جڏهن کائي واندا ٿيا، تڏهن ٻلدڙ ڪ جا ٻيا مڙس ۽ زالون به اچي چاچي جي گهر پيڙا ٿيا.

چاچو هاڻ سيني جي اڳيان، هندو عورت کان پڇي ٿو ته تنهنجو نالو ڇا آهي، ۽ تون ڇا ڪرڻ گهرين ٿي.

عورت چاچي کي چوي ٿي ته منهنجو نالو لڪشمي ٻائي آهي، باقي هاڻ اوهان کي جيڪو وڻي سو ڪريو، ۽ جي منهنجي صلاح وٺو ٿا ته پوءِ مون کي جان سان ماري ڇڏيو.

چاچو چويس ٿو ته اسان کي جي مارڻو هجي ها ته اسين توکي بدمعاشن جي حوالي ڪري ڇڏيون ها، تنهنڪري هاڻ مرڻ ۽ مارڻ جي ڳالهه نه ڪر، هاڻ ڳالهه ڪر ته جيئرو رهي توکي ڇا ڪرڻو آهي؟

اها عورت چاچي کي چوي ٿي ته اوهان صلاح ڏيو، جيڪي اوهان چاهيو سو ڪريو.

چاچو ڏاڍي قرباني انداز ۾ کيس چوي ٿو ته منهنجو پهريون فرض آهي ته مان توکي تنهنجي مرضي مطابق صلاح ڏيان ۽ الهيءَ موجب تنهنجي مدد ڪريان، جي تون مسلمان ٿيڻ چاهين ٿي ۽ ڪنهن مسلمان جي گهر ۾ وهڻ چاهين ٿي ته چئو ۽ جي تون پنهنجي مذهب تي رهي، پارت وڃڻ گهرين ٿي ته پوءِ اهو بندوبست ڪجي؟

عورت چاچي کي چيو تي تہ منهن کي پارت وٽ آهي، مون وٽ پئسا ۽ سون جون چوڙيون آهن، تنهنڪري پارت وڃڻ جو بندوبست ڪري ڏيو.

چاچو کيس چيو ته تہ اهي پئسا ۽ سونا زيور پاڻ وٽ رک ۽ هيٺر وڃي سمهي آرام ڪر، سڀاڻي الهيءَ جو بندوبست ڪيو ويندو. اُهن ٻئي هرڪو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي وڃيو سمهي.

صبح جو آٺين تاءِ ليرن ڪرڻ کان پوءِ چاچو هندو عورت کي تيار ٿيڻ لاءِ چوي ٿو ۽ کيس هدايت ٿو ڪري تہ مسلمانڪا ڪپڙا پائي تہ کيس "سامي نارائڻ" جي مندر ۾ ڇڏي اچي.

عورت چاچي کي چوي ٿي، ڀڳوان اوهان جو ڀلو ڪندو. مان اوهان جو ٿورو مڃان ٿي ۽ دعائون ڏيان ٿي.

چاچو سندو عورت سان مخاطب ٿيندي کيس چوي ٿو تہ تنهنجي اِيءَ کي غنڊن ماري وڌو ۽ تنهنجي پتار جي ڪا خبر ڪانهي، تنهنڪري جي تو کي پڻ هندن اڪيلو ڏسي ڪا حرڪت ڪئي تہ الهيءَ جو ڇا ٿيندو؟

عورت وراڻيو تہ اوهان مون سان ڀلائي ڪئي آهي، تہ هاڻ وڌيڪ احسان اهو ڪريو جو مون کي مندر ۾ ڇڏي اچڻ بعد ڪجهہ دير لاءِ ترسجو، مان پنهنجي مڙس کي ڳوليندس جي هو مليو تہ اوهان وٽ وٺي ايندس ۽ جي نہ مليو تہ پوءِ اوهان سان گڏجي هلنديس.

بس صبح جو گهوگهو وکو، ماڻهن کي ٻاهر نڪرڻ جي ڪجهہ دير لاءِ اجازت ملي، ۽ هي چاچو پوڙهو ۽ سندس پاڻيو هن هندو عورت کي مندر ڏانهن وٺي وڃڻ لڳا، ۽ رستي تي ڪنهن بدمعاش شڪ جي نگاهہ سان ڏٺو ٿي، تنهن کي بہ جواب ڏيندا ٿي ويا.

ليٽ مندر تائين پهتا، چاچي در تي ويٺل پوليس آفيسر کي حقيقت کان واقف ڪيو، جنهن مندر منجهان هندو سوشل ورڪر کي سڏايو ۽ هندو عورت هن جي حوالي ڪيائين.

عورت پنهنجي مڙس کي ڳولهي لهڻ ۾ ڪامياب ٿي، ۽ الهيءَ کي وٺي چاچي جو شڪريو ادا ڪرڻ در تي آئي، ۽ چاچي کي ڪجهہ رقم ڏيڻ لڳا، پر هن وٺڻ کان انڪار ڪيو ۽ آهي سندس ٿورا مڃيندا ويندا رهيا.

—[گجراتي ڪهاڻين جي مجموعي 'زُمرمر' (فانوس) تان ورتل.]

موپاسان

منير سولنگي

ماءُ

هن جي ماءُ کي، پنهنجي پٽ جي چنهن ڳالهه کان نفرت هئي، اها سندس پٽ جي هرهنڌ دل اٽڪائڻ کان هئي. سندس پٽ جي سولهن سوپيا جو اهو عالم هو جو مرد ان جي وجاهت ۽ سولهن کان سڙندا هئا ۽ عورتون ريس ڪنديون هيون.

هن جي محبت جٽاءُدار نه هئي. هيءُ محبت جو متوالو ضرور هو، مگر هرجائي هو. هن جي محبت ۾ جٽاءُ نه هو. جتي به هن کي ڪا چڱي مهانڊي واري ڇوڪري نظر آئي، ته هو ڪوڙي محبت جو ڦندو وجهي، اهڙيءَ ڇوڪريءَ کي ڦاهو ڪندو هو ۽ ڪيس پنهنجي مرضيءَ تي ٻيهاڙي، ڦٽي ڪندو هو ۽ پوءِ ان کان به وڌيڪ ڪنهن سهڻي ڇهري جي تاڙ ۾ لڪي ويٺل هو. جيڪي به عورتون هن جي بيوفائيءَ جو شڪار ٿينديون هيون، اهي هن کي گهڻو ياد ڪنديون هيون. ماءُ جي دردمند دل، پٽ جي اهڙيءَ نفرت ڀريءَ عادت تي اڪثر ڪائي اٿندي هئي. ماءُ سوين ڀيرا مٺڙن لفظن ۾ پنهنجي پٽ کي نصيحتون ڪيون، پر پٽ سرمستي ۽ جوڀن جي نشي ۾ سڀ نصيحتون ٻڌيون اڻ ٻڌيون ڪري ڇڏيون. ماءُ کي هن ڳالهه جي ڪابه ڄاڻ ڪانه هئي ته سندس سڪيلڌي پٽ، خوبصورت ڇوڪرين ۽ ڊولائتن عورتن لاءِ خطرناڪ دشمنن سان مقابلو ڪري، ڪمن هارايو آهي. جڏهن به هو پنهنجي ماءُ جون نصيحتون ٻڌندو هو ته جنس جي ميدان ۾ پنهنجي سوڀ جو خيال ڪري، تمام گهڻو اداسي ويندو هو. اهڙيءَ وقت ۾ هن جو پاڻ 'جرمين' نالي هڪ ايڪٽريائيءَ سان اٽڪي پيو. 'جرمين' هن کي ڏاڍو پيائيندي هئي. هن سڀڪجهه پنهنجي يار جي حوالي ڪري ڇڏيو. 'جرمين' جو عشق چرپائپ جي حد تائين پهچي چڪو هو؛ ليڪن هن دنيا ۾ جٽاءُ صرف تبديلي کي آهي. رينيءَ جي دل جرمين کان به جلد ڪٽي ٿي پيئي. هوءَ به رينيءَ جي بيوفائيءَ جو شڪار ٿي وئي، جرمين جو روج راڙو رينيءَ جي هرجائي دل تي ڪوبه اثر ڪري نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته جرمين کان به وڌيڪ سهڻي ۽ دل لڀائيندڙ، ارم پدڻ واري ڇوڪري 'مادام لو' جرمين جي جاءِ والاري چڪي هئي. جنهن به ميز ۽ جاءِ تي ريني ۽ 'مادام لو' گڏ ها هئا ته ڪل پوڳ جون ڳالهيون ٿينديون هيون ۽ هڪٻئي ۾ ايهي وڃڻ جو لراڙو ڊڳ ۽ الڏاز

Gul Hayat Institute

هوندو هو. پر جرمين کي اها پنهنجي هار قبول نه هئي. جتي ايلاز، منٿون، روڄ ۽ راڙو پنهنجو اثر وڃائي ويٺا، اتي وير وٺڻ واري جذبي ڪَرُ کنيو.

جرمين کي هاڻي صرف موقعي جي تلاش هئي. هن کي اهو موقعو به ملي ويو. ريني پنهنجي اٺين سريت سان گڏ ناٽڪ سيا ۾ داخل ٿي چڪو هو ۽ جرمين ٻاهر انهن جي موٽڻ جو اوسيئڙو ڪري رهي هئي. کيل ختم ٿيڻ کان پوءِ ٻيئي ٻاهر نڪتا ته جرمين اک ڇنڀ ۾ هڪ وحشي جانور وانگر سٽ هڻي. ريني جي منهن تي تيزاب اڇلايو. اهو ڪم ايترو جلد ٿي ويو جو ريني جرمين جي صورت به ڏسي نه سگهيو. هن کي پنهنجي منهن تي ٽڪين سُئين جهڙا هزارين چڀڪا محسوس ٿيڻ لڳا. ڪن پل ۾ هن جو سهڻو مهانڊو چچرجي ويو. هو زمين تي ڪري پيو ۽ ڦٿڪڻ لڳو. ماڻهن کيس طبي امداد پهچائي، ڊاڪٽرن چهري بچائڻ جي اڻٿڪ ڪوشش ڪئي، مگر بدصورتي هن جي ڪرمن ۾ لکجي چڪي هئي.

ان جو منهن ايترو ته چچرجي چڪو هو جو ماڻهو ان تي نظر وجهڻ سان ڪراهت محسوس ڪندا هئا. منهن جي خوبصورتيءَ سان گڏ هن جي نظر به صفا ختم ٿي چڪي هئي. رينيءَ کي چڱي ڀلي ٿيڻ ۾ ڪافي عرصو لڳو. هن وقت هو عبرت جي هڪ تصوير بڻجي چڪو هو. هو چپ چاپ ويٺو پنهنجي چچريل چهري تي هٿ گهمائيندو هو. جڏهن به ان جي هٿن جون آڱريون سندس منهن جي چڱهن ۽ کوپن ۾ گهڙي وينديون هيون ته دل ئي دل ۾ پنهنجي بدصورتيءَ جو خيال ڪري تڙپي ويندو هو. جڏهن به هو شدت سان اهو سوچيندو هو ته هو هاڻي هميشه لاءِ بدصورت ۽ انڌو ٿي چڪو آهي، ڪڏهن به ڪنهن سهڻي شڪل کي ٻيهر ڏسي نه سگهندو ته هن بي وس ۽ لاچار جي اها ڪيفيت هوندي هئي، جو هُو پاڻ کي لاچار ۽ مجبور هجڻ تي، مرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو. ماهپارن جي صحبت ۾ گذاريل لمحا، هن جي روح لاءِ عذاب جو ڪارڻ بڻجي چڪا هئا. انهن ڏينهن ريني کي ڳارڻ شروع ڪيو. ماءُ جي واسطي اڄ به ساڳيو ريني هو. هوءَ پنهنجي پٽ جي ذهني درد ۽ فڪري عذاب کان چڱيءَ طرح واقف هئي، انهيءَ ڪري رينيءَ وٽ ويهي ڪري، کيس ڪوڙا دلاسا ڏيندي هئي. هوءَ ريني کي سمجهائيندي هئي ته "پٽ! تنهنجو منهن ايترو زياده ڪين سڙيو آهي. اس تيزاب جي ڪري ڪجهه چٽڪه پئجي ويا آهن، جيڪي اميد ته علاج سان جلد دور ٿي ويندا."

ماءُ جي چوڻ تي ريني وڌيڪ جذباتي ٿي ويندو هو ۽ چوندو هو ته "امان، تون منهنجي ماءُ آهين، جيڪڏهن مان تنهنجي سامهون هن کان به وڌيڪ بري شڪل ۾ اچان ته تون مون کي وري به پيار ڪندينءَ، ڇو ته تون منهنجي ماءُ آهين."

رينيءَ ۾ لڪل هرجائي مرد اڃان به موجود هو، جنهن وري مٿي منهن کنيو ۽ ماءُ کي چيائين ته "تون چوين ٿي ته مان زياده بدصورت نه ٿيو آهيان ته تنهنجي انهيءَ ڳالهه جي تصديق يا ترديد ڪا ٻي عورت ئي ڪري سگهي ٿي. مان گهران ٿو ته ترديد يا تصديق جلد ٿي وڃي."

ماءُ رڙ ڪري اٿي ”ريني“! بيوس رينيءَ کي جلد ئي احساس ٿيو ته ان کي ماءُ سان اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ نه گهرجن. هن اداس لهجي ۾ چيو ”امان مان معافي ٿو گهران، مون کي معاف ڪر. مان ڄاڻان ٿو ته تون مون کي ايڏو چئو گهرلدي آهين“. مون لاءِ تنهنجي پيار ۽ محبت جي روشني ئي سڀڪجهه آهي، جنهن سان منهنجي زندگيءَ جون اڻ ڳڻت اونداهيون ڇڙوڪڙ ٿي سگهن ٿيون. امڙ! جيڪڏهين تون نه هجين ها ته هي جيون موت کان به بدتر هجي ها.“ اندر لڪل ريني، وري پنهنجي اصلي جهلڪ ڏيکارڻ شروع ڪئي. رينيءَ، هوريان هوريان چوڻ شروع ڪيو. ”امڙ! تون ئي ته منهنجو آٿت آهين“. ۽ وري ٿڌو ساهه کڻي چوڻ لڳو ته ”توکان سواءِ هاڻي مون کي ڪير ٿو گهري“. ماءُ سمجهي ويئي ته ڇو چا ٿو گهري؛ ۽ ان جي ڳالهائڻ جو مطلب ڇا آهي. هوءَ چڱيءَ طرح سمجهي چڪي هئي ته ’ريني‘ هن بي ڪيف جياپي کان تنگ اچي چڪو آهي. هو ڪنهن عورت جو ڳولهائو آهي، تنهنڪري مائس هي گهر ڇڏي، پٽ کي ساڻ ڪري هڪ ڳوٺ ۾ هلي ويئي. ڳوٺ جي ڪليل ۽ تازي فضا ۾ هنن کي ڪافي فرحت محسوس ٿي. هتڙي ’رينيءَ‘ کي گهٽ ۾ گهٽ اهو ته اطمينان ٿيو ته هن جون واقفڪار ڇوڪريون ۽ عورتون ته مٿس چٿرون نه ڪنديون. ماءُ هن کي دلچسپ ڪتاب پڙهائيندي هئي. پنهنجي الهيءَ مقصد لاءِ هر انهيءَ ترڪيب کي عمل ۾ آڻيندي هئي، جنهن تي عمل ڪرڻ هن کان ممڪن ٿي سگهيو ٿي. مگر هوءَ انهيءَ ڪوشش ۾ ناڪام ويئي، ڇو ته ’ريني‘ اها به گذريل ڏينهن جي نسبت ڪمزور ۽ پيلو ٿيندو ٿي ويو. هن وقت هو چيڙو مڙه پنجي چڪو هو. جڏهن به هو ڇهل قدمي ڪندو هو ته هو ڪيو سمجهه ۾ ايندو هو. هن جون حسرتون ۽ ناڪاميون سندس عضوي، عضوي مان بکڙ لڳنديون هيون. ائين معلوم ٿيندو هو ته ڄڻ هاڻي ’رينيءَ‘ کي فقط موت جو انتظار آهي. ’ريني‘! اوچتي اجل جو منتظر ’ريني‘!! ۽ شايد هن جي دکن جو آخري ۽ واحد علاج اهو ئي هو. پر پوءِ ستت ئي هن جي گهر ۾ ڦيرو اچي ويو. هنن پنهي ڏکايل ۽ مايوس انسانن سان هڪ نوجوان ڇوڪري به رهڻ لڳي. فضا مٺڙن ۽ سريلن ٽهڪن سان گونجڻ لڳي، جڏهن پهريون دفعو هي ٽهڪڙا ’ريني‘ جي ڪنن تائين پهتا ته هو گهڻو حيران ٿيو. ۽ پوءِ اها حيراني، پريشانيءَ ۾ مٽجي ويئي. مايوسيءَ ’رينيءَ‘ جي دل تي ايتري حد تائين قبضو ڪيو هو جو هو انهيءَ سوچڻ لاءِ ڪڏهين به تيار نه هو ته دنيا جي ڪا به بدصورت يا خوبصورت عورت، هن جي سڙيل ۽ ڪوجهي منهن کي ڏسڻ لاءِ تيار ٿيندي. هن سمجهيو ٿي ته اهو مٺڙو ۽ سريلو آواز جنهن به عورت جو آهي. اها عورت سندس سڙيل شڪل کي ڏسي، نفرت ۽ بيزاريءَ کان سواءِ ڪجهه نه ڏئي نه سگهندي. ڇوڪري کلندي، ڳالهائيندي رهي ۽ ريني لنئيندو رهيو. مگر جڏهين ڪجهه سمو گذري چڪو ته پتو پيو ته ڇوڪريءَ جي آواز رينيءَ جي دل ۾ جڳهه ناهي وڌي آهي. گهڻي لنئڻ ۽ پاسي ڪرڻ، هرلدي به هو انهيءَ ڇوڪريءَ جي اثر هيٺ اچي چڪو آهي. اڻ واقف ۽ ڌاري ڇوڪري هن جي ذهن

Gul Hayat Institute

تي قبضو ڪري چڪي آهي. ’رينيءَ‘ محسوس ڪيو ته اڻواقف ڇوڪريءَ هن جي اندر واري مئل رينيءَ کي جاڳايو آهي. جاڳ ۾، ننڊ ۾، اٿندي، ويهندي، هر وقت ان ڇوڪريءَ جو خيال، هن جي ذهن ۽ دل تي ڇانيو رهيو. هاڻي هو بي وس ٿي چڪو هو. ڇوڪري کي ڄاڻڻ، سمجهڻ، ويجهو اچڻ ۽ ان سان رهاڻيون ڪرڻ جي خواهش هن جي دل ۾ پاسا بدلائي رهي هئي. جيڪي جذبا مري چڪا هئا اهي زنده ٿي ويا. اهي خواهشون، جن جو سنئون سڌو لاڳاپو جنس سان هو، ساري بدن ۾ چڪتاڻ پيدا ڪرڻ لڳيون. ٻي وسي، جنهن ڪنهن مدت تائين هن جي دل ۽ دماغ تي قبضو ڪري ڇڏيو هو، اها اها ء هن ۽ ڇوڪريءَ جي وچ ۾ رابطو ٿي پيئي هئي. ’رينيءَ‘ جڏهن ٻي رخيءَ جو اظهار ڪندي پنهنجي ماءُ کان پڇيو:

”امان، هن ڇوڪريءَ جو نالو ڇا آهي؟“

”پٽ ان کي مارٿا چوندا آهن“. ماءُ جو چهرو خوشيءَ وچان ٻهڪڻ لڳو. ”پٽ الهيءَ کي مارٿا، چوندا آهن“.

وري ان جي ساراهه ڪرڻ لڳي ۽ پڻ الهيءَ جو تفصيلي تعارف ڪرائڻ شروع ڪيائين. ”هن جي عمر پاويهه سال آهي، هن جا وار ڪنڍڙا ۽ دلڪش آهن. جڏهن هوءَ کلندي آهي ته ان جي ڳٽن ۾ چکهه پئجي ويندا آهن. هن جو منهن، هن جي آواز کان وڌيڪ وڻندڙ آهي. هن جو بدن، جواني، دلڪشي ۽ ڊول سڀ لاجواب آهن“.

’رينيءَ‘ الهيءَ سڄاڻپ جي مدد سان ’مارٿا‘ جي خيالي تصوير ٺاهڻ شروع ڪئي، اهو سلسلو ڪافي دير تائين هليو.

هڪ ڏينهن شام جو ’ريني‘ پنهنجي گهر سان لڳيل باغ ۾، ڳوٺ جي ڪليل، صاف ۽ تازي هوا جو مزو وٺي رهيو هو ته هن ڪنهن ماڻهوءَ جي آهستي آهستي هلڻ جو آواز محسوس ڪيو. اهو آواز هن کان ٿورو ورتيرڪو اچي رهيو هو. ’رينيءَ‘ پنهي هٿن سان پنهنجي منهن کي لڪايو. هن ٻين کي پنهنجي بدشڪل ڏيکارڻ لاءِ ڪهري. مگر الهيءَ گهڙيءَ ۾ هڪ مٺڙو ۽ سريلو آواز ’رينيءَ‘ جي ڪنن ۾ دل پائيندڙ ٽليون وڄائيندو، دل ۾ پيهي ويو.

”جناب مون کي افسوس آهي جو مون توهان جي اڪيلائي ۾ اچي دخل ڏنو: مون کي ڪابه ڄاڻ ڪانه هئي ته ڪو توهان هتي موجود آهيو“. ’رينيءَ‘ پنهنجا هٿ منهن تان پري ڪيا. هن سڃاڻي ورتو ته هيءُ وڻندڙ آواز مارٿا جو آهي. هن ڌڙڪندڙ دل سان پڇيو، ”ڇا اوهان هتي اڳ ۾ ئي موجود آهيو؟“ ”ها، سان هتي باغ ۾ دل وندرائي رهي هيس“ ’ريني‘ آئي ڪڙو ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته ”پوءِ منهنجو قصور آهي جو توهان جي وندر ۾ اچي دخل انداز ٿيس. تنهن کان سواءِ مان وڃڻ وارو ٿي هيس ته توهان منهنجي ويجهو اچي ويا“ ’مارٿا‘ ان کي روڪيو. ”توهان کي وڃڻ جي ڪا ٿي ضرورت ڪانهي.“ ’رينيءَ‘ کي ائين سمجهه ۾ آيو ته ڄڻ ’مارٿا‘ اهي لفظ اڄ وچان چيا آهن ۽ ڳالهه ڪندي ڪندي ان جي

چهري تي شرم و حيا جي لالاڻ وري آئي هوندي. 'ريني' جي اداسي وري واپس وري آئي، ۽ ڏکوئيل لهجي ۾ چيائين، "مارٿا! تنهنجو سريلو آواز، جنهن جو نقشو منهنجي ذهن چٽيو هو، ان وسيلي مون کي خبر آهي تہ تو وٽ جوڀن بہ آهي تہ سونهن بہ آهي. اهي ئي شيون شايد توکي اجازت نہ ڏين تہ تون مون جهڙي بڇڙيءَ شڪل واري انسان کي ڏسين." مارٿا نرم لهجي ۾ جواب ڏنو "پتو ناهي تہ توهان کي پنهنجي بدصورتيءَ جو ايڏو شديد احساس ڇو آهي؟ حالانڪ چند معمولي داغن کان سواءِ ڪنهن جي شڪل تہ ڪانہ بگڙندي آهي."

'ريني' کي 'مارٿا' جي ڳالهہ تي اعتبار نہ آيو، ان حيرت مان پڇيو: "ڇا تون منهنجي سڙيل منهن کي غور مان ڏسي چڪي آهين؟" مارٿا جواب ڏنو "هڪ ڀيرو نہ، پر ڪيترا ڀيرا." تون جڏهين ڊرائينگ روم ۾ چپ چاپ ويٺو هوندو آهين، تڏهين مان تنهنجي ويجهو اچي توکي ڏسندي رهندي آهيان. اها اِي ڳالهہ آهي جو تون منهنجي هجڻ کي اڄ ڏينهن تائين لکي نہ سگهيو آهين."

ريني جي مايوسي اُتي ئي بدلجي وئي. "ڇا تون جيڪي چئي رهي آهين، اهو سڀڪجهہ برابر آهي؟ توکي مون سان همدردي آهي؟"

"نہ!" مارٿا ڏڍيان چيو ۽ ان جي لهجي ۾ سختي پيدا ٿي وئي.

"مان توسان همدرديءَ جو اظهار يا افسوس جو اظهار ڪين ڪري رهي آهيان." ايترو چئي مارٿا آتان کسڪي وئي.

تنهن کان پوءِ ريني روز باغ ۾ تفريح لاءِ وڃڻ لڳو. هن جاءِ تي ڪڏهين ڪڏهين مارٿا سان هن جون ملاقاتيون ٿيڻ لڳيون. ٻنهي ۾ ڳالهيون ٿيڻ لڳيون، هڪٻئي جي مزاج پرسي ٿيڻ لڳي. اتفاقي ملاقاتيون باقاعدي ڪچهرين ۾ مٽجي ويون. مارٿا جي همدرديءَ واريءَ روش ۽ مٺڙين رهاڻين، رينيءَ جي سُتل اُمنگن ۾ ساهہ ٻاري ڏني، جذبا جاڳي پيا، حوصلا پير ڪرڻ لڳا. سڙيل شڪل جو شديد احساس ختم ٿيڻ لڳو، هڪ ڀيرو وري هن جي دل ۾ خواهش پيدا ٿي تہ ڪهڙي بہ رت سان مارٿا جي دل کي قابو ڪرڻ گهرجي. هن هٿن سان چُهي ڪري 'مارٿا' کي ڏسڻ ٿي گهريو. مگر اڃا تائين ممڪن ٿي نہ سگهيو هو. ماڻس بہ 'رينيءَ' جي ٿيري کي، خوشيءَ وارڻ جذبن سان محسوس ڪري رهي هئي. ماڻس کي الهيءَ ڳالهہ جي ڏاڍي خوشي هئي تہ 'ريني' ڪاڏي جي سِز تي هاڻي پوري ٿير موجب اچڻ لڳو آهي. هينئر مارٿا، 'رينيءَ' جي سريت بڻجي چڪي هئي. اها 'مارٿا' جنهن ڀهريون دفعو 'رينيءَ' کي پڪ ڏياري هئي تہ "تون ايتري حد تائين بدشڪل نہ آهين، جيترو تون سمجهي رهيو آهين. پنهنجي پروگرام موجب روزانو، ماڻهن کان لڪندا باغ ۾ پهچي ويندا هئا ۽ پاڻ ۾ پيار محبت جون ڳالهيون ڪندا هئا. ايستائين نوبت پهچي چڪي هئي جو 'ريني' 'مارٿا' جي جدائي گهڙي پل لاءِ بہ سهي نہ سگهندو هو. هن جو 'مارٿا' سان چرياڻپ جي حد تائين عشق ٿي ويو هو، اهو عشق نہ، جنهن ۾ نفسياتي خواهش هئي. هن عشق ۾ سچائي هئي، چرياڻپ هئي،

سخت ٻڙا ۽ ٻيچيني هئي. ’مارٿا‘ ’ريني‘ جي دل جي ڌڙڪڻ ۽ خيالن جي آخري وٿ ٻڌجي چڪي هئي. هن گهريو ٿي ته مارٿا کي منهنجي زال ٿيڻو وڃي. ليڪن ماءُ ورلدي ڏيڻ کان هٻڪندي رهي. آخر هڪ ڏينهن ’مارٿا‘ سان شادي ڪرڻ لاءِ ماءُ سان ڳالهه ڪيائين. پر ماءُ ان جو ڪو خاص جواب نه ڏنو. ٻيو ڏينهن ٿيو ته ’مارٿا‘ هن جي ڪمري ۾ ڪانه آئي، ’ريني‘ ڪافي وقت تائين وڇوڙي جو سور سهندو رهيو. مگر ڳالهه جڏهين وزن کان وڌي ويئي ته هو اٿيو ۽ رستو ڳولهيندو ڪمري جي ڏاڪي ڪان هيٺ لٿو. هو اڃا رستي ۾ ئي هو ته ان کي ڪجهه سُس پُس ٻڌڻ ۾ آئي. ٻه آواز هئا، جي جاتل سڃاتل هئا. اهي آواز ’مارٿا‘ ۽ ماڻس جا هئا. ٻنهي جي وچ ۾ ڪنهن رٿ تي ڏي وٺ ٿي رهي هئي. مارٿا جي ڳالهائڻ ۾ سختي، ڪڙاڻپ ۽ بي ڪوڙهيائي هئي، ۽ ماڻس جي لهجي ۾ ليلاري، هيڻائين ۽ خوشامد هئي. ائين ڀانئجي رهيو هو ڄڻ ڪ ماڻس کي مارٿا دڙڪا ڏيئي رهي هجي. ريني ماءُ چئي رهي هئي ته ”مارٿا! خدا ڪارڻ تون مون کي هڪ مهني جي وٿي ڏي.“ مارٿا سختيءَ سان جواب ڏنو ته ”مان ايتري وٿي ڏيئي نٿي سگهان.“ ”مارٿا!“ ماءُ وڌيڪ هيڻائين وٽ وڃي چيو، ”تون مون کي ايترو وقت ته ڏي جو مان ريني کي هن سڙيل صدمي کان بچائڻ جي ڪا ڳالهه سوچي سگهان. تنهنجي هيءَ ٻائي هلت هن کي چريو ڪري ڇڏيندي. مارٿا تون ڌن دولت جو ڪو به فڪر نه ڪر، توکي جيترا ڏوڪڙ کپن اچي مون کي ٻڌاءِ مان ڏيندي يس. مان پنهنجي پٽ لاءِ خوشيون ڪنهن به قيمت تي خريد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. ٻڌاءِ توکي ڪيتري رقم درڪار آهي؟“ ”بالڪل نه!“ مارٿا چيو ”مان هر حالت ۾ ڪجهه به وڌيڪ ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان. مان هزار دفعا پيشو ڪرائيندڙ بدڪار ڇوڪري ئي سهي، مگر تنهنجي ڪوجهيءَ صورت واري پٽ رينيءَ سان هميشه يا وقتي طور ڪڏهن جالي نٿي سگهان. هن کي منهنجي ڳيتن تان جهنڪائين والڪر چمين وٺڻ جو موقعو مليو! مان هن سان شريڪ ٿيڻ جو خيال به ڪري نٿي سگهان.“ پوءِ ائين محسوس ٿيو ته ’مارٿا‘ جي وات تي ڪنهن هٿ رکيو هجي.

”مارٿا! خدا ڪارڻ چپ ره“ ماءُ جو آواز آيو. ”مان توکي جن خدمتن جو هن وقت تائين عيوضو ڏنو آهي، اهو تنهنجي تڪڙ ڪري اجايو ويندو.“ اوچتو وري ماءُ جي لهجي ۾ سختي اچي ويئي.

”مان هڪ شريف عورت آهيان، مان تنهنجي وجود کي، غليظ ۽ پليت وجود کي فقط انهيءَ ڪري قبول ڪيو جو انهيءَ ڳالهه مان منهنجي رينيءَ جي حياتي اچي پوندي. ان جي مايوسي ختم ٿيندي ۽ احساس ڪمتري هن جي وجود مان اکري ويندو.“ مون کي پڪ هو ته جيڪڏهين توکي هتي گهر ۾ نه آڻيان ها ته منهنجو ريني حياتيءَ کان ڪڪ ٿي آپگهات ڪري ها“ ۽ وري پوءِ ماءُ جي لهجي ۾ ڦيرو اچي ويو. جنهن ۾ هيڻائپ ۽ ارمانيءَ جو جز شامل هيو.

”مارٿا! الله لڳ مون تي ٻاجھ ڪر، مون کي ائين ٻاهر نه ڪر.“

ليڪن مارٿا وٽ هڪ ئي جواب هو. ”مان مجبور آهيان. ڪنهن به ملهه تي ان سڙيل شڪل واري انسان کي ڏسڻ پسند نٿي ڪريان. مون کي ڀؤ ٿو ٿئي.“

ماءُ پنهنجي گذارش ۾ منٿ ميڙ ڪئي. ”چڱو جيڪڏهن تون هڪ مهيني تائين نه ته ڪجهه ڏينهن تائين رهي سگهين ٿي.“ مارٿا! هيئر وڌيڪ ضد نه ڪر، ”هي قيمتي ’بروچ‘ جي اصلي هيري جا آهن، جي ريني جي پيءُ جي نشاني آهن، اهي مان توکي سوکڙي طور ڏيان ٿي“ مارٿا! ريجهي پيئي. ٿوري جهٽ کان پوءِ جڏهن هوءَ پنهنجي پيار جي ڪمري ۾ ويئي ته ڪوئي اولاد سان لڳاءُ هئي. هن کي ڪجهه عجب لڳو. مارٿا اولاد ۾ ريني سان ڳالهائڻ لڳي. ”ريني! منهنجا مٺڙا، منهنجا پيارا! مون کي معاف ڪجانءِ جو ٿوري دير ٿي ويئي“ مان چاهيان ٿي تون منهنجو اوسيئڙو ڪيئي رهيو هوندين.“ مارٿا جي لهجي ۾ لٽَ لٽَ ۽ پيڙا وارو ڀڄڳ هو.

پر مارٿا کي ڪاٻه ورندي نه ملي. هوءَ اولاد ۾ هٿوراڙيون هڻندي بستري ڏانهن وڌڻ لڳي. ڪوٺيءَ جي وچ ۾، هوءَ ڪنهن ٿوري شيءِ سان ٽڪرجي ڦاٿڙجي ڪري پيئي. خوف ۽ هراس وچان، ان کان رڙ نڪري ويئي. رڙ ٻڌي ريني ماءُ ٻه ڊوڙندي آئي. ماءُ ميڻ بتي ٻاري. سوچهري تي جڏهن پنهي ڄڻن اکيون پٽ تي وجهي ڪُتيون ته هڪ دل ڏڪائيندڙ نظارو، انهن جي سامهون هو. ريني جي ڪنڌ ۽ اڙڪهٽ تي پاڪيءَ جا ڪيترا نشان هئا. انهن گهاون مان رت ٽيپيون ڪري وهي رهيو هو ۽ ڪوٺيءَ جو پَٽُ رت سان گلابي ٿي رهيو هو. ريني ماءُ لاشي مٿان ڪري پيئي. ساري ڪوٺي دردناڪ رڙين سان ڏولجڻ لڳي.

Gul Hayat Institute

مقالا

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

قاضي قاضن جو ڪلام

پاٿو هيرا

دادا دولت مهتاڻيءَ کان ”قاضي قاضن جو ڪلام“ ڏسڻ جو وجهه مليو. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ”هلال پاڪستان“ (روزاني اخبار) ۾ ان جو ذڪر ڪيو هو. ڏاڍو چاهه هوم ته هندستان مان ڪو يار ڪا ڪاپي موڪلي يا آءٌ پاڻ گهرائي وٺان. آخري ۾ دادا دولت کان ڪاپي ملي. سچ پچو ته ڪتاب ڏسي دل باغ باغ ٿي ويئي. اوهان ان تي جيڪا محنت ڪئي آهي، تنهن لاءِ هند سنڌ جا سنڌي ۽ خاص طرح سنڌي ادب جا کوجائو اوهان جا ٿورائتا رهندا؛ ۽ اوهان جو نالو سنڌي ادب ۾ گهڻو وقت ڳائبو رهندو. اڄ جي زماني ۾، جڏهن عربيءَ جي اصطلاح ۾ ”قحط الرجال“ يعني ”ماڻهن جو ڏڪار“ آهي، تڏهن توهان واقعي پنهنجي ساليءَ کي اهڙي ڪري پاڻ کي سنڌي ادب جو هڪ ”هيرو“ ثابت ڪيو آهي.

ائين نه سمجهجو ته آءٌ هيءَ ڪا اجائي تعريف پيو ڪريان. اوهان سچ پچ تعريف جا لائق آهيو، ڇاڪاڻ ته جيئن مون چيو ته اڄ اسان وٽ ماڻهن جو ڏڪر آهي. علم ادب ڏانهن لنئي ٿيءَ جو ڏيان خير ڪو آهي. اسان واري ٿهي به ٿڪون پساري رکو ماضيءَ جي معرڪن تي اٿي تڪي. اسان کان اڳ واري ٿهيءَ به هاڻ ڏيئي وٺي بيٺي آهي ۽ باقي ڪي ڏاٿا ڪٿا وڃي بچيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حسام الدين راشدي ۽ عبدالڪريم سنڌيلو اهان لاءِ پاريو اچن له ته مڙئي اولڌهه تي پالڻجي. ان اولڌهه جو وڏو سبب هت سنڌ ۾ اهو آهي ته اها اجائي ڳالهه ڪيترن ماڻهن جو الدر ڪاڻ لڳي آهي ته سنڌيءَ جو ڪو آئينده آهي ئي ڪونه، ان ڪري ان تي ڪهڙيون ويهي کوجنائون ڪجن! اها غلط ڳالهه رفته رفته سنڌي ٻوليءَ بابت تحقيق تي ٿڌي پاڻيءَ جا گهڙا هاريندي ٿي رهي. ضرورت ته ان ڳالهه جي هئي ۽ آهي ته جيڪڏهن اهي خدشا ڪجهه قدر موجود هجن ته سچا عالم ۽ اديب پاڻ وڌيڪ اڳ کان اڳرا کوجنا ۽ تحقيق جي ڪم کي هٿ ۾ کڻن ته جيئن اهي خدشا ٽري وڃن. پر اجان تائين اهو جمود طاري آهي. ان ڪري اوهان جو ڪتاب جڻ ته ان جمود کي ٽوڙڻ ۽

Gul Hayat Institute

سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جي ميدان ۾ پنهنجي نوعيت جي پهرين ڪوشش آهي. هاڻ اوهين سمجهي سگهندؤ ته اوهان جي ڪتاب جي اهميت ڪيتري نه اوليت رکي ٿي.

اسان وٽ سنڌ ۾ هڪڙي ٻي به اڻهوند ۽ اوڻائي آهي، جو سنڌي ٻولي ۽ پراڻي ادب تي ڪم ڪندڙن ۾ تمام ٿورا ماڻهو ناگري لپيءَ کان واقف آهن. ان ڪري هند، سنڌ يا ٻاهر جيڪو ادبي خزانو اڻلڌو پيو آهي، ان کان ننهن بي‌خبر آهن. ان ڪري ٿورو گهڻو آسرو مون کي هميشه اهو رهندو آيو آهي ته توهين جيڪي هند ۾ آهيو، سي ناگري ٻوليءَ کي ڄاڻڻ ڪان پوءِ ضرور اهي خزانا هٿ ڪري، سنڌي ٻوليءَ جو دامن پري ڪيس شاهوڪار ڪندا. ٿيو به ائين آهي. اوهان پهريان عالم آهيو، جنهن پهريون ڀيرو گل ان دامن ۾ وڌو آهي. ان لاءِ اوهان جيڪا محنت ۽ مشاڪٽ ڪئي آهي، ان اوهان کي سنڌي ادب ۾ هڪ امر جاءِ وٺي ڏني آهي. آءٌ ته ڪتاب تي ٿيل محنت کي ڏسي ششدر ٿي ويو آهيان، ڇاڪاڻ ته آءٌ به هڪ اهڙي ئي ڪتاب تي ڪم ڪري رهيو آهيان (گذريل ٻن ٽن سالن کان البت ڪن ڳالهين جي ڪري اهو ڪم روليءَ ۾ پيو آهي!) ۽ سوچيان ٿو ته اوهان جيڪا محنت ڪئي آهي، ايتري محنت ۽ جفاڪشي شايد منهنجي وس کان ٻاهر نه ثابت ٿئي. بهرحال، اوهان ڪيرون لهڻيون، ۽ منهنجي طرفان لک لک مبارڪون قبول ڪجو.

هاڻ اچان ٿو ڪتاب تي. ڪتاب واقعي سنڌي ادب ۾ املهه اضافو آهي، ان ۾ ڪنهن کي به شڪ شبهو اٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته اوهان اڳ ئي وقت جو سنڌي ڪلام ڳوجها جي ذريعي ميدان تي آندو آهي، ۽ اهو ڪلام اهڙو آهي، جنهن جي اسان کي اڳ ڪابه سڌ نه هئي. اوهان الهن ميتن جي ٻولي ۽ معنائن تي جيڪا ڳوجها ڪئي آهي، سا بي‌مثال آهي. ان جي هڪ پنهنجي جاءِ ۽ اهميت آهي، ۽ انهايت مٿاهين جاءِ آهي.

باقي رهي اها ڳالهه ته هيءُ ڪلام قاضي قاضن جو آهي يا نه ـــ ان بابت به رايا ٿي سگهن ٿا. هلال پاڪستان ۾ ٿي ٿر جي هڪ پڪت ڪرڏاري لال جو مراسلو ڇپيو آهي، جنهن ۾ هن الوسان ڏيکاريو آهي ته اهو ڪلام قاضي قاضن جو نه، پر سندس پاڻيجي (يا ڏوهٽي؟) ميان مير جو آهي، ۽ هن ٻاڻ ڪن متن ۾ ميان مير جي ناالي سان لکيل ڏنو آهي. (اها اخبار به دادا دولت مهتانيءَ جي چوڻ موجب اوهان کي الڳ موڪلي ڏني اٿم.)

هڪ راءِ اها به آهي، جنهن لاءِ راوي محترم پير حسام‌الدين شاهه راشدي آهي ته قاضي قاضن جو هڪ ڏهٽو يا پوٽو به قاضي قاضن جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ اهو جيئن ته بکر ۽ ملتان طرف ڇانئو ليٺو، ان ڪري سندس ڪلام ۾ اترادي، سرائڪي، ملتاني بلڪ پنجابي لهجو اظر اچي ٿو.

اهي ٻئي رايا ظاهر آهي ته ثبوت گهُرن ٿا. جيسين اهي ثبوت لکت ۾ سامهون اچن، تيسين اوهان جي راءِ کي ميڻو ٻولڊو ته اهو ڪلام قاضي قاضن جو آهي ڇاڪاڻ ته اهو لي

ٽالو (قاضي قاضن) قلمي نسخي ۾ ڇاپايل آهي ۽ ٻين ڪيترن ئي ڪوين جو ڪلام ان نسخي ۾ موجود آهي. فقط هڪ ڳالهه جو خيال رکڻو آهي ته انهن ته ڪوهي ته مختلف (هڪ ڪان وڌيڪ) ڪوين جو ڪلام قاضي قاضن جي ٽالي ۾ آڻ ۽ ڪ ۾ شامل ٿي ويو آهي. ان هوندي به اها ڳالهه تحقيق طلب رهندي ته قاضي قادن يا قاضن جو ٽالو کهڙن ايتن جي بنياد تي قلمي نسخي ۾ آيو.

اها تحقيق ٻن حدن ۾ ورهائي سگهجي ٿي. ٻهرين ٻاهريون يعني تاريخي ڳالهيون ۽ الدرولي ڏابتيون. سردست جيڪي ڳالهيون ذهن ۾ اچن ٿيون سي هي آهن ته قاضي قاضن پڪتي تحريڪ کان نه متاثر هو، ۽ نه ئي ان ۾ شامل هو. بلڪ اهو تاريخي طرح ثابت ٿيل آهي ته قاضي قاضن ڪٽرپڻي جي حد تائين هڪ سنگدل "ملان" هو.(۱) هو مهدوي تحريڪ

(۱) قاضي قاضن کي سنگدل ملا ۽ طريقت کي ڀوڻتي رکڻ وارو ڪٽر سڏڻ، بنهه اڻ انصافي ۽ تاريخ کان اک ٻوٽڻ آهي.

قاضي صاحب پنهنجي وقت ۾ به روايتي اسلام جي ٻوناڳڻ جي فتوائن جو مذهبي طرح هدف رهيو ته اچوڪي دؤر ۾ وري سياسي طرح ڪيس اڇايو لوڙو وڃي ٿو. قاضي قاضن جيڪڏهن سچ پچ طريقت جو مخالف هو ته شاهه ڪريم جهڙو طريقت جو درويش سندس ايت ڪڏهن به نه آچاري ها. ڀلا طريقت ۽ تصوف جو مخالف ڪٽر ملان ڪڏهن شريعت جي مکيه ڪتابن يا صرف ۽ نحو خلاف هي ايت چئي سگهي ٿو؟

ڪَنْزُ قُدُوْرِي ڪافيا، ڪِ ڪومَ نه پڙهيوم،
سو ٻارُ ئي ٻيو ڪو، جتان ٻري لڌوم.

(سنڌي ترجمو ڊاڪٽر دائود پوٽي رح جي ڪتاب تان: ڪنز، قدوري ۽ ڪافيه الهن مان ڪهڙو ڪتاب مون نه پڙهيو؟ پر اها شيءِ ئي ٻي هئي، جتان دوست مليم.)

لوڪان نحو صرف، مَنَ مطالع سهرين،
سو ئي پڙهنو سو پڙهان، سو ئي سو حرفُ.

(ماڻهو نحو ۽ صرف ۾ لڳل آهن، پر منهنجو مَنُ دوست جي مطالعي ۾ مشغول آهي. اهو ئي پڙهيو پيو پڙهان، ۽ اهو ئي ساڳيو اکر آچاريو پيو آچاريان.)

"بيان العارفين" ۾ اچي ٿو ته شاهه ڪريم فرمايو ته منهنجي مرضي ٿي ته ڪتاب "ڪشف الاسرار" پڙهان. ان وقت صاحب سومري، جو رسالي جي عارفن ۽ بزرگن مان هو، تنهن چيو ته نه پڙهو، فقط خدا کي وڏا ياد ڪريو. مون کي به اها نصيحت وڻي. پوءِ پاڻ هميشه قاضي قاضن جو هيءُ ايت نقل ڪندا هئا:

سيئي سيل ڪڍام، پڙهيام جي پاڻ لءِ،
اکر اڳيان آيري، واڳو ٿي ورڻام.

تصوف ۽ طريقت جي ڪنهن به صاحب قاضي قاضن جهڙو اعليٰ عارفانه فڪر پيش نه ڪيو آهي. مهدي جونپوري ۽ سان عقيدت هڪ الڳ مسئلو آهي. هن بابت مولانا ابوالڪلام آزاد جي ڪتابن کي پڙهيو وڃي ته ساري حقيقت عيان ٿي پوندي. — ادارو.

Gul Hayat Institute

جي ٻاني سيد ميران جونپوريءَ جو پوئلڳ هو، جن جو مسلڪ اهو آهي ته شريعت کي طريقت تي اوليت حاصل آهي. ان لحاظ کان ڪيترو ڪلام جيڪو اوهان پڙهو ڪيو آهي، قاضي قاضن جي پنهنجي مسلڪ جي ابتڙ آهي.

الهن سان هڪڙو بيت ئي مثال طور ڪافي آهي:

روا محشر ڏينهڙي، سڀ سچ ٿين،
سپوئي جنهن پاڻيان، جي مون پرين مڙن!

مهدوي مسلڪ جو ڪوبه پوئلڳ ان قسم جي خيال کي ڪي ئي گوارا نه ڪندو.

ان ڪري اهو گمان ۽ شڪ پوي ٿو ته هيءُ ڪو قاضي قاضن پيو آهي، جيڪو ڀڳتي تحريڪ ۾ شامل ۽ ان کان متاثر هو. ان ڪري سنڌس ڪلام کي ڀڳتي تحريڪ جي اپڻ ڪوين سان گڏ جاءِ ڏني ويئي آهي يا ڪا ٻالي پل ئي آهي.

جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته قاضي قاضن مهدوي تحريڪ ۽ مسلڪ جو پابند هو ته پوءِ هيءُ ڪلام ان قاضي قاضن جو يقيناً نه آهي، جنهن جو ذڪر تاريخن ۾ آيو آهي. جيڪڏهن قاضي قاضن اهو ئي تاريخي قاضي قاضن آهي ته پوءِ هيئيون بيت سندس واتان ممڪن نه آهي:

”منجهيئي مڪو ٿيو، منجهيئي ملتان“.

ملتان جي بزرگن سان مهدوي مسلڪ وارن جا تنازعا ۽ جهيڙا تاريخ جو هڪ باب آهن. قاضي قاضن ڪڏهن به ”مڪي“ ۽ ”ملتان“ کي ساڳي اهميت ڏيڻ جي ڳالهه ڪري نٿو سگهي. ان کان سواءِ ”ملتان“ جيڪا اهميت طريقت وارن لاءِ اختيار ڪئي، سا به تاريخي طرح اهو پئي ڏيکاري ته هيءُ ڪلام هڪ اهڙي بزرگ جو آهي جيڪو ”ملتان“ کي اها اهميت ڏئي ٿو ۽ يقيناً قاضي قاضن کان گهڻو پوءِ جو آهي، ڇاڪاڻ ته ”ملتان“ وڃڻ ۽ ”الله وهي ملتان لڏو“ جون روايتون گهڻو پوءِ جون آهن.

جنهن گرلٽ مان اوهان کي هي بيت مليا آهن، ان ۾ ڪي ارڙهين صديءَ جا ڪوي اِن آهن — مثلاً غريبداس (1717ع - 1778م). ان جي اها معنيٰ ٿي ته هي گرلٽ ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ يا ان کان به پوءِ اڻويهين صديءَ جي شروع ۾ لکيو ويو، ۽ هڪ قسم جو گٽڪو ۽ مجموعو (Anthology) آهي. ان ڪري اهو انومان وڌيڪ وسهڻ جوڳو آهي ته هي بيت ڪنهن اهڙي شاعر جا آهن، جيڪو ٻولي ۽ خيال جي لحاظ کان قاضي قاضن کان گهڻو پوءِ جو يعني ارڙهين صديءَ جو ڪو ڪوي آهي، پر سندس نالو قاضي قاضن هو يا لکيو ويو. ظاهر آهي ته ان جو قطعي فيصلو ته تڏهن ئي ٿي سگهندو جڏهن ڪو پيو دستاويز ۽ قلمي نسخو ملي، جنهن ۾ تاريخن سان اهو ثابت ٿئي ته هيءُ ڪلام فلاڻي ڪويءَ جو آهي. اهو دستاويز ڳولهڻ به هڪ وڏو ڪم آهي، ۽ اهو هندستان ۾ ئي ڪو اوهان

جهڙو هيرو ڳولي سگهي ٿو، جيڪو ديوناگري کان واقف هجي. منهنجو اهو پڪو وشواس آهي ته سنڌي ادب جو وڏو حصو ديوناگري لپيءَ ۾ ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي، بڙودا، احمد آباد وغيره پاسي موجود آهي. خاص طرح بڙودا يونيورسٽيءَ جي قلمي نسخن ۾ ڪيترن پوربي ماهرن سنڌيءَ جا قلمي نسخا ديوناگريءَ ۾ لکيل ڏٺا آهن. انهن مان هڪ ڪي آءٌ ذاتي طرح سڃاڻان ۽ ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهيو آهيان.

ساڳيءَ طرح يورپ ۽ آمريڪا جي لئبررين ۾ پڻ جهونا سنڌي ڪتاب ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهن، جن جي ٻولي سمجهه ۾ نه اچڻ ڪري عالمن انهن کي هندي، گجراتي يا مرائي سمجهي رکي ڇڏيو آهي. مون سان اهڙو واقعو ٿي گذريو آهي، جنهن جي روداد گهڻا سال ٿيا، "لٽين زندگيءَ" ۾ بيان ڪئي هئي. برٽش ميوزم جي مرائي سيڪشن ۾ غالباً 1710 سنبت جو هڪ ڪتاب مليو، جنهن ۾ سنڌي ۽ راجستاني لئه توڙي نظم جا نمونا مِلن ٿا: آسان ديوناگري ۾ آهي ۽ آءٌ پي- ايچ- ڊيءَ لاءِ ان تي مٿاڪُٽ ڪري رهيو آهيان.

ان ڪتاب ۾ ڪبير، سورداس، پرمانند، قاضي محمود، ڏرداس، نارد ۽ نارنگ جا چوپائيا، اشلوڪ، پچن، ڏوهيڙا ۽ بيت ڏنل آهن. اچرج ان ڳالهه جو آهي ته ان ۾ جيڪو سنڌي ڪلام آهي، سو قاضي قاضن جي اڳ موجود بيتن واري سلوڻي ٻوليءَ سان هم آهنگ آهي. مون ان جا ڪيترا مثال "لٽين زندگيءَ" ۾ ڏنا هئا. پر هت به هڪ ٻه مثال ڏيئي واضح ڪرڻ گهران ٿو.

سانڪ مٿ ڪيور، اونداهيءَ ۾ اوجرو،
هلندي در حبيب جي، سمر سوه ٿيور،
تيلالهين ٿيوس (؟) اڳولڌرو عالم ۾.

ڪ ڪا ٻانيءَ ٻڪَ، منجهان ٻيئي مَڪَرِي،
وڪر هٿي وَليڪ، ڪنجي ڪارو ٿئي.

ٻيئي سُڪَ ٻچار، ڏِهه ۾ ڏولگر چار جي،
.... سينئي ڪيا سينگار،
آراليءَ آڏار، عالم لڳو آسري!

مٿيان بيت نقل ڪرڻ جو هڪڙو مقصد اٿم، سو اهو ڏيکارڻ آهي ته قاضي قاضن، شاهه عبدالڪريم، لطف الله قادري، شاهه عنايت ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري هڪ اهڙي روايت آهي، جنهن جي ٻولي چار پنج سؤ ورهيه سنڌ جي ادبي ماحول تي حاوي رهي آهي ۽ گهڻو ڪري سمورن شاعرن ان محاوري، ان لهجي ۾ ئي شاعري ڪئي آهي. مٿيان ٽي بيت 1710 سنبت جي آڌار تي سترهين صديءَ جا آهن ۽ سندن ٻولي اها ساڳي آهي، جيڪا ان روايت جي آهي. ان کان هيٺيل ٻولي يقيناً ان کان پوءِ جي آهي، جيئن امين سچل، بيڪس ۽ بيدل واري روايت ۾ ڏسون ٿا. اوهان جيڪو ڪلام سهيڙيو آهن، ان جا گهاڙيتا، لفظ ۽ تجنيسون

Gul Hayat Institute

ان پوئين روايت جون آهن. ان ڪري گمان آهي ته اهي ارڙهين صديءَ جي ڪنهن شاعر جون آهن، جنهن جي لالي جي يا ته خبر نه ٿي پوي يا سندس لالو قاضي قاضن آهي، پر هي قاضي قاضن، اڳئين قاضي قاضن کان علحدو ۽ الڳ آهي.

اهڙن تاريخي ڳالهين کان سواءِ جڏهن هن جي ڪلام جي اندروني شاهديءَ تي ڌيان ڏجي ته به اهائي ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته هيءُ ڪلام هڪ ته مشهور و معروف قاضي قاضن جو نه آهي ۽ ٻيو ته هيءُ ڪلام ڪنهن اهڙي شاعر جو آهي جيڪو پوءِ جو شاعر يعني ارڙهين صديءَ جو شاعر آهي. (جيڪا ڳالهه بذات خود هڪ اهم ڳالهه آهي ۽ ان جي اهميت سنڌي علم و ادب لاءِ ڪا گهٽ نه آهي.)

پهرين ڳالهه ته اها آهي ته هنن بيتن مان ڪافي بيت صاف سرائڪي ۽ پنجابي جا آهن. ڪيترن بيتن ۾ وري سرائڪي ۽ پنجابي گڏڙ ساڏڙ آهي. جيستائين ان ڳالهه جو تعلق آهي ڪو به صف اول جو شاعر ان حد تائين لهجن کي گڏڙ ساڏڙ ڪري ڪلام نه چوندو. صف اول جي شاعر کي جيڪڏهن ڪنهن خاص لهجي ۾ ڪلام چوڻو هوندو آهي ته هو مڪمل طرح سان ان لهجي ۾ ڪلام چوندو: ڪڏهن به هن يا ٻن ڪان وڌيڪ لهجن کي گڏي سڏي نه چوندو، ڇاڪاڻ ته ان طرح نه هو پاڻ ئي ان ڪان مطمئن ٿي سگهندو ۽ نه ئي سندس پڙهندڙ. مثلاً هي بيت مڪمل طرح پنجابي آهي: (نمبر ٩٥).

پٽلي وي پٽلي، پٽلي تڪانون آئي،
بابا آدم، اتي حوا پٽلي، پٽلي سب دلوائي.

هي بيت مڪمل طرح سرائڪي آهي: (نمبر ١٠٠).

هَرَ هَرَ فال ڪريندہان، رَڌي ڪٿي وهاءِ،
وڃي پو چو سالوڻ سُتيان، لاوي لڳن آهه.

هي بيت وري گاڏڙ ساڏڙ آهي: (٩٤).

مٺن پاليي سون، هي جَرَ پوس جرڪيون،
وِئين وَراڻي وَن، ڪهه لڳي ڪارو ڏيو.

اهڙا ٻيا به ڪيترا مثال پيش ڪري سگهجن ٿا.

جيستائين بيتن جي ٻوليءَ جو تعلق آهي، اها بنهه سادي آهي، ۽ ان معيار جي نه آهي، جنهن لاءِ قاضي قاضن جا موجود ست بيت معروف آهن. ڪي ڪي لفظ ته اهڙيءَ طرح ڪم آندل آهن جيڪي فقط اڻ پڙهيل ملنگ ماڻهو ئي ڪم آڻيندا آهن — قاضي قاضن ته وڏو عالم فاضل شخص هو. خاص طرح هيٺيان لفظ قاضي قاضن جي علم و فضل جي معيار وٽان ڪِرَ ليٿا سگهن.

ڪتيبان (بيت نمبر ٢)، قراڻ (بيت نمبر ٤ ۽ ٦٣)، ملتاڻ (بيت نمبر ٢٠)، سهباز (بيت نمبر ٢٢)، عرس (بيت نمبر ٢٢ ۽ ٢٤)، سهر (بيت نمبر ٢٥ ۽ ٢٦)، سفيفي، سفاف، سفافيان، سفافي (بيت نمبر ٢٦)، ڪاڳه (بيت نمبر ٤٢ ۽ ٤٣) وغيره.

اهي ته خير عربي لفظ ٿيا، پر خود سنڌي ترڪيبون به شعري لحاظ کان جت ڪٽ معيار کان گهٽ آهن. ڪن ڪن هنڌن تي ته ٻوليءَ ۾ ايترو جهول آهي ۽ اهڙي غيرشاعرانه ۽

غير سنڌي ماحول جي آهي جو قاضي قاضن تہ پري رهيو، پوءِ جي رواجي شاعرن سان بہ هوله ان کي پيٽي نہ سگهيو. آءٌ فقط هڪڙوئي مثال ڏيندس تہ ڳالهہ واضح ٿي ويندي.

سُڃي اُتشي حباب ڇئي، سو سچڻ ڪٿ لکپيءِ،
جيتي تال سرير ۾، تيتي چڻ اٿيءِ.

جيڪڏهن ڪلام کي چند وديا جي اصولن تي پرکبو تہ اهو ظاهر ٿيندو تہ اڪثر شعر لاوان ۽ جهول وارا آهن. اها ڳالهہ ڏاڍي اهم آهي، ڇاڪاڻ تہ قاضي قاضن جا بيت اسان وٽ معيار ۽ مثال طور موجود آهن، جيڪي پدن ۽ ماترائن جي ڳڻپ موجب صحيح ثابت ٿين ٿا. ۾ هن ڪلام ۾ سواءِ پنجن ڇهن بيتن جي، باقي سڀني ۾ جهول آهي. جيڪي صحيح ثابت ٿين ٿا، تن جا بہ اڌ پنهہ صحيح تہ اڌ غلط آهن ۽ اهي بہ اهي ئي بيت آهن جيڪي اڳ ئي قاضي قاضن جا چيا وڃن ٿا. مثلاً نمبر ٣ بيت هن ريت آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيام،
سو ڏيهو ئي ڪو بيو، جان ئي پرين لڌام.

پهرين سٽ چندن جي حساب تي پوري آهي، پر ٻي سٽ اصول کي اورانگهي وڃي ٿي. ٤ نمبر بيت هن ريت آهي:

پڙهندو پشي ويو، ڪوڙين لک قران،
لکي لوڪ نہ سگهيو، پاڻي اندر پاڻ!

هن ۾ وري پهرين سٽ ۾ جهول آهي، ۽ ٻي سٽ صحيح آهي.

ان طرح سان گهڻو ڪري سمورا بيت جهرل رکن ٿا. البت ائين آهي تہ ڪن بيتن جون جيڪڏهن پڙهڻيون بدلائجن تہ شايد سندن صورت بهتر ثابت ٿي سگهي ٿي. پر اها ڪوشش هڪ جدا ڳالهہ آهي.

خط پنهہ ڊگهو ٿي ويو آهي. منهنجو مقصد فقط اهو هو تہ اوهان جي محنت، جفاڪشي ۽ ڪوجنا جو قدر ڪرڻ جي باوجود، سنڌي علم ادب لاءِ هن ڪلام جي اهميت ۽ تاريخي نوعيت تي تبصرو ڪري وڃان. آءٌ اها ڳالهہ وري بہ ورجائڻ گهرندس تہ باوجود ان ڳالهہ جي تہ هيءُ ڪلام قاضي قادن جو آهي يا نہ، اوهان سنڌي ادب کي ڪم از ڪم ٽي سؤ سال پراڻو اڻ ڇپيل بلڪ اڻ ڇاتل ڪلام مهيا ڪري ڏنو آهي، ۽ سنڌي علم ادب جي جمود ۾ گهڻي وقت کان پوءِ پهريون ڀاهڻ اڇلائي پنهنجو ڀالو امر ڪري ڇڏيو آهي. اوهان جي محنت، جفاڪشي، ڪوجنا ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اپياس لاءِ پيار لاءِ اوهان کي مبارڪن ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان.

وري ڪنهن ٻي فرصت ۾ اوهان کي هن ڪتاب جي اهميت جي باري ۾ تڏهن لکي سگهندس، جڏهن وري پنهنجون پراڻيون پوٿيون ڪوليان ۽ آڳاٽي ادب کي خاص ان نقطہ نظر کان ويهي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريان. پر ايترو يقين اٿم تہ اوهان جي هن ڪتاب تي سنڌ ۾ چڱو چوٻول ٿيندو، جيڪا ڳالهہ سنڌي ٻوليءَ لاءِ برڪت ثابت ٿيندي. — اوهان جو سراج

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو (قسط ۴، آخري)

قاضي قادن

[بيت 15]

وَڃي آيو ڪيرُ، ڪَنهِن ڏِٺو مُنهن لاهُوتيَن،
اَچي ڪندو ڪيرُ، ڳالهيُون رَبَ پرٿيان.

ٺڪر صاحب لکي ٿو: رب جي پار ڏي وڃي، ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو مُنهن ڪنهن ڏٺو آهي؟ رَبَ جي پار وڃي، ڪو اتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو اچي ڇا؟

لاهوتي=پهتل شخص، ڪامل درويش. رب=خدا، ڀڳوان. پرتيان=طرف جون، پار جون.

شري ٺڪر، بيت جي معنيٰ بلڪل ٺيڪ بيهاري آهي، پر هڪ لفظ "پرتيان"، لغوي خيال کان چوڳو ڌيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ "پرتيان"، هڪ ٻئي بيت (نمبر 16) ۾ به آيل آهي، جنهن جي معنيٰ ساڳي لکيل آهي:

هُنَ سَرَ سَندا هَنجهڙا، اتي ئي آهين،
ڳالهِين رَبَ پرتيان، جو سَنڪي سو ڏِين.

لکي ٿو: هُنَ تلاءَ جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن، اهي رب جي پار جون ڳالهيون ٿا ڪن ۽ انهن کان جو گهُرُ، سو ڏين ٿا.

"پرتيان" درحقيقت، سنسڪرت لفظ "پرتِ"(1) آهي.

پرتِ=باري ۾، بنسبت، بابت. (Regarding, Concerning)

تنهنڪري ڳالهيون "رب پرتيان" جي معنيٰ ٿيندي: رب بنسبت ڳالهيون، رب سنبڌي ڳالهيون.

[بيت 39]

لکي وهاڻ ٻيرِ، ڏالهان ڪندي ڏولڪَرِ،
سو ٿيي سَجَڻ ميڙ، جنهين هَٿون ڏُکَ ٿي.

لکي ٿو: جڏهن تي ٻيرين ٻڌل هلندي، اهي ڏالهون ڪندي ٻئي وهاڻ ته موٽ ڪري اچي سڄڻ سان ملاءِ، جنهن جي ڏک ۾ ڏکويل آهيان.

---

(1) سنسڪرت-انگلش ڊڪشنري صفحو 588، ٿيوڊور بينفي 1866 لنڊن.

ڏولڪر=جبل، ڀاڙ. ميڙ=ملاپ، گڏجاڻي ڪرڻ.

ٽڪر صاحب "هٿون" لفظ جي معنيٰ نہ ڏني آهي. ٻئي بيت ۾ بہ ساڳيو لفظ "هَنءُ" نظر اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ ٻن ڪالمن ڪيل آهي.

هَنءُ آءٌ وَلدا وَجُ تون، سيڻان وينَ مَ ڪَنتِ،
ايهي سَنجهہِ ڪٿون ڪري، تو ڪَنُونِي سُور هَتٌ.
(بيت 75)

ٻين شاعرن بہ اهو لفظ ڪم آندو آهي(1):

هَون ٻَليهارِي سَجڻان، سَجڻَ مو ٻَليهارَ،
هَون سَجڻ ٻگَ ٻالهِي، سَجڻ مو ڪَلَهارَ.

مطلب تہ "هٿون"، "هَنءُ" ۽ "هُوڻ" راجستاني محاوري جي ساڳيءَ معنيٰ واري لفظ جون مختلف صورتون آهن(2).

ڍولا مارو دوهي جي معنيٰ:

مان سجڻ تان ٻَلهار (قربان)، سجڻ مون تان ٻَلهار،
مان سجڻ جي پيرن جي جُتي، سجڻ منهنجي ڳلي جو هار.

ٻگ=پير. ٻالهي=جُتي.

قاضي قادن جي بيت ۾ آيل "هٿون" لفظ جي معنيٰ ٿيندي: مان، آءٌ معنيٰ ٿيندي: اهو سجڻ ملاپ، جنهن ڪان مان ڏکويل آهيان.

[بيت 45]

رونـي م ڪَرِ ٻـَدرو، هَٺ سَنجهيئِي جالِ،
جان جان ٻريان نہ ميڙَم، تَنُ ڪانيءَ جيئن ٻالِ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو: (پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي، ظاهر نہ ڪر. هٺ تي قائم رهي، پاڻ کي اسٿر رک. جيستائين تو کي پنهنجو پرين نہ مليو آهي، پنهنجي سر ير کي ڪانيءَ والـگر ٻار (ڪشٽ ڪشالا سهہ).

هٺ=ڪا ڳالهہ حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو. جال=اسٿر رهہ، جاري رکـ.

ٽڪر صاحب جي خيال موجب: 'جال' مصدر 'جالڻ'=گذارڻ. الهيءَ مان معنيٰ ورتي اٿس: اسٿر رهہ، جاري رکـ.

اها معنيٰ بہ پنهنجيءَ جاءِ تي درست آهي؛ پر جيئن تہ قاضي قادن جي ڪلام تـي راجستاني ٻوليءَ جو ڪافي اثر آهي؛ تنهنڪري دوهن ۾، جيڪي لفظ ظاهري سنڌي معلوم ٿيندا، تن مان گهڻا راجستاني آهن. "جال" بہ راجستاني محاوري جو لفظ آهي:

(1) ڍولا مارُو را دُوها. صفحو 39. گوري شنڪر. ناگري پرچارڻي سڀا، ڪاشي. سنبت 2016
(2) ڍولا مارُو را دُوها، صفحو 146. گوري شنڪر، ناگري پرچارڻي سڀا، ڪاشي. سنبت 2016

Gul Hayat Institute

جال=جلاءِ، جلائي ڇڏ(1).

معنيٰ ٿيندي: اندر ۾ جيڪو هٿُ اٿيئي (تنهن کي) جلائي ڇڏ (جنهن توکي الهيءَ ڳالهه تي آندو آهي ته ظاهري روئڻ سان رب ملندو. توکي ڪهي ته محبوب لاءِ) روئي سڪ جو اظهار نه ڪر. مطلب ته ظاهري روئڻ سان رب نه ملندو.

[بيت 75]

هَنءُ آءٌ وَلدا وڄُ، سيڻان ويڻَ مَ ڪٿِ،
ٻيهي مَنجهه ڪٿون ڪري، تو ڪوٺي، سُون هَٿُ.

شري نڪر لکي ٿو: "آءٌ آهيان"، "آءٌ آهيان"، اِنَ وِلدَ ڪان ٻاسو ڪر. ٻنهنجي اربن کي حرف نه ٻَتِ. ٻنهنجي آہي کي (جنبَ منجهه) ڪٿون ڪٿون ڪري ٻيهه. جنب جو ڏندو يا هٿيو تنهنجي هٿ ۾ هجي ٿي هجي.

هَنءُ آءٌ = مان آهيان (خودي). ولدا = تات = هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ. سيڻان = سڄڻ، سنهنڊي. ٻيهي = ٻيهڻ، ٻيسڻ. ڪوٺو = ڏندو، هٿيو (جنب جو).

"هَنءُ" لاءِ، بيت نمبر 39 ڏسڻ گهرجي. باقي هڪ لفظ "وَلدا" ڏيان ڇڪائي ٿو.

نڪر صاحب "وَلدا" جي معنيٰ ڪئي آهي: تات، هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ.

آءٌ سمجهان ٿو ته نڪر صاحب، "وَلدَ" کي "وِلدَ" ۾ ڏٺو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: وري وري ساڳي ڳالهه چوڻ.

سنسڪرت ۾ وَلدَ = تعريف ڪرڻ(2).

"ولدا" ٻه اتان ئي نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: تعريف ڪندڙ، ساراهيندڙ.

مصرع جي معنيٰ ٿيندي: اي ٻاڻ کي ساراهيندڙ (تون) آءٌ آءٌ (مان مان) نه ڪر. (انهيءَ ڳالهه کان) ٻري ٻچ يعني ٻاسو ڪر (۽) سڄڻن لاءِ ٻاڙو نه ٻول.

[بيت 81]

جان جان ڪنڌِي ڪاهِ، تان تُون تَرهي تاتِ ڪَرِ،
ڪَپَرَ سنڌِي داهَ، مَتِ اوچِنتي الهَمِ.

نڪر صاحب لکي ٿو: جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين ٻيو ٻيڙيءَ جي سنڀال لهه (اُن جي ٻيڪَ ٽٽَ کي درست ڪري، سفر لاءِ تيار رکينس). ڪناري تي، ڪُنن ۾، جيڪا ٻاهه ٻري ٿي، اها اوچتو تنهنجي سمجهه کي جلائي رکندي (سڀئون منجهالي ڇڏيندي).

ڪنڌي = ڪنارو. ترهو = ٻيڙي. ڪپر = ڪنارو (ڪناري وارو ڪُن). داهه = ٻاهه. مت = سمجهه، عقل. اوچنتي = اوچتي، بي خيالي ۾. الهه = جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي.

---

(1) ڊولا مارُو را دُوها، صفحو 67، گوري شنڪر. ناگري پرچاڻي سڀا، ڪاشي. سنبت 2016

(2) دي پرنڪٽيڪل سنسڪرت انگلش ڊڪشنري، صفحو 829 - وي. ايس. آپٽي - بمبئي، گوپال نارائڻ اينڊ ڪمپني، (سال 1924).

اهو ساڳيو بيت، ٺوريءَ ڦيرڪيھر سان، شاھ عبداللطيف ۾ ڇهو آهي:

جانءِ ڪين ڪنڍيءِ ڪالهه، تان ٿاٺي ٻڌ ترهو،
هٿ هرڻ جي هٿ ۾، ٻي ڪي ڏيج مَ ٻالهه،
سنڌي ڪپر ڏالهه، ڪر تو ڪنهن نه سڻي.

ڪالهه = ڪالهن، ٻوڙا. ڏانهه = ڏالهن، وڏو آواز.

شري ٺڪر جو بيت، هيئن ايئن ڪيي:

جان جان ڪنڍي ڪالهه، تان تون ترهي تات ڪر،
ڪپر سنڌي ڏالهه، مت اوچتي آلهيئم.

فقط هڪ لفظ "الهه" جي معنيٰ تي اعتراض آهي ۽ سمجهالي ٿي. الهه = اولڌي، آلٽي.

معنيٰ: جيستائين تون درياهه جي ڪناري تي آهين (تہ توکي کهرجي نہ) جيڪي ڪالهن ۽ ٻوڙا، ڪنڍيءَ تي ٻيٺا آهن، تن مان (پنهنجي ترڻ لاءِ) ترهو ٺاهه (ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن توکي ترهو نہ هوندو، تہ ٻہ ڪناري وارو تالڳهو ٿالي، توکي ٻوڙي نہ سگهندو، پر جيڪڏهن اونهي ۾ وئين تہ توکي ترهي جي ضرورت پوندي).

(متان ڪنهن وقت) ڪپر جي ڪوڙ ۽ شور ڪان، تنهنجي مت (سمجهہ) اوچتو ئي اوچتو آلٽي (اولڌي) ٿي پوي، يعني متيون منجهي وڃنئي، ۽ ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ اچيئي.

مطلب تہ بقول پٺائي:

تالڳهي ۾ تاڻي، ٻڌ پنهنجو ترهو،
اولهي ۾ آئي، ڪولہ ڏينده ڪو ٻيو.

(سريراڳ)

[بيت 96]

پوري پڳي جت (جات)، مالڪ اساري ٿيو،
ڪوهہ نہ ڍوليءَ تت، ٻي اونگهيو هت ڪر.

معنيٰ: اي نادان عورت! تون پڇندي ٿي وڃين، اهلہ مالڪ تہ تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون آئي ٿي ان کي ڳولهي، ٻنا غفلت جي هٿ چو لٿي ڪرين.

پوري = نادان، پولي ٻالي، سادي. اساري = هيٺ، لنوَ ۾، بنياد، پيڙهہ. ڪوهہ = ڇو. ڍوليءَ = ڳولهيءَ، تلاشيءَ. ٻي اولڳهيو = ٻنا غفلت.

پيو ۾ بيت (نمبر 97)، اهڙو ئي آهي:

پوري پڳي جاوَ، مالڪ اساري پيو،
سري صرافين او، بي ايلگهيو هت ڪر.

ٻوٻين مصرع جي معنيٰ ٺڪر صاحب لکي ٿو:

تون ۾ پيو پري، صرافن (هيرن جواهرن جي ڄاڻن) وٽ اچ، ۽ ٻنا دير جي اهو هٿ ڪر.

سري = چڙي، وَڏي، ٻه ٻيو پوري. صرافن = هيرن جواهرن جا واپاري (چالو). بي اينگهيو = ٻنا گيسر، ٻنا گهٽر.

"اساري" ۽ "بي اولکهيو" - "بي اينگهيو" وضاحت طلب آهن.

اهي بيت شاهه جي رسالي ۾ هن طرح اچن ٿا:

1- اَمُلُ آساري ٻَئي، پوري! پَکِئي چيتِ،
ڪُهه لڳ رُنُءِ تيتِ، ٻَئي آڻَ هٽ ڪري،
(سريراڳ)

2- اَمُلُ اساري ٻئي، پوري! پَکِئي جيئن،
وانءُ صرافين سين، ٻَئي آڻَ هٽ ڪري.
(سريراڳ)

اسار = (آ = لا + سار مصدر سارڻ. پراڪرت "سارَڻ". سنسڪرت سُمَرَڻَ = ياد ڪرڻ)، غافل. تنهنڪري "اساري ٻئي" معنيٰ ٿيندي: غفلت ۾ ٻئي، غافل ٿي.

هڪ بيت ۾ "بي اولکهيو" ۽ ٻئي ۾ "بي اينگهيو"، ڪم آيل آهن، ٻئي لفظ، ساڳيءَ معنيٰ وارا آهن.

ڊاڪٽر صاحب "بي اولکهيو" کي هن طرح ڏنو آهي:

بي اولکهيو = (بي = سواءِ، ٻنا + اولکه = ڪَهري اڌ يعني غفلت)، ٻنا غفلت.

اهڙيءَ طرح "بي اينگهيو."

بي اينگهيو = (بي = سواءِ، ٻنا + اينگه = ڊيگهه، سُستي، ڍِل، دير)، ٻنادير، ٻنا گيسر.

'بي اولکهيو' يا "بي اينگهيو"، دراصل ساڳيو لفظ اينگهيو = پينگيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ٻه اڌ (پِڱل).

پينگي = پَنگي - ڌاتو يا بنياد: پَنچُ = ٻن ٽڪرن ۾ ورهائڻ (1).

شاهه:

پينگيا ڪيتَه جتِ، اَمُلَ آتمُلي جا،
چو لڳ ديکيءَ تتِ، اساري! رهجي وَئينءَ.
(جرڪيسر ٿري)

پينگيا = ٻه اڌ. امل = مانڪ. اتملي = آتمُلو، آتِ = گهڻو + مُل (ملهه) = قيمت يعني املهه (Priceless). ديکيءَ = ڏنءِ. اساري = بيوقوف.

شاعر چوي ٿو: (اي بيوقوف) جتي تو پنهنجي غفلت سبب، مانڪ پڳو آهي، آتي چو نه ڏِٺءِ؟ اي بيوقوف، (هينئر تہ) رهجي وَئينءَ!

---

(1) پَدم چَندرڪوش - صفحو 354 - پنڊت گڻيش دَت شاستري. مهرچند لڪشمڻداس، سنسڪرت پستڪ آليہ لاهور - ڇپيو 1923ع.

[بيت 109]

تون آڌارُ سَڌارُ تون، تون آڏائُون آڻ،
تون ئـي اکڙيـُن مون، تون لـي الهر هـڏَ،
ڳـَل ِ لـڳـي ڳالهه چوان، ڪيهي حاجـَتَ سـڏ.

لکي ٿو: اي ڌڻي، تون ئـي منهنجي اوٽ ۽ آسرو آهين. تون رڪاوٽن کي هٽائيندڙ آهين. تون منهنجي اکڙين ۾ سمايو پيو آهين. (تـو اپترو تہ ويجهو آهين جـو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي، توکي ڳالهه ٻڌائي ٿو سگهان. توکي تہ سڏ ڪرڻ جي بہ ضرورت نہ آهي.

اڏائون=رڪاوٽن کي، رڪاوٽن لاءِ. اڏ= رڪاوٽ. حاجت= کـَپُ، کهـُرج، ضرورت.

شري لکر ليک ڪري لکيو آهي، ۽ "سڌار"، "آڌائو" ۽ "اڏ" توجهہ طلب آهن.

لکرصاحب "سڌار" جي معنيٰ ڪاله ڌلي آهي. ۽ سندس بيتي تشريح مان، ائين پائجي ٿو تہ "سڌار" معنيٰ "آسرو" آهي.

اسان وٽ ڪيترا اهڙا بہ الفاظ آهن، جن مان جيڪڏهن 'الف' ڪڍي ڇڏجي تہ بہ معنيٰ تي ڪو اثر نہ پوندو.

1- ڌوري لـَهہ ڏنار، جيہ وِهين وسرو.
(شاه)

جيڪڏهن "ڏاتار" لفظ مان، "الف" ڪڍي ڇڏجي تہ باقي "ڏاتر" بچندو.

ريءَ حـَسب، آن ريءَ نسب، ڌوري لـَڌِي، ڏاتر ڪاڻ ذات.
(گل)

٢- ميهار مـَلاحـن ڪـي، آيـو آڇـي آڇ.
(شاه)

"ميهار" مان "الف" ڪڍي ڇڏڻ بعد، "ميهر" بچندو.

هين منهنجي حـال ڇـو، "ميهر" تو معلم.
(شاه)

مٿين مثالن مان ثابت ٿيو تہ "ڏاتار"—"ڏاتر"، ۽ "ميهار"—"ميهر" ساڳيءَ معنيٰ وارا الفاظ آهن.

انهيءَ اصول پٽاندر، "آڌار" ۽ سڌار" کي ڏسون ٿا.

لفظ ۾ 'الف' آهي	لفظ ۾ 'الف' نہ آهي	معنيٰ
آڌار	آڌر	ٽيڪ، ڀروسو
سڌار	سڌر	مضبوط، پختو

ساڳيو لفظ "سڌر"، بيت نمبر 88 ۾ بہ آهي:

Gul Hayat Institute

’وڄ‘ ٻادل ۽ واءُ‘ ڏڄ‘ لـ لهرين لڳيو.
سَڌَرُ سُونهان جان، ٻيڙيءَ ٻڌڻ لاهه پَوُ.

ڏکر صاحب ”سڌر“ جي معنيٰ ”هوشيار“، ”سڄاڻ“ ڪئي آهي. جڏهن لفظ ساڳيو—سڌر، سڌار— ته ٻوءِ معنائون مختلف ڇو؟

اٿين ٻه ڪڏهن ڪڏهن ٿيندو آهي، پر بنيادي معنيٰ هڪ ئي ٿيندي آهي، ٻوءِ پَل ِ ا. اصطلاح يا رواج ۾ ڪيترائون ٻه معنائون ٿين.

1. اُڙَلها ڪينَ اَرِيتَ ِ تي، هِنَ جا سَڌَرَ ٿا سُڄن.
(شاه)

2. سَڌَرَ سين سَڱُ ڪري، ٻَر ڪنـدن ٻيـاس.
(شاه)

سڌر=مضبوط، سگهارا (سڄڻ).

تنهنڪري ”سڌار“—”سڌر“ ساڳيءَ معنيٰ وارو لفظ سمجهڻ کپي، جنهن جي معنيٰ آهي: مضبوط؛ پر اصطلاح يا رواج ۾ ٿيندو: سگهارو، پختو، پائيدار وغيره.

”اڏائون“ ۽ ”آڏ“ ساڳي مصدر ”اڏڻ“ مان نڪتل آهن. ”اڏڻ“ جي لغوي معنيٰ آهي: آوچو ڪرڻ. اهو اشارو جاءِ يا اڏاوت ڏانهن آهي، ڇاڪاڻ ته زمين کان مٿي ٿيندي آهي.

هِتِ ٻه دلبر تو آجهي آءٌ هيٺ، هُتَ ٻڻ تُنهنجي آڏَ.
(گل)

اڏ=اڏاوت، اجهو، پناهه.
اڏائون=اڏاوت، اڏيل مڪان، جاءِ؛ اجهو، اوٽ.

معنيٰ ٿيندي: تون (اي ڌڻي) منهنجو آڌار ۽ ٻڪو (ڀروسو) آهين. تون ئي منهنجو اجهو ۽ اوٽ آهين.

هينئر سوال ٿو اٿي ته ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۾، جيڪي 112 بيت آيل آهن، سي واقعي (جيئن ڏکر صاحب چوي ٿو) قاضي قادن جا آهن يا نه؟ هن کان اڳ جيڪي 7 بيت (قاضي قادن جا) شاهه ڪريم جي رسالي ۾ مليا، تن ۾ به قاضي قادن جو نالو ڪونهي، پر تصديق شده آهن. هنن 112 بيتن جي تصديق ڏکر صاحب ڪئي آهي، جو قلمي نسخي جي مٿان لکيل آهي: قاضي قادن جي ڪِيِ ساکي. پر تڏهن به بيتن ۾ ڪيترا اهڙا الفاظ آهن، جي قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن. اسان کي، ياءُ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ’سَنت پراڻنات‘ (1618-1694ع) جي دوهن جو ڪتاب (ديوناگري ليپي ۾) موڪليو آهي، جو ’ڪَڇي سنڌيءَ‘ ۾ آهي. هن ڪتاب ۾ به، قاضي قادن جي بيتن ۾ آيل لفظن جهڙا ڪيترا لفظ، جي دراصل ’ش‘ سان لکڻ کپن، سي ”س“ سان لکيل آهن. جيئن: عَرس (عرش)، خوسبوءِ (خوشبوءِ) ۽ بيسڪ (بيشڪ) وغيره.

Gul Hayat Institute

1. **عرس** باغ جي محل ۾، جهروکي جهالکن،
تو ڏني اسان جي دل ۾، هي سُک ياد اچن.
(ص 13)

2. سنڌو واءُ انُورَ جو، آڇي لُورَ **خوشبوءِ**،
هي سُک **عرس** باغ ۾، ڪين چوان ڪناري جوءِ.
(ص 15)

تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ اهڙي قسم جا بيت، قاضي قادن جا ٿي لڳا سگهن، ۽ ڪَچ ۽ ان جي آسپاس جي شاعرن جا ٿي سگهن ٿا.

هيٺين ڪسوٽي قائم ڪري، ڪنهن حد تائين، قاضي قادن جا بيت معلوم ڪري سگهجن ٿا.

1. اسان کي خبر آهي تہ قاضي قادن، بکر جو ويٺل هو. هن لڳي ٿوري سيوهڻ ۾ بہ ڪافي وقت گذاريو؛ تنهنڪري **انهن ٻنهي هنڌن - بکر، ٺٽو ۽ سيوهڻ - جي لفظن، محاورن ۽ تشبيهن کي اوليت ڏيڻ کپي.**

الف - سرَ هيڪڙي وَسَن، جرَ ۾ ليينهُن نہ گڏيو،
مارَ نہ **سالُورَن**، سڀئي ڪنول ٽلاريو.
(قاضي قادن - بيت 17)

ب - جي **سالورو** سُڌ لهي، ڪنولان سندي ڪام،
تو پيو پاتال ۾، هُونهَ نہ ميٺي ڪام.
(قاضي قادن - بيت 18)

ج - ڪي وهجهائي ڏُور، ڪي ڏُورئي ولها
هوئي جرَ **سالُور**، لڏي نہ ڪنولانهي ڪرَ.
(قاضي قادن - بيت 19)

بيت تہ لک لهن، پر قاضي قادن جا قبول ڪري لڳا سگهجن؛ ڇاڪاڻ تہ **"سالورو"**، بکر، ٺٽو ۽ سيوهڻ جي ترَ جو لفظ ٿي لڳو سگهي.

"سالُورو"، "پائيئہ - لڇڇي نام مالا" ۾ بہ لظر اچي ٿو(۱). تنهن ڪان سواءِ راجستاني دوهن جي ڪتاب ۾ بہ لظر اچي ٿو(۲).

---

(۱) پائيئہ لڇڇي نام مالا، صفحو 16. مهاڪوِ ڌنپال، شادي لال جين. 239- عبدالرحمان اسٽريٽ، بمبئي 3. سال 1960ع.

(۲) ڍولا مارُو را دُوها، صفحو 136- گوري شنڪر اوجها، ناگري پرچارڻي سڀا، ڪاشي.

جُيونُ سالُوران سَرَوَران، جِيئُون ڏَرَتِي سُون سَمهَن،
چَمڪَ وَرَنَ بالنهنُ، چَندَمُکِي سُون ليهَن.

[جنهن لمولي ڏيڍر جو (پريم) تلاءُ سان، مينهَن جو (پريم) ڌرتيءَ سان (هولدو آهي)؛ (اهڙي لمولي) چَنبيلي جي رنگ واري پريتم (ڍولا ڪمار) جي چنڊ جهڙي (ماروڻي) سان اريم آهي.]

"سالورو"، راجستاني لفظ آهي. پراڪرت ۾ "سالُور" ۽ سنسرت ۾ "شالُور" (۱).

2- ٺيٺ سنسڪرت يا پنجابي لفظ، قاضي قادن جي بيتن ۾ نہ هوندا.

الف- سُولي سَرپَ نہ لوڙيان، جي لوڙيان تان لَڪ،
مُون تِنهان سَندِي پُڪ، جنهن مَستَڪَ مٿي بَلَه.
(قاضي قادن - بيت 30)

"سَرپ" (سَپ، نانگ) ۽ "مَستڪ" (مٿو)، بئي ٺيٺ سنسڪرت لفظ آهن، ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ قاضي قادن (عربي فارسي دان) ڪڏهن بہ استعمال نہ ڪندو.

ب- هَتِ ويا جهَئِن لُوڻ، ڪَستُورِي جهُنگَئِن کهَري،
سَجَان دِي صابُوڻ، آندر آڇا نہ ڪري.
(قاضي قادن - بيت 98)

ج- سُبان سَحلان سَندِيان، اَچَليان چَلنِ،
هَنَتُون گِئِنِ پَکرِي، جهُنگَئِن اَٺَ مَگَنِ.
(قاضي قادن - بيت 99)

پنجابي ٻوليءَ جو لفظ "جهُونگا" آهي، جنهن مان "جهنگئن" ٿيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: رُنگَ، رُونگُ (۲) تنهنڪري اهي بيت بہ قاضي قادن جا نہ چئبا.

3- اسلامي روايات يا عقيدي سان نہ ٺهڪندڙ ڳالهہ، سندس بيتن ۾ نہ هوندي.

الف- اکيون آڪاسانهہ، فوجون ڪري آئيُون،
سوڙهي گَلي منجهانهہ، سوجهي پرين لَهَنديون.
(قاضي قادن - بيت 21)

---

(۱) ڍولا مارُو را دُوها، صفحو 173، گوري شنڪر اوجها - ناگري پرچارني سڀا، ڪاشي.

(۲) جامع اللغات اردو، جلد II صفحو 414، عبدالمجيد.

ٺڪرصاحب لکي ٿو: اڪين آڪاس (ٻرهم رلڏر) تي فوجن والڪر لهي، ڦاڪو ڇماڻو آهي. سوڙهي ڳليءَ (سنشمنا ناڙيءَ) مان سوجهي، پنهنجي پريتم کي حاصل ڪنديون.

ٺڪرصاحب، نهايت سهڻي تشريح ڪئي آهي، ۽ بلڪل حقيقت سان همه وش آهي، ۽ قاضي قادن جو خيال، ان طرف وڃي لڙو سگهي؛ ڇاڪاڻ تہ اسلامي روايات ۾ ائين نہ آهي. ”آڪاس“ معنيٰ آسمان (Sky) نہ آهي، پر هت معنيٰ آهي: هندن جو پنجون عنصر، جو پرڪرتيءَ کان ولي، چوٿي تاڻين آهي.

4- سرائڪي آميز بيت ۾ قاضي قادن جا ٿي ڏٺا سگهن.

الف - مٽو ويٺو آنيو، ڪالهاليندو ڳينده و،
اسان ٿُسان جي تاتڙي، وانڙيشن وينه و.
(قاضي قادن - بيت 6)

ب - آلان جيهي آلَ، ٿُسان نہ اسان جيتڙي،
ٻريان جامع آلَ، ٿُسان ٻيائي آلهَن.
(قاضي قادن - بيت 38)

ايتن ۾ ”سرائڪي“ ۽ ”سنڌي“ لفظ اهل آهن، ۽ پاڻ ۾ ميل نتا کائين، ڇاڪاڻ تہ ”ڏَڙُ ريڻو ۽ مسي ٻاڪري“ جي مصداق نظر اچن ٿا.

الهيءَ ڪسوٽيءَ تي يا ان ڪسوٽيءَ جا ٻيا پهلو پيش نظر رکي، قاضي قادن جي ڪلام کي، ٻئي ڪلام کان، جدا ڪرڻ کپي.

گذارش: اسان اڳيئي (پهرين قسط ۾) چئي چڪا آهيون تہ شري هيري ٺڪر جي هيءَ ادبي ڪوجنا سنڌي ادب ۾، نہ رڳو بنيادي اضافو آهي، ۽ سنڌي لغت جو املهہ سرمايو ٺ آهي. سچ پچ تہ آفرين صد آفرين آهي ٺڪرصاحب کي، جنهن ادبي بحر عميق ۾ ٽٻي هڻي، ماهي مُجهائي، ڪئي سچي سپ ڪڍي آهي، جنهن جو موتي، ايترو تہ مُلهہ مهانگو آهي، جو ان فن جا ڳولائو، قيمت ئي ڪٿي لڳا سگهن. تنهنڪري اسان کي گهرجي تہ ههڙي ملهائتي مواد کي، هيئن نہ ڇڏجي، پر اهڙي اصولي سوڌي سنواري ۽ سينگاري پيش ڪجي، جو آڻ لڪا عيب خود بخود دور ٿي وڃن. هن باري ۾ ٺڪرصاحب کي عرض ڪندس تہ ”قاضي قادن جو ڪلام“ جو ٻيو ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ کي ڇپائڻ لاءِ ڏي؛ ۽ تنهن کان اڳ، ٺڪرصاحب کي اهو بہ عرض ڪندس تہ ”قاضي قادن جو ڪلام“ تي جيڪي ادبي تنقيدون ٿيون آهن، تن جو پوريءَ ريت جائزو وٺي، ادبي ڪوجنا جي روشنيءَ ۾، پنهنجا ويچار ظاهر ڪري. مطلب تہ جيڪڏهن ڪنهن ڪن لفظن، لفظن جي اُچارن يا معنيٰ سمجهاڻيءَ تي اعتراض آهي تہ ”نئين مهراڻ“ ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪري تہ حقيقت ڪهڙي طرف آهي.

جيئن ته هي ڪلام پنج صديون پراڻو آهي، اڳوڻي ۽ هاڻوڪي لفظن، توڙي تلفظ ۾، لحاظان فرق آهي؛ تنهنڪري هن لاڙڪ ۽ افيس ڪم کي لباهڻ لاءِ اهڙو ڪو لتڙ ليهي گهرجي جو ميڻهن تي سهڻ جي پرواهه نه ڪري، پلڪ وڪ وڌائيندو رهي. جيتوڻيڪ هنه سنڌ، اهڙن اديبن کان خالي نه آهي، پر هرڪنهن جي فيلڊ پنهنجي پنهنجي آهي. جيڪڏهن ڪو اديب، ان ڪم ۾ هٿ وجهڻ جي هام به هڻندو، پر تڏهن به اڳتي هلي، ڪنهن فولادي ڪوٽ پچڻو پوندو، جنهن جي قوت، اسان مان ڪن ٿورن کي آهي. سنڌ جي راهه آهي ته هي انڪانيو ڪم، سنڌ جي سداملوڪ سپوت ۽ مڃيل محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي ئي سونپڻ کپي؛ ڇاڪاڻ ته اِن ڏِس ۾، محترم سائينءَ جا ڪُلها ڪشادا آهن، ۽ ڪيڏي به اڻانگي ادبي ميدان کي، پنا ڏڙڪ سـر ڪري ويندو. سو رنهن اها پڪ آهي ته ”قاضي قادن جو ڪلام“، جوان همت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي قلم مان چمڪي اڪرندو.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌ ـــ مغربي ليکڪن ۽ سياحن جي نظر ۾

سنڌ ۾ يورپين جي آمد:

سڪندر مقدوني ۽ کان پوءِ يورپي قومن مان سڀ کان پهريائين پورچوگيز ساموندي ڏاڙيلن هندستان ڏانهن ساموندي رستو معلوم ڪري، مشرق جي بي پناهه دولت ۽ ردي ۽ مال ڦرڻ لٽڻ شروع ڪئي. ان ڦرلٽ کي ڏسي، ڪيترائي مغربي سياح مغل دور ۾ سنڌ ۽ هند جو اقتصادي جائزو وٺڻ لاءِ هتي پهتا. انهن مان ڪي ڊاڪٽر، ڪي پادري، ڪي يورپ جي بادشاهن جا سفير ۽ ڪي توبچي هئا، جن کي مغل بادشاهن پنهنجي توبخاني ۾ ڀرتي ڪيو.

سنڌ ۾ پورچوگيز: سنڌ جي ارغون حڪمران مرزا شاهه حسن ارغون جي وفات کان پوءِ سنڌ جي حڪومت ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي. اتر سنڌ تي سلطان محمود بکري قابض ٿي ويو، جنهن جي گادي ۽ جو هنڌ بکر هو. هيٺالهين سنڌ تي مرزا عيسيٰ ترخان جي حڪومت قائم ٿي، جنهن جي گادي ۽ جو هنڌ ٺٽو هو. انهن ٻنهي جي وچ ۾ ڪجهه وقت لڙائيون به هليون. هڪ ڀيري جڏهن مرزا عيسيٰ سنه ٩٧٣هه (١٥٦٦-١٥٦٥ع) ۾ بکر جي حاڪم محمود بکري ۽ سان لڙائي ڪرڻ لاءِ بکر ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن سندس غير حاضري ۽ ۾ پورچوگيز ڏاڙيل، سنڌ جي لاهري بندر مان ٿيندا ٺٽي پهتا. ٺٽي ۾ وڏي ڦرلٽ ڪيائون ۽ آخر ٺٽي کي باهه ڏنائون. خود مغربي مؤرخن جو چوڻ آهي ته هنن ٺٽي جي ڦرلٽ مان ايترو ته مال ڦريو، جو ايڏو وڏو مال هنن ڪنهن به ڦرلٽ مان هٿ نه ڪيو هو.

پورچوگيز سياحن مان "ڊيوريٽ باربوسا" پهريون سياح هو، جنهن "هرمز" پيٽ کان وٺي گجرات تائين سمنڊ جي مسافري ڪئي. هن سنڌ بابت به ڪجهه لکيو آهي، پر سندس بيان بلڪل غلط آهي، مثلاً لکي ٿو:

"سنڌ تي عربن جي حڪومت آهي. هتي جا رهاڪو سڀ ڪي مڇي گهوڙن کي کارائين ٿا. هتي جي هڪ ٻوٽي جو ڪالو ماڻهن جي چنگهن جهڙو ٿلهو ٿئي ٿو. سنڌو درياءَ فرات درياءَ مان نڪري، ايراني نار مان ٿيندو، کنڀات جي نار ۾ چوڙ ڪري ٿو."(١)

سنڌ ۾ انگريزن جي آمد: سنه ١٦١٢ع ۾ انگريزن سورت ۾ پهرين تجارتي ڪوٺي قائم ڪئي. ان کان پوءِ انگريز سياح هندستان جي مختلف علائقن جو دورو ڪندا رهيا.

انهن مان ڪجهه سنڌ ۾ به آيا. سنه ١٦١٢ع ۾ هڪ انگريز ”انٿني اسٽارڪي“ جاسوسيءَ جي خيال کان نٽي ۾ هيو: پر هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ڪونه ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته ڪيس هڪ پورچوگيز پادري لاهري بندر ۾ زهر ڏئي ماري ڇڏيو. ان کان پوءِ ١٧١٣ع ۾ هڪ انگريزي ٻيڙو سنڌو درياءَ جي ڦٽي شاخ جي منهن کان پنج ميل پري لنگر انداز ٿيو. ان مهم جو سربراهه ”ڪرسٽوفر نيوپورٽ“ هو، ۽ ان جو مقصد سنڌ ۾ واپاري فائدي جو جائزو وٺڻ هو. سر رابرٽ شرلي ۽ سر ٿامس پاويل انهيءَ ٻيڙي ۾ هئا. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ مغلن جي حڪومت هئي، ۽ نٽي ۾ مغلن جو گورنر رهندو هو. لاهري بندر ۾ ان جو نائب رهندو هو، جيڪو هندو هو؛ پر نالو مسلمانڪو هئس. هن انگريزن جو آدرڀاءُ ڪيو، ۽ انهن جي گهمڻ ڦرڻ لاءِ سهولت پيدا ڪئي. ملڪ ڏسي، جانچي، رابرٽ ۽ پاويل، رپورٽ تيار ڪري مٿي موڪلي. سر رابرٽ پنهنجي رپورٽ ۾ ڄاڻايو:

”سنڌ ۾ واپار وڏي فائدي وارو ٿيندو؛ ڇاڪاڻ ته مغل حڪومت ۾ سنڌ شاهوڪار ۽ شاهوڪار صوبو آهي.“

نڪولس وٿنگٽن: ان بعد نڪولس وٿنگٽن سنه ١٦١٣ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي طرفان نير جي خريداريءَ لاءِ احمدآباد کان سنڌ ۾ آيو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ نير تمام گهڻو ٿيندو هو، ۽ ڏيساور موڪليو ويندو هو. هو ميرپوربٺوري جي ويجهو هو، ته رستي ۾ بلوچن ڪيس ڦريو. هو واپس لنگرهارڪر پهتو، ۽ هڪ واقفڪار هندو واپاريءَ کان پيسا اڌارا وٺي احمدآباد پهتو. سفر جي دوران هن جيڪي ڪجهه ڏٺو وائٺو، اهو قلمبند ڪيائين. ان ۾ سنڌ جي باري ۾ ڪجهه مواد ملي ٿو.

ٿامس رو: سنه ١٦١٥ع ۾ انگلنڊ جي بادشاهه جيمس اول جو سفير ”سر ٿامس رو“ سنڌ ۾ آيو. ٢٤ ڊسمبر ١٦١٥ع تي هن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي، ان ۾ لکي ٿو:

”مون کي يقيني طور معلوم آهي ته سنڌو درياءَ تجارت لاءِ تمام مفيد آهي؛ ڇاڪاڻ جو لاهور کان سنڌ تائين آسانيءَ سان سفر ڪري سگهجي ٿو. سنڌ جي آبهوا صحت بخش آهي ۽ سنڌ جو نير ۽ پيون شيون انگلنڊ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿينديون.“(٢)

سنڌ ۾ انگريزن جي پهرين ڪوٺي:

سنه ١٦٣٥ع ۾ انگريزن نٽي ۾ پهرين تجارتي ڪوٺي قائم ڪئي. ان سلسلي ۾ جيڪي ماڻهو تجارتي وفد جي صورت ۾ سنڌ ۾ آيا، اهي هي هئا: وليم فريملين، جان سيلر ۽ رچرڊ موئلي. انهن پنهنجي ملازمن کي ڪپڙي خريد ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ تمام اعليٰ درجي جو ڪپڙو تمام گهڻي تعداد ۾ تيار ٿيندو هو، ۽ سنڌ کان ٻاهر ڪيترن ئي ملڪن ڏانهن موڪليو ويندو هو.

سن 1647ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ٻه نمائندا: هينري ڪاري ۽ گلبرٽ هيرسين ٺٽي پهتا. هنن وڏي عياري ۽ چالاڪيءَ سان سنڌ ۾ پنهنجي تجارت جو بنياد مضبوط ڪيو، ۽ سنڌ جي ڪپڙي انگلنڊ ڏانهن کي لٽڻ لڳا. هو ڪاٿن تمام سستي اگهه تي ڪپڙو وٺندا هئا، ۽ ڏيساور ۾ وڏي اگهه تي وڪڻندا هئا.

پورچوگيز پادري: سن ١٦٤١ع ۾ هڪ پورچوگيز پادري سنڌو درياءَ ذريعي لاهور کان لون ڏينهن ۾ بکر پهتو.

هو لکي ٿو:

”بکر ۾ باغن جي ڪري ميوو تمام گهڻو آهي، ۽ ملڪ ڏاڍو سرسبز ۽ شاداب آهي. هر سال خراسان سان مال سان پريل قافلا هتي اچن ٿا.“

سندس سفرنامو پڻ جلدن ۾ ١٦٤٣ع ۾ شايع ٿيو.

نڪولائي منوچي: هي هڪ اطالوي هو، ۽ داراشڪوه جي توپخاني ۾ ملازم هو. سن ١٦٥٩ع ۾ جڏهن دارا جا سالهو بکر جي قلعي ۾ بند هئا، ۽ اورنگزيب جي سائهن الهن جو گهيرو ڪيو هو: تڏهن ”منوچي“ به بکر جي قلعي ۾ موجود هو. هو بکر بابت لکي ٿو:

”بکر هڪ مضبوط قلعو هو. ان جي وچ ۾ هڪ برج هو: جنهن سان درياءَ جو نظارو ڏسڻ ۾ ٿي آيو.“

ڪلهوڙا دور ۾ انگريز: انگريز واپارين جڏهن سنڌ جي ڪورين ۽ ڪپڙي جي واپارين کي بيدرديءَ سان لٽيو، ته احتجاج ٿيو، ۽ سن ١٦٦٢ع ۾ سنڌ ۾ ذڪر پيو. الهيءَ ڪري انگريزن کي سنڌ ۾ پنهنجي ڪوٺي بند ڪرڻي پئي. ڪجهه عرصي کان پوءِ انگريزن وري الهيءَ ڪوٺيءَ جي ضرورت محسوس ڪئي، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي ڪپڙي جي يورپ ۾ ڏاڍي طلب هئي. آخر ٢٢-سيپٽمبر ١٧٥٨ع تي رابرٽ سوٿن جي ڪوشش سان، سنڌ جي حاڪم ميان غلام شاهه ڪلهوڙي کين ڪوٺي کولڻ جو پروانو ڏنو. ان کان پوءِ کين پيا پروانا به مليا، ۽ واپار ۾ ڪن گهڻين ئي رعايتون حاصل ٿيون.

اليگزينڊر هئملٽن: سن ١٦٩٩ع ۾ ڪلهوڙا دور ۾ اسڪاٽلنڊ جو سياح ۽ واپاري ڪپتان اليگزينڊر هئملٽن سنڌ ۾ آيو. ان جو سفرنامو ”نيو اڪائونٽ آف ايسٽ انڊيز“ سن ١٧٢٧ع ۾ ايڊنبرگ کان پڻ جلدن ۾ شايع ٿيو.

هو ٺٽي بابت لکي ٿو:

”ٺٽو شهر دينيات، لسانيات ۽ علم سياست جي تعليم ۽ تدريس جي سلسلي ۾ خاص شهرت رکي ٿو. هتي چار سؤ ڪاليج آهن، جن ۾ شاگردن کي انهن علمن جي تعليم ڏني وڃي ٿي.“

ڪيپٽن ڪوڪ: سن ١٧٤٨ع ۾ هڪ انگريز ”ڪيپٽن ڪوڪ“ ٺٽي ۾ آيو، ۽ هتي ئي فوت ٿيو. سندس قبر مڪليءَ تي آهي.

ناٿن ڪرو: ڪلهوڙي دور ۾ به انگريزن جون ڪوٺيون ٺٽي ۽ شاهه بندر ۾ موجود هيون. انهن تجارتي تعلقات ٽالپر خاندان جي شروعاتي حڪمرانن به قائم رکيو. انهيءَ ڪري هڪ وڏو مڪار بمبئي سول سروس جو عملدار ”ناٿن ڪرو“ ايجنٽ طور سنڌ ۾ آيو. ڪوس واپار سان گڏ سياسي اختيار به ماڻيل هئا. هن ڪراچيءَ ۾ هڪ عمارت تعمير ڪرائي، جيڪا ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي پهرين عمارت هئي. ”ناٿن ڪرو“ ڪمپنيءَ کي هڪ خط ۾ سنڌ جي اهميت بابت لکي ٿو:

”سنڌ ۾ انگريزن جي موجودگيءَ جي ڪري، زمان شاهه (افغانستان جو بادشاهه) جو سمورو ڌيان سنڌ تي رهندو. سنڌ هڪ اسلامي ملڪ آهي، جنهن سان دوستي رکڻ جي ڪري اسان آساني‌ءَ سان قندار تي فوج ڪشي ڪري سگهنداسون. افغان بادشاهه جي جيڪڏهن ٽالپرن سان جنگ ٿي، ته اسان هر حال ۾ فائديمند رهنداسون، ۽ سنڌ ۾ قيام ڪرڻ جي ڪري، اسان وچ ايشيا جا حالات معلوم ڪري سگهنداسون.“

انگريز واپارين جا اهي تعلقات جيئن ته افغانستان جي بادشاهه جي مفاد جي خلاف هئا، انهيءَ ڪري هن ٽالپرن کي لکيو، ته انگريزن کي سنڌ مان ڪڍيو وڃي. ”ناٿن ڪرو“ کي سنڌ ۾ آئي هڪ سال به نه ٿيو هو، جو سنڌ جي حاڪم مير فتح علي خان کيس ١٥ ڏينهن جي اندر لڪري وڃڻ جو حڪم ڏنو. هو ٢٩ آڪٽوبر ١٨٠٠ع تي ٺٽي مان لڪري بمبئيءَ هليو ويو. هن بمبئي پهچي ڪمپني سرڪار کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي، ان مان انگريزن جي ناپاڪ ارادن جو اندازو ٿئي ٿو.

هو لکي ٿو:

”انگريز جيڪڏهن سنڌ تي حملو ڪرڻ گهرن، تہ ڪين پهريائين ڪراچيءَ کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي ”گسري“ نالي هنڌ تي پنهنجون فوجون لاهڻ گهرجن. انهيءَ هنڌ کان ڏکڻ اوڀر طرف سمنڊ ۾ وڏا جهاز لنگرانداز ٿي سگهن ٿا. ڪناري تي فوجون لاٿيون وڃن، ۽ انهن جي حفاظت لاءِ توبخانو هجڻ گهرجي. ڪراچي سستو شهر آهي، ۽ هتي پالتو جانور، گيهه ۽ گاهه تمام گهڻو آهي. ڪراچيءَ کان ٺٽي تائين سڌو رستو وڃي ٿو، ۽ ان تان آسانيءَ سان توبخانو لنگهي سگهي ٿو. سنڌو درياءَ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ حيدرآباد جو قلعو فقط ڇهن ميلن تي آهي. رستي ۾ فقط هيءَ تڪليف آهي، ته بلوچي لشڪر هر وقت موجود رهي ٿو. ٺٽي ۽ حيدرآباد جي وچ تي ”جهرڪ“ نالي شهر آهي، جنهن ۾ پالتو جانور ۽ گيهه تمام گهڻو ملي ٿو. ڪراچيءَ تي قبضو ڪرڻ هر حال ۾ بهتر رهندو.“

ڪئپٽن ڊيوڊسن: جڏهن مير غلام علي سنڌ جو حاڪم ٿيو، تہ هن پاڙيسري علائقن جي حالتن کي نظر ۾ رکي، انگريزن سان تعلقات قائم ڪرڻ ضروري سمجهيو. سنہ ١٨٠٣ع ۾ هن پنهنجو هڪ نمائندو ممبئيءَ موڪليو، ۽ ”ناٿن ڪرو“ جي سنڌ مان نڪري وڃڻ تي گورنر سان همدرديءَ جو اظهار ڪيو. آخر سنہ ١٨٠٨ع ۾ ”ڪيپٽن ڊيوڊسن“ کي مير غلام علي جي دربار ۾ حيدرآباد موڪليو ويو، جنهن ٽالپرن سان معاهدو ڪيو. معاهدي جي شرطن تي غور ڪجي ٿو، تہ معلوم ٿئي ٿو، تہ انگريزن جو جيڪو دلي مقصد هو، اهو پورو ٿيو. اهڙيءَ طرح هي معاهدو پهريون ۽ بنيادي غلاميءَ جو طوق هو، جيڪو انگريزن طرفان سنڌ جي ڳچيءَ ۾ پيو.

هينري پاٽنجر: ٻيو انگريزي وفد سنہ ١٨٠٩ع ۾ ”نڪولس هنڪي سمٿ“ جي سرڪردگيءَ ۾ سنڌ ۾ آيو. ان وفد ۾ ڪجهہ ڊاڪٽر، ڪجهہ سول ۽ فوجي عملدار هئا. هي وفد ١٠- جون ١٨٠٩ع ۾ ٺٽي پهتو. ان کان پوءِ حيدرآباد آيو، ۽ ٽالپر حڪمرانن کيس شرف باريابي بخشيو. ٢٢- آگسٽ ١٨٠٩ع تي ان وفد ڪمپنيءَ جي طرفان ٽالپرن سان ٻيون معاهدو ڪيو. ان وفد جي ميمبرن ۾ هڪ تجربيڪار فوجي آفيسر ”هينري پاٽنجر“ (ولادت ١٧٨٩ع، وفات ١٨٥٦ع) بہ هو، جنهن پنهنجي سفر جو احوال هڪ ڪتاب ۾ لکيو آهي، جيڪو ”Travels in sind and Balochustan“ جي نالي سان مشهور آهي. ان جو سنڌي ترجمو محمد حنيف صديقي مرحوم ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي. ان سفرنامہ سان گڏ سنڌ جي تاريخ، ثقافت، جاگرافي، زبان ۽ ادب بابت بہ ڪجهہ مواد ڏنو ويو آهي. جيئن تہ هو سنڌ جي تاريخ جو ماهر ڪونہ هو، انهيءَ ڪري ڪيترن ئي جاين تي ڏاڍا ڪٺائون ڏيئون اٿس، جن جو حقيقتن سان ڪو واسطو ڪونهي. ان کان سواءِ هن مذهب بابت بہ ناموزون الفاظ استعمال ڪيا آهن. انهن غلطين جي باوجود ان ۾ سنڌ جي ثقافت ۽ معاشي ۽ معاشرتي حالتن بابت چڱو مواد ملي ٿو. مثال طور هڪ جڳهہ لکي ٿو:

”چيو وڃي ٿو تہ جڏهن نادرشاهہ (١٧٤٢ع) دهليءَ کان واپس ٿيو تہ ٺٽي آيو. ان وقت ٺٽي ۾ اولکين ۽ گربين لاهڻ وارن ڪورين جا چاليهہ هزار آڏاڻا هئا. ان کان سواءِ صرافن، پيسي جي مٽاسٽا جو ڪاروبار ڪرڻ وارن، اناج جي واپارين ۽ ٻي ڪاروبار ڪرڻ وارن جي دوڪانن جو تعداد سٺ هزارن تائين هو. انهن کان سواءِ هر هنر ۽ فن جا ٻيا ڪيترائي ڪاريگر رهندا هئا، جن جو تعداد ويهہ هزار ٻڌايو ويو.“

ڊاڪٽر جيمس برنس: سنہ ١٨٢٧ع ۾ مير علي مراد خان بيمار ٿي پيو. ديسي حڪيمن علاج ڪيو، پر فائدو نہ ٿيو. انهيءَ ڪري انگريز ريزيڊنٽ جي معرفت ممبئيءَ جي گورنر کي هڪ انگريز ڊاڪٽر موڪلڻ لاءِ لکيو ويو. انهيءَ ڪري ٢٥- آڪٽوبر ١٨٢٧ع تي ڪڇ جي انگريز ريزيڊنٽ جو ڊاڪٽر حيدرآباد آيو، جنهن جو نالو ”جيمس برنس“ هو. هو ٽي مهينا شاهي مهمان رهيو. هن دربار جي هلت چلت ۽ رهڻي ڪهڻيءَ کي غور سان ڏٺو.

۲۱- جنوري ۱۸۲۸ع تي قيمتي سوکڙين سان شاهي ٻيڙي ۾ ڪڇ روانو ٿيو. هن سنڌ جي سفر ۽ دربار بابت هڪ ڪتاب لکيو آهي، جو "A Narrative of a visit to the court of Sind, A Sketch of the History of Kutch" جي نالي سان سن ۱۸۳۱ع ۾ انگلنڊ مان شايع ٿيو. ان جو سنڌي ترجمو محمد حنيف صديقي مرحوم ڪيو آهي، جيڪو سن ۱۹۶۴ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو آهي. ان ۾ برنس سنڌ جي دربار جي وڏي تعريف ڪئي آهي. ٽالپر حڪمرانن جي تعريف ڪندي لکي ٿو:

"سڄي خاندان کي جيڪڏهن هڪ نظر سان ڏٺو وڃي ته انهن جي اخلاق ۽ تهذيب جي تعريف ڪرڻي پوندي؛ ۽ هي تسليم ڪرڻو پوندو، ته گهٽ ۾ گهٽ ظاهري طور تي هو جنهن ترقي ۽ عروج کي پهتا آهن، ان جي هو لائق آهن. انهي شهزادي ۾ ته اهڙي لياقت ۽ فضيلت هئي، جو مشڪل سان يورپي ۽ ديسي ماڻهن ۾ نظر ايندي."

چارلس مئسن: هي هڪ انگريز سياح هو، جيڪو سياحت جي خيال کان هندستان آيو هو. پهريائين ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۾ ملازم ٿيو. پر پوءِ اها نوڪري ڇڏي سنڌ، هند ۽ افغانستان جو سير و سفر ڪيائين. هن جيڪي ڏٺو وائٺو هو پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو اٿس، جيڪو ڏاڍو دلچسپ آهي ۽ سنڌ جي سياسي، جغرافيائي ۽ ثقافتي حالتن تي روشني وجهي ٿو.

پهرين سفر ۾ هو قنڌار کان بولان لڪ لنگهي ڪوئيٽا آيو ۽ اتان شڪارپور کان سکر آيو. درياهه ٽپي روهڙيءَ کان ٿيندو خيرپور آيو، جتي سهينو رهيو. ان کان پوءِ لاهور هليو ويو. ٻي پيري لاهور کان ڪراچي پهتو. هن پيري لاهور کان سکر آيو. پوءِ لاڙڪاڻي کان ٿيندو حيدرآباد آيو. حيدرآباد کان ٺٽي ويو. ٺٽي کان ڪراچي پهتو. ڪراچيءَ کان بصره ويو، ۽ ايران جا مختلف شهر گهميو، جهڙوڪ: شيراز، اصفهان، تهران ۽ تبريز. آخر بغداد مان ٿي، بندر عباس مان ٻيڙيءَ تي چڙهي ڪراچيءَ آيو. ان کان پوءِ ڪراچيءَ کان سون مياڻي آيو، ۽ اتان قلات ۽ ڪوئيٽا ويو. اتان سوٽي وري ڪراچي آيو.

هو نيڪ انسان هو، ۽ سياحت کان سواءِ هن جي ٻي ڪابه دلچسپي نه هئي. انهيءَ ڪري سنڌين لاءِ سندس دل ۾ عزت ۽ محبت هئي. هو سنڌ جي ڳوٺاڻن بابت لکي ٿو:

"سنڌ جي ڳوٺاڻن مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. هو جتي ڪٿي خوش نظر آيا، ۽ پرسڪون زندگي گذاري رهيا هئا. هنن ۾ نه بيچيني ۽ پريشاني هئي، ۽ نه ڪين روزگار جي تنگي هئي. قدرت کين اهڙا وسيلا مهيا ڪري ڏنا آهن، جو هو ڪابه ڪمي محسوس نٿا ڪن. زمين زرخيز آهي، جنهنڪري ٿوري محنت سان هو پنهنجو پيٽ قوت حاصل ڪن ٿا. هنن جون ضرورتون ٿوريون آهن، ۽ عزت ۽ مان سان رهن ٿا. ڏاڍا مهمان نواز آهن، ۽ آئي وئي کي ڏئي ڇڏين ٿا. هنن جا گهر مٽيءَ جا ٺهيل ۽ ڪڪائون آهن، ۽ سنڌ جي آبهوا لاءِ مناسب آهن. انهن ڳوٺن ۾ مسجد جي بلڊنگ

Gul Hayat Institute

وڏيڪ بهتر لمولي نهيل آهي. هو سادي زندگي گذارين ٿا، سچا ۽ پڪا مسلمان آهن.
حڪومت جو نظام خراب آهي، ۽ سرڪاري ڪامورا وقت بوقت ماڻهن کي تنگ ڪن ٿا."
شڪارپور بابت لکي ٿو ته خوشحال ۽ شاهوڪار شهر آهي. ان ۾ وڏو واپار هلي ٿو، ۽ اتي جي واپارين جو سڄي مشرق جي مختلف شهرن سان واپاري تعلق آهي. البت سنڌ سڄو آهي، ته جنهن وقت هو شڪارپور ۾ هيو، ته شڪارپور جو ڪجهه اوچ ڪوٺجي ويو هو ۽ ڪيترا وڏا سيٺيون لڏي ملتان ۽ امرتسر هليا ويا هئا.

آرٿر ڪونولي: هو هڪ نوجوان انگريز آفيسر هو. هو ڪوئٽا جي واپارين سان گڏجي، ڪوئٽا جي پٺاڻ واپاري جي صورت ۾ ڊسمبر ۱۸۳۰ع ۾ سنڌ ۾ آيو. هو به ان ساڳي رستي سان شڪارپور آيو، جنهن رستي سان "چارلس مشن" آيو هو. هن شڪارپور جي واپار ۽ خوشحاليءَ جي تعريف ڪئي آهي. هو چوي ٿو ته:

"شڪارپور جا سيٺيون سڀ هندو آهن ۽ انهن جو واپار ڪيترن ئي ملڪن سان هلي ٿو. هو ڏاڍا چالاڪ آهن، ۽ سنڌيءَ کان سواءِ پشتو، بلوچي، پارسي ۽ هندستاني ٻولين رواني‏ءَ سان ڳالهائي سگهن ٿا. ڪاروبار ۾ ڏاڍا پڪا آهن، ۽ پنهنجو رت چوسي دولتمند ٿيا آهن. شڪارپور جا رهاڪو خوش پوش ۽ مهذب آهن."

سنڌ جي زمين بابت لکي ٿو:

"سنڌ جي زمين ڏاڍي زرخيز آهي، ۽ ان ۾ پاڻي جهجهو آهي. ٿورو ئي کوٽڻ سان پاڻي نڪري ٿو، ۽ کوهن جي ذريعي پوک ٿئي ٿي. هتي ڪيترا ئي قيمتي فصل ٿين ٿا، جهڙوڪ: ڪمند، وانڊڻ لير، ڪڻڪ، جَوَ، جوئر، ٻاجهري وغيره. البت حڪومت جو انتظام سٺو نه آهي. حڪمران فقط پنهنجي لاءِ جيئن ٿا، ۽ ماڻهن جي فلاح ۽ بهبود ۽ ملڪ جي ترقيءَ جو ڪين ڪوبه اونو ڪونهي. زرخيز زمين غيرآباد پئي آهي. درياءَ جي ٻنهي ڪپن جي قيمتي زمين کي شڪارگاهن جي صورت ۾ قائم رکيو ويو آهي، ته جيئن حڪمران شڪار ڪن."

اليگزينڊر برنس: انگريزن، وڏي عياريءَ سان دريائي تجارت جي تحقيقات جو بهانو بنائي، ٽالپرن کان سنڌو درياءَ جي جانچ وٺڻ جي اجازت ورتي. انهيءَ سلسلي ۾ "اليگزينڊر برنس" جي سرڪردگيءَ ۾ هڪ وفد سنڌ ۾ آيو. ظاهري طرح ته اهو وفد سنڌ جي سرزمين ۽ دريائي واپار جي تحقيقات لاءِ روانو ڪيو ويو هو، پر حقيقت ۾ انگريزن جو اهو مقصد هو، ته هي وفد ڪابل ۽ خراسان جي رستن جو فوجي نقطهءِ نگاهه کان جائزو وٺي. هي وفد سنڌو درياءَ جي ذريعي سنڌ کان پنجاب ويو، ۽ پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه سان ملاقات ڪئي. جڏهن وفد سنڌ مان نڪري رهيو هو، ته سنڌ جي هڪ سيائي چيو: "افسوس اڄ فرنگين سنڌو درياءَ ڏٺو، هاڻي سنڌ ٽالپرن جي هٿن مان ويئي!"

Gul Hayat Institute

هينري پاٽنجر وري سنڌ ۾: ڊسمبر ١٨٣١ع ۾ هينري پاٽنجر هڪ وفد وٺي وري سنڌ ۾ آيو. ٢- اپريل ١٨٣٢ع تي هن مير مراد علي خان سان ٺٽون معاهدو ڪيو. ٽالپرن سان انگريزن جو هي چوٿون معاهدو هو. هي وفد خيرپور تائين ويو. رستي ۾ ٽالپرن جي بازدارن وفد جي ميمبرن کي تترن جو شڪار ڪرائي، ڏاڍو خوش ڪيو. ١١- مئي تي وفد موٽي لکپت پهتو.

ڪيپٽن ايسٽوڪ: سنه ١٨٣٩ع ۾ ڪڇ جي انگريز ايجنٽ "هينري پاٽنجر" ڪيپٽن ايسٽوڪ کي سنڌ جي سفارت تي موڪليو. ايسٽوڪ، سنڌي، بلوچي ۽ پارسي ٻولين ڄاڻندڙ هو، ۽ سنڌين ۽ ٽالپر حڪمرانن سان ڪيس دلي همدردي هئي. ان پنهنجو سفرنامو "Dry leaves from young Egypt" (نئين مصر جا پراڻا ورق) جي نالي سان لکيو، جيڪو ١٨٤٩ع ۾ يورپ ۾ ڇپيو. ان جو سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. ان هن سفرنامي سان گڏ سنڌ جي تاريخ، جاگرافي ۽ ثقافت جو احوال به ڏنو ويو آهي. هن سنڌ جي مشهور مڇي پلي جو ذڪر خصوصيت سان ڪيو آهي، ۽ سنڌو درياءَ مان جنهن مخصوص طريقي سان پلا ڦاسايا ويندا هئا، ان جو ذڪر به ڪيو آهي. آخر ۾ لکي ٿو:

"تيلگو زبان ۾ ميربحر کي "پلي وارو" چيو ويندو آهي، جيڪو منهنجي خيال ۾ سنڌي لفظ "پلي وارو" سان تعلق ظاهر ڪري ٿو."

تيلگو دراوڙي خاندان جي زبان آهي، جيڪا ڏاکڻي هندوستان ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. موجوده تحقيق ثابت ڪيو آهي ته قديم زماني ۾ سنڌي زبان جو دراوڙي زبان سان تمام گهرو تعلق رهيو آهي. ڪيپٽن ايسٽوڪ جي مٿين بيان مان به اهيءَ ڳالهه جي نشاندهي ٿئي ٿي.

ڪيپٽن ايسٽوڪ سنڌي زبان جي گرامر ۽ لغت تي به بنيادي ڪم ڪيو آهي، ۽ سنڌي زبان جي لغت به مرتب ڪئي آهي. هن ڪتاب ۾ هن سنڌي لغت جي ترتيب جو ذڪر ڪيو آهي. لکي ٿو:

"مون کي سنڌي لغت مرتب ڪرڻ جو ڪم به سونپيو ويو هو، جنهن ۾ ڇهن هزارن کان پنجن هزارن تائين لفظ هئا ۽ هر لفظ تي ڪيترا ئي منشي ويهي بحث ڪندا هئا. لغت مرتب ڪرڻ جي سلسلي ۾ مون کي سنڌي زبان جون خصوصيتون به سکڻيون پيون. مثلاً هڪ سنڌي لفظ آهي: "پري"، جنهن جي معنيٰ آهي: محبوب. جيڪڏهن ان تي زير نه هوندي ته "پري" به پڙهي سگهجي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي: "ڏور."

ان باريڪ فرق کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ايسٽوڪ، سنڌي زبان لاءِ ديوناگري رسم الخط جي حق ۾ هو. هن اهيءَ ڳالهه تي گهڻو زور ڏنو هو، پر ڪامياب نه ٿيو.

ڪيپٽن ليو پولڊ: سيپٽمبر ۱۸۴۲ع ۾ هڪ جرمن ”ڪيپٽن ليو پولڊ ون اورلچ“ ممبئيءَ کان ڪراچيءَ آيو. ڪراچيءَ کان حيدرآباد، سيوهڻ ۽ سکر کان ٿيندو پنجاب ويو. ان جو سفرنامون ٻه ڀاڱن ۾ جرمني زبان ۾ ڇپيو. ان کان پوءِ ان جو انگريزي زبان ۾ ترجمو ”ايوالس لائيڊ“ ڪيو، ۽ ”Travels in India including Sinde and Punjab“ جي نالي سان ٻن جلدن ۾ ڇپيو. ان ۾ سنڌ جي حالتن بابت ڪجھ مواد ملي ٿو. هلي مڇيءَ جي مخصوص طريقو هن طرح بيان ڪيو اٿس:

”ميربحرن وٽ وڏو لوهو گهڙو هوندو آهي، جنهن کي ميربحر درياءَ تي ڇڏي، ان جي مٿان ليٽي پوندو آهي. اهڙي طرح هو پنهنجي پيٽ سان گهڙي جو منهن بند ڪري، ٻانهن ۽ ٽنگهن سان ترڻ شروع ڪندو آهي. هن جي سڄي هٿ ۾ ۱۵ فوٽ ڊگهو لڪڙو هوندو آهي، جنهن ۾ ڄار ٻڌل هوندو آهي. هو ڄار ۽ لڪڙو درياءَ ۾ وجهندو آهي. جڏهن هلو ڄار ۾ ڦاسندو آهي، ته ڄار جي رسيءَ کي ڇڪيندو آهي، جيڪا سندس هٿ ۾ هوندي آهي. اهڙيءَ طرح ڄار مٿي ايندو آهي، ۽ هو پلو ڪڍي، ان کي سوئو هٿي گهڙي ۾ وجهندو آهي. ان لمولي پلا ڦاسائي، گهڙي ۾ وجهندو ويندو آهي. جيئن ته هلو درياءَ ۾ اوپارو هلندو آهي، انهيءَ ڪري ميربحر ٻهرياڻين درياءَ جي ڪناري سان ڪجھ پنڌ هلي، گهڙو درياءَ ۾ لاهي، درياءَ جي وهڪري طرف ترڻ شروع ڪندو آهي.“

ميجر وليم نيپيئر: آخر انگريزن جي طرفان سر چارلس نيپئر وڏي عياري ۽ دغابازي سان سن ۱۸۴۳ع ۾ سنڌ غصب ڪئي. ان جي ڀاءُ اين. ايف. پي نيپئر ”فتح سنڌ“ جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيو، جيڪو سن ۱۸۴۵ع ۾ لنڊن سان شايع ٿيو. هن سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن بابت لکيو آهي:

”بلوچ دشمن کي للڪاري، کليل ميدان ۾ ان جو مقابلو ڪندا آهن. صلح ۽ امن جي زماني ۾ جڏهن پنهنجي پوشاڪ پهري ۽ اسلح زيب تن ڪري نڪرندا آهن، ته انهن جي ڏکهن وارن کي ڏسي، انسان خودبخود تسليم ڪري ٿو، ته بلوچ ايشيا جي قومن ۾ غيرمعمولي تصوير آهن. هو قداور به آهن، ته دلير ۽ بهادر به.“

ميجر آئوٽرام: سر چارلس نيپئر جو سياسي ڪمشنر هو. منيد کان ئي هن جي ٽالپرن سان همدردي هئي، ۽ نيپئر کي جارحاڻه ڪارروائيءَ کان روڪيندو هو. وليم نيپئر پنهنجي ڪتاب ”فتح سنڌ“ ۾ جتي پنهنجي ڀاءُ چارلس نيپئر جي حد کان وڌيڪ تعريف ڪئي آهي، اتي ميجر آئوٽرام تي تنقيد به ڪئي آهي. ان جي جواب ۾ ميجر آئوٽرام ”فتح سنڌ تي تبصرو“ نالي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هن سمورين حقيقتون بيان ڪيون آهن ۽ چارلس نيپئر جي

حرڪتن ڪي بي اقاب ڪيو آهي. ان جو جواب رچرڊ ليپٽر ڏنو. ان ڪانپوءِ تہ عام بحث شروع ٿي ويو ۽ اخبارن ۾ مضمون ڇپجڻ لڳا. جنرل جان جيڪب آئوٽرام جي طرفداري ڪئي ۽ ليپٽر جي حمايت اي. وي. سي. مالڪم منڪرڊي، وليم ليپٽر ۽ حيدرآباد جي ڪليڪٽر رڻٿبورن ڪئي. اهي مضمون انگريزي جي اخبار "ڪراچي ائڊورٽائيزر" ۾ شايع ٿيندا هئا، جيڪا حيدرآباد مان ليٿو ۾ شايع ٿيندي هئي. انهن مضمونن جي ڪري چارلس ليپٽر جون ظالمانہ ۽ جارحانہ ڪارروايون بي اقاب ٿي ويون، ۽ ان جي شخصيت داغدار ٿي وئي، جنهن ڪري ان کان جو هوڏانهن ولايت جي اخبارن Examiner Times ۽ Edeinburgh Review بہ بحث مباحثي ۾ حصو ورتو.

چارلس ڊِڪِنس: انگريزن جي سنڌ لاءِ جيڪا بہ ليتي هئي، اها هڪ انگريز صحافي "چارلس ڊِڪي"جي بيان مان بہ ظاهر ٿئي ٿي. هن ان زماني ۾ انگريزي اخبار "گريٽ برٽين" ۾ لکيو هو:

"انگريز اعليٰ فوجي آفيسر جڏهن ڪاڏي جي ميز تي ويهن ٿا، تہ هيءَ گفتگو ڪن ٿا، تہ فلاڻو نواب يا فلاڻو راجا مالدار آهي. خاص طور ٽالپرن بابت چون ٿا، مگر انهن وٽ سون ۽ چانديءَ کان سواءِ ڪيترا ئي هيرا جواهر آهن. انهن جو چوڻ آهي، تہ سنڌ جا بندر اتر هندستان ڏانهن مال پهچائڻ لاءِ ڪارگر آهن."

سنڌي زبان: انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي يورپي عالمن سنڌي زبان ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي هئي. مٿي ڪپتان اسٽوڪ جو بيان اچي چڪو آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو، تہ هن سنڌي زبان جي ساخت ۽ لغت جو گهرو مطالعو ڪيو هو. سنڌي لغت بابت هيئين ٽالي مان سنڌس ڪتاب سن ١٨٣٦ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ٿيو:

"Vocabulary of Sindhi language"

ان کان سواءِ مسٽر ليچ هيئين ٽالي مان هڪ ڪتاب بمبئيءَ مان شايع ڪيو. ان ۾ سنڌي لغت ۽ زبان جو ذڪر آيل آهي:

"Vocabularies of Seven languages, spoken west of Indus"

سنڌي گرامر تي بہ سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ڪم شروع ٿيو. مسٽر ڀراسپ انگريزي زبان ۾ سنڌي زبان جو گرامر مرتب ڪيو، جيڪو هيئين ٽالي مان بمبئي کان سن ١٨٣٥ع ۾ ڇپيو:

"Grammer of Scindee language"

ان کان علاوه سنڌي زبان ۾ بائيبل جو ترجمو بہ سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ ڪيو ويو. ڪلڪتي جي قريب سيرامپور جي پادرين سنڌي زبان سکي، سنڌي زبان ۾ انجيل

Gul Hayat Institute

ساں "متي" (St: Mathews) جو ترجمو ديوناگري لپي ۾ سن ١٨٢٥ع ۾ شايع ڪيو. بعد ۾ انهيءَ ترجمي کي ڪيپٽن جارج اسٽڪ اٿون رلگ ڏانو، ۽ ديوناگري لپي ۾ سن ١٨٥٠ع ۾ شايع ڪيو.

فتح سنڌ کان پوءِ انگريز عالمن ۽ محققن سنڌي زبان ۽ ادب جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. انهن جي خدمتن جو تفصيل اڳتي پيش ڪيو ويندو.

سنڌي زبان جي رسم الخط: سن ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. جلد ئي هنن سنڌ جي جداگانه حيثيت ختم ڪري، سنڌ کي بمبئي علائقي سان ملائي ڇڏيو. سنڌ جي تعليم کي ترقي ڏيڻ جي سلسلي ۾ سن ١٨٤٥ع ۾ بمبئي جي بورڊ آف ايجوڪيشن، سنڌ ۾ ايجوڪيشنل ايجنسي قائم ڪرڻ جو سوال هٿ ۾ ڪنيو. ان وقت هيءَ تحريڪ به آئي ته سنڌي زبان کي، سنڌ صوبي جي سرڪاري زبان بنايو وڃي. سن ١٨٥١ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر هڪ حڪم نامو جاري ڪيو، ته سڀ سرڪاري آفيسر سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪن. انهن ڳالهين جي ڪري ته جيئن سنڌي زبان کي تعليمي ۽ سرڪاري زبان بنائجي، سنڌي زبان جي هڪ مقرر صورتخطيءَ جي ضرورت ۽ اهميت کي محسوس ڪيو ويو.

سنڌي زبان جي رسم الخط تيار ڪرڻ لاءِ اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر ايلس جي صدارت ۾ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي وئي، جيڪا ٻن يورپي عالمن ۽ اٺن ڏيهي عالمن تي مشتمل هئي. انهن ٻن يورپي ماهرن مان هڪ ڪيپٽن جارج اسٽڪ هو، جنهن جي راءِ هئي ته سنڌي زبان لاءِ ديوناگري لپي مقرر ڪئي وڃي. ٻئي ميمبر ڪيپٽن برٽن جو زور هو، ته عربي سنڌي رسم الخط اختيار ڪئي وڃي؛ جنهن ۾ اڳ ۾ ئي سنڌي زبان لکي وڃي ٿي، ۽ ان ۾ بيشمار ڪتاب موجود آهن، جيڪي سنڌ جي مدرسن ۽ مڪتبن ۾ پڙهايا وڃن ٿا.

آخر ڪمشنر ايلس وڏي غور ۽ فڪر کان پوءِ فيصلو ڪيو ته سنڌي زبان لاءِ عربي-سنڌي صورتخطي اختيار ڪئي وڃي. اهڙي قسم جي رپورٽ هن ڪمشنر سر بارٽل فريئر کي موڪلي. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن به عربي-سنڌي رسم الخط جي فائدي ۾ فيصلو ڏنو. اهڙيءَ طرح ١٨٥٣ع ۾ سنڌي زبان لاءِ عربي-سنڌي رسم الخط مقرر ڪئي وئي. ان کان پوءِ سرڪاري لکپڙهه به سنڌيءَ ۾ شروع ٿي، ۽ تعليم جو ذريعو به سنڌي زبان کي بنايو ويو. انهيءَ ئي سال کان سنڌي زبان ۾ درسي ڪتاب، ۽ ٻيا ڪتاب لکجڻ ۽ شايع ٿيڻ شروع ٿيا.

سر ايلس بروز: هن جو اصل نالو بي-ايچ-ايلس هو، پر پوءِ "سر ايلس بروز" (Sir Ellis Broughs) جي نالي سان مشهور ٿيو. سنڌ ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر هو. سنڌي صورتخطي ناهڻ لاءِ جيڪا ڪاميٽي مقرر ڪئي وئي هئي، ان جو کيس صدر مقرر ڪيو ويو هو. موجوده سنڌي رسم الخطي جو سهرو سندس ئي سر آهي. هن جو ٻيو ڪارنامو اهو آهي، جو هن ڪئپٽن جارج اسٽڪ جو گرامر ڇپائي پڌرو ڪيو، ۽ ان جو پيش لفظ لکيو. جارج اسٽڪ گرامر ڇپجڻ کان اڳ گذاري ويو هو.

سنہ ١٨٨٥ع ۾ ”ايسپ جون آکاڻيون“ ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ڇپايائين. ڪتاب ڪراچيءَ مان ليٿو ۾ ڇپيو. هن ڪتاب جي ترجمي ۾ قاضي غلام حسين سندس مدد ڪئي.

سر رچرڊ فرئنسز برٽن: سنہ ١٨٢١ع ۾ انگلنڊ ۾ ڄائو. انگريزن جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو، تہ هو ١٨- امبر ريجمينٽ ۾ ڪيپٽن جي عهدي تي فائز هو. سنہ ١٨٤٣ع جي شروعات ۾ هو پنهنجي ريجمينٽ سان ڪراچيءَ آيو. سنڌ جي فتح کان پوءِ سنہ ١٨٤٥ع ۾ هن سروي کاتي ۾ آفيسر جي حيثيت ۾ ڪم شروع ڪيو.

هو ڪيترين ئي ٻولين ڄاڻندو هو، ۽ عجيب و غريب طبيعت جو مالڪ هو. سنہ ١٨٥٣ع ۾ هن افغان حڪيم حاجي عبدالله جي فرضي نالي سان حرمين شريفين جي زيارت ڪئي. سنہ ١٨٥٤ع ۾ آفريڪا جي ملڪ سوماليہ جي گاديءَ جي هنڌ ”هرار“ جي مهم تي روانو ٿيو. سنہ ١٨٥٧ع ۾ هن مسٽر اسپيڪ سان گڏجي مصر جي درياءَ نيل جي نڪرڻ جي جڳهہ معلوم ڪئي. انهن خدمتن جي ڪري برٽش حڪومت جي طرفان کيس سر جو خطاب مليو. ١٢- آڪٽوبر ١٨٩٠ع ۾ انگلنڊ ۾ فوت ٿيو. سندس تصنيفن مان هيٺيون سنڌ بابت آهن:

١- سنڌ يا ڏکوئيل ماٿري (١٨٥١ع) Scind, or, the unhappy valley

٢- سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون (١٨٥١ع)

Scind, and the races that inhabit in the valley of the Indus.

٣- وادي سنڌ ۾ باز جو شڪار (١٨٥٦ع)

Falconary in the valley of the Indus.

٤- سنڌ جي ٻيهر زيارت (١٨٨٧ع) Scind, revisited.

تازو سندس سوانح تي هڪ ڪتاب ”بائرن فاروئيل“ لکيو آهي. برٽن پنهنجي ڪتابن ۽ مقالن ۾ سنڌ جي تاريخ، علم ادب ۽ ثقافت متعلق وڏي معلومات ڏني آهي. جيئن تہ هو ٿرڙي گهرڙي طبيعت وارو هو، ۽ جنسيات ڏانهن بہ گهڻو مائل هو: انهيءَ ڪري هو سنڌي ثقافت کي صحيح اصولن ۾ پيش ڪري نہ سگهيو آهي. ڪيترين جاين تي اهڙيون ڳالهيون لکيون اٿس، جيڪي سنڌي ثقافت جي روح جي منافي آهن. ان جي باوجود هن سنڌي علم ادب بابت ڪيتريون ڪارآمد ڳالهيون ڪيون آهن. ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون“ ڪتاب ۾ سنڌي ادب بابت لکي ٿو:

”سنڌي ادب بابت ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو، تہ جڏهن انگريزن هندستان ۾ قدم رکيو، تہ ان وقت ڪنهن بہ مقامي زبان ۾ ايترو علم ادب موجود نہ هو، جيترو سنڌي زبان ۾ موجود هو.“

ڪيپٽن جارج اسٽئڪ: سنڌي صورتخطي ڪاميٽيءَ جو ٻيو انگريز ميمبر جارج اسٽئڪ سنہ ١٨٤٥ع ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ حيدرآباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيو. سنڌي زبان سکيو،

۽ سنڌي صورتخطيءَ جي تياريءَ ۾ حصو ورتائين. ان کان سواءِ سنڌي زبان بابت هيٺيان ڪتاب لکيائين:

١- انگريزي سنڌي لغت، بمبئي ١٨٤٩ع.

٢- انگريزي ۾ سنڌي گرامر، بمبئي ١٨٤٩ع.

٣- سنڌي انگريزي لغت، بمبئي ١٨٥٥ع.

ٻئي لغتون هن حيدرآباد جي ٻن برهمڻن سچانند ۽ چيتانند جي مدد سان تيار ڪيون. انهن ۾ سنڌي لفظ ديوناگري صورتخطي ۾ ڏنل آهن. ٻئي لغتون سنڌي لغت نويسيءَ ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿيون.

٤- گاسپل آف سينٽ ميٿيوز جو سنڌي ترجمو.

هي سنڌي ترجمو ان وقت سنڌ جي مشن اسڪولن ۾ پڙهايو ويندو هو.

ميجر اين. جي. گولڊ سمٿ: هي صاحب سنڌ ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر ۽ تعليم کاتي جو آفيسر انچارج رهيو. سنه ١٨٦٠ع ۾ سندس ڪوشش ۽ محنت سان هڪ مفصل ۽ مستند سنڌي گرامر شايع ٿيو. هي گرامر ميان محمد حيدرآبادي ۽ منشي ٻرپداس اندرام تيار ڪيو، ۽ ان جو پيش لفظ گولڊ سمٿ پاڻ لکيو.

ان کان سواءِ هن مسٽي ٿنهون بابت سنڌي ايت گڏ ڪيا، ۽ ترتيب ڏئي سنه ١٨٦٣ع ۾ شايع ڪيا. ان بعد انهن ٻيتن جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيائين، ۽ هڪ ڪتاب ۾ سنڌي ٻيتن سان گڏ انگريزي ترجمو ڏئي شايع ڪيائين.

ايٽرنگٽن: هن صاحب زراعت، جڙي ٻوٽين ۽ دوائن بابت سنڌي لفظ ۽ اصطلاح گڏ ڪيا، ۽ انهن کي ترتيب ڏئي، سنه ١٨٥٥ع ۾ جرمنيءَ جي شهر ليپزگ مان ڪتاب جي صورت ۾ هيٺين نالي سان شايع ڪيائين:

"Vocabulary of Sindhi Agricultural Terms, Hirhs & Drugs

ڊاڪٽر ارنسيٽ ٽرمپ: ١٢- مارچ سنه ١٨٢٨ع ۾ جرمنيءَ جي هڪ ڳوٺ "ايلز فيلڊ" ۾ ڄائو. کيس جپسي زبان سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. جپسي هڪ خانه بدوش قوم آهي، جيڪا يورپ جي ڪيترن ملڪن ۾ موجود آهي. ان کان سواءِ هي خانه بدوش قبيلا ايران، عراق ۽ ٻين مشرقي ملڪن ۾ به موجود آهن. فارسي ۾ کين "لولهان" يا "لوريان" چيو ويندو آهي. انهن جو اصل وطن سنڌ آهي، ۽ جپسي زبان جو سنڌي زبان سان تعلق نظر اچي ٿو. جپسي زبان سان گهري دلچسپيءَ، ٽرمپ کي برصغير جي مختلف زبانن جي مطالعي تي مجبور ڪيو. انهيءَ ڪشش کيس برطانيه پهچايو، ۽ انڊيا آفيس لائبريري ۾ اسسٽنٽ ايڊيٽر جي جڳهه حاصل ڪيائين. انهيءَ عهدي تي ڪم ڪرڻ جي ڪري، کيس مشرقي زبانن جي گهري مطالعي جو موقعو مليو. سندس شوق ڏسي، چرچ مشن سوسائٽيءَ کيس مشرقي زبانن تي وڌيڪ

Gul Hayat Institute

تحقيق ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ موڪليو. ٻهرياڻين هو بمبئيءَ آيو، جتي هن پارسي زبان ۾ مهارت حاصل ڪئي. ان کان پوءِ ڪراچيءَ آيو، پر آبهوا ان وٽس نه ٺهڪي، بيمار ٿي پيو. علاج لاءِ چرچ مشن سوسائٽيءَ کيس فلسطين موڪليو، جتي هن عربي زبان ۾ مهارت حاصل ڪئي. سنه ۱۸۵۸ع ۾ وري ڪراچيءَ آيو. ڪراچيءَ کان سواءِ هو حيدرآباد ۾ به رهيو.

هن سنڌي زبان ۾ وڏي مهارت حاصل ڪئي، ۽ شاهه لطيف جي شعر کان تمام گهڻو متاثر ٿيو. ايتري قدر جو سنڌي عالمن جي مدد سان شاهه صاحب جو رسالو مرتب ڪيائين، ۽ سنه ۱۸۶۶ع ۾ جرمنيءَ جي شهر ليپزگ ۾ ڇپائي شايع ڪيائين. شاهه صاحب جي رسالي جو هي پهريون ڇاپي نسخو آهي، جو ٽائيپ ۾ ڇپيو. هن ۾ ۱۲۱۸ صفحا ۽ ۳۷ سر آهن. رسالي جي صورتخطي ۽ موجود صورتخطيءَ ۾ ٿورو فرق آهي.

الهيءَ عظيم ڪارنامي کان سواءِ ٽرمپ صاحب سنڌي زبان جي ٻي خدمت به ڪئي، ۽ هي ڪتاب لکيائين:

۱- سنڌي زبان سکڻ لاءِ عربي ۽ ديوناگري صورتخطيءَ ۾ هيٺين نالي سان ڪتاب لکي سنه ۱۷۵۸ع ۾ لنڊن مان ڇپائي شايع ڪيائين:

"Sindhi Reading Book in the Arabic and Sanskrit characters."

ان ڪتاب جي آخر ۾ "سورٺ راءِ ڏياچ" جي رومانوي داستان بابت قديم سنڌي شاعرن جا بيت گڏ ڪري ڇپايائين. ان کان سواءِ ان ۾ بائيبل جا ڏهه احڪام به ترجمو ڪري شامل ڪيائين.

۲- انجيل جو ترجمو ڪيائين، جيڪو پهرياڻين ديوناگري رسم الخط ۾ سن ۱۸۷۱ع ۾ شايع ٿيو، ۽ پوءِ عربي سنڌي صورتخطيءَ ۾ ڇپيو.

۳- سنڌي زبان جو مڪمل ۽ مفصل گرامر انگريزيءَ ۾ لکيائين، جيڪو لنڊن ۽ ليپزگ مان ۱۸۷۲ع ۾ شايع ٿيو. ان جي پيش لفظ ۾ هن سنڌي صورتخطيءَ تي مفصل بحث به ڪيو آهي.

ٽرمپ وڏو عالم هو، ۽ پنهنجي مادري زبان جرمن کان سواءِ مشرق ۽ مغرب جون گهڻيون ئي زبانون ڄاڻندو هو، جهڙوڪ: انگريزي، فرانسيسي، لاطيني آفريڪا جي حبشي زبان، عربي، فارسي، سنڌي، سرائڪي، پنجابي، پشتو، سنسڪرت، بروهي ۽ پاڪستان جي علائقي ڪافرستان جي زبان. انهن زبانن بابت هن گهڻو ڪجهه لکيو. ۵- اپريل ۱۸۸۵ع تي فوت ٿيو.

ريورنڊ جارج شرٽ: سنڌي لغت ۽ لسانيات بابت سندس هيٺيان ڪتاب شايع ٿيا.

۱- اکر ڏاتو: هن ڪتاب ۾ سنڌي لفظن جا سنسڪرت بنياد ڏنا ويا آهن. سنه ۱۸۶۶ع ۾ شايع ٿيو.

۲- انگريزي سنڌي ڊڪشنري ۽ سنڌي انگريزي ڊڪشنري (۱۸۷۹ع).

سر جان بيمس: سنہ ۱۸۳۷ع ۾ انگلنڊ ۾ تولد ٿيو. سنہ ۱۸۵۹ع ۾ هندستان ۾ آيو. کيس هندستان جي مختلف زبانن ۽ سنسڪرت جي بناوت ۽ لساليات تي تحقيق جو شوق هو. انهيءَ ڪري هن هندستان جي اين زبانن سان گڏ سنڌي زبان بہ سکي. هو لکي ٿو، تہ هن سنڌي زبان، ڪتابن خاص طرح ٽرمپ جي گرامر جي ذريعي سکي. وڌي جستجو ۽ تحقيق کان پوءِ هن هندستان جي مختلف زبانن جو هڪ تقابلي گرامر هيٺين نالي سان لکيو، جيڪو ان جلدن ۾ سنہ ۱۸۷۲ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو:

"A comparation Grammer of the Modern Aryan language of India."

هن ۾ سنڌي، پنجابي، هندي، گجراتي، اڙيہ، مرهٽي ۽ بنگالي زبانن جي بڻ بنياد ۽ لساليات تي بحث آهي. ان سان گڏ هندستان جي مذهب ۽ فلسفي تي بہ روشني وڌي وئي آهي: سندس تحقيق موجب سنڌي زبان سنسڪرت مان اڪتل آهي. هو پنهنجي هڪ ٻي ڪتاب "هندستاني لساليات جو خاڪو" (Outline of Indian PhiloLogy, London 1868) ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جغرافيائي حدن بابت لکي ٿو:

"سنڌي ٻولي، سنڌو ندي‌ءَ جي هيٺين حصي ۾، ملتان کان سمنڊ تائين ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ الهندي ۾ بلوچيءَ سان وڃي ملي ٿي." (ص ۱۸)

سنڌي ٻوليءَ جي لهجن بابت لکي ٿو:

"سنڌي وري هن طرح ورهايل آهي: (الف) سرائڪي، اتر سنڌ جي (ب) وچولي، وچولي جي (ج) لاڙي، لاڙ جي (د) آچي، ملتان جي، جيڪا پنجابي جي بدليل صورت آهي (هه) ڪچي، ڪڇ جي، جيڪا گجراتيءَ جي بدليل صورت آهي."

حقيقت ۾ سرائڪي جدا زبان آهي، ۽ ملتاني ۽ سرائڪي هڪ زبان آهي. البتہ سرائڪي سنڌي زبان کي تمام ويجهي آهي، ۽ پنهي جو صوتياتي نظام ساڳيو آهي. اتر سنڌ يعني "سري" جي سنڌي لهجي کي "سريلي" چيو ويندو آهي. "ڪچي"، سنڌي زبان جو لهجو آهي، ۽ نہ گجراتيءَ جي بدليل صورت. البتہ ڪچي لهجو، گجراتي زبان کان متاثر آهي. سنڌي زبان جي انهن لهجن کان سواءِ هي لهجا بہ آهن:

(۱) لاسي، جيڪو بلوچستان جي لس ٻيلي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو.

(۲) لاڙيوال، جيڪو بلوچستان جي ڪڇيءَ واري علائقي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو.

سندس ٽيون ڪتاب آرياني ٻولين جي گرامر تي مشتمل آهي، جيڪو سنہ ۱۸۷۵ع ۾ شايع ٿيو. ان کان سواءِ هندستان جي فلسفي تي هڪ ڪتاب ۽ ڪيترا ئي مقالا لکيائين. سندس مقالا رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ شايع ٿيندا هئا.

سنہ ۱۹۰۲ع ۾ برطانيہ ۾ فوت ٿيو. سنڌي زبان بابت لکيو اٿس:

”هن زبان ۾ ڪيترائي جهنگلي گل موجود آهن، جن ۾ مون اهو فطري حسن ۽ دلڪشي ڏٺي ۽ محسوس ڪئي آهي، جيڪا هندستان جي مشرق طرف وارين زبانن ۾ قطعاً ڏسڻ ۾ نه آئي.“

سرجارج ابراهم گريئرسن: هندستاني زبانن جو تمام وڏو ماهر ۽ محقق ڊاڪٽر سر جارج ابراهم گريئرسن فرانسيسي هو، ۽ انڊين سول سروس ۾ اعليٰ عهدي تي فائز هو. برصغير پاڪ و هند جي مختلف زبانن تي سندس عظيم تحقيقي شاهڪار يارهن ضخيم جلدن ۾ سنه ١٩٠٧ کان ١٩٢٧ع تائين ڪلڪتي مان شايع ٿيو. انهن جلد سنڌي زبان جي بڻ بنياد، اصل نسل، مٽا ۽ ساخت، صوتيات ۽ لسانيات، صورتخطيءَ جي مختلف اصولن ۽ ٻوليءَ جي مختلف لهجن بابت آهي. هر ڳالهه مفصل ۽ واضح آهي ۽ تحقيق جو حق ادا ڪيو ويو آهي. سنڌي زبان کي سنسڪرت مان اڪيل ڏيکاريو اٿس. البت ڪن ڪن هنڌن تي ڏيکاريو اٿس ته سنڌي زبان جي مٽا سنسڪرت کان ڪجهه قدر انوکي آهي. سنڌي زبان جي لساني حدن بابت لکيو اٿس:

”جيتوڻيڪ سنڌي زبان خاص صوبي سنڌ جي زبان آهي، ان جي باوجود هوءَ پنهنجي بيحد مقبوليت ۽ اعليٰ حيثيت جي ڪري، پنهنجي علائقي جون حدون ٽپي، پنهنجي پروارن علائقن ۾ به پهتي آهي ۽ اتي به ڦهلجي وئي آهي. اتي به اهيءَ ئي محبت ۽ خلوص سان مروج آهي ۽ ڳالهائي وڃي ٿي، جهڙيءَ طرح پنهنجي وطن ۾ ڳالهائي ويندي آهي.“

انهن پروارن علائقن، جن ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي، ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”سنڌي زبان، سنڌ جي اتر ۾، سنڌ جون حدون ٽپي، اتر اولهه طرف بلوچستان ۽ مڪران طرف پهتي آهي. اوپر ۾ پنجاب ۽ بهاولپور جي علائقن ۾ ان جو اثر نظر اچي ٿو. بلوچستان جي خاص زبان بلوچي آهي، پر ان صوبي جو اهو حصو، جيڪو پنهي صوبن جي وچ ۾ اوچن پهاڙن جي ڪهٽ اوچائيءَ واري ايراضيءَ تي مشتمل آهي، اتي جي رهاڪن مان اڪثريت جي زبان سنڌي آهي. بلوچستان جي ڏکڻ اولهه واري حصي لس ٻيلي جي رهاڪن جي زبان نه صرف سنڌي آهي.“

ڪڇ ۽ گجرات جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”هيڏانهن ٿر جي ڏکڻ اوڀر طرف هيءَ زبان جغرافيائي حدون ٽپي، گجرات ۾ پهتي آهي، ۽ اتي گجراتي زبان سان گڏوگڏ سڄي صوبي جو سير ڪندي نظر اچي ٿي.“

ان ڪتاب کان سواءِ گريئرسن پراڪرت جي هڪ شاخ وراچڊ اپڀرنش ۽ سنڌي زبان جي تقابلي مطالعي تي هڪ ڪتاب ”Varachada and Sindhi“ نالي لکيو، جيڪو ممبئيءَ مان سنه ١٩٠٢ع ۾ ڇپيو.

سر ٽرنر: سر ٽرنر سنڌي ۽ نيپالي زبانن جي تقابلي مطالعي تي هڪ ڪتاب هيٺين نالي سان لکيو، جيڪو ١٩٣٧ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو:

"Nepali Eytomological and Compartaive Dictionary"

سيمور: هن سنڌي گرامر تي انگريزي ۾ هڪ ڪتاب لکيو، جيڪو ڪراچيءَ مان ١٨٨٤ع ۾ شايع ٿيو.

سي. ڊبليو. سيڪل: ڪراچيءَ جي گرامر اسڪول جو پرنسپال هو. هن به انگريزي زبان ۾ سنڌي گرامر لکيو، جيڪو ڪراچيءَ مان ١٨٤٢ع ۾ ڇپيو. ان کان سواءِ ان ۾ سنڌيءَ مان انگريزي ۾ ترجمو ڪرڻ لاءِ ڪجهه مشقون به ڏنيون ويون آهن.

هينري والٽر بيليو: هن ١٨٧٢ع ۾ بلوچستان، افغانستان، خراسان، ايران ۽ سنڌ جو سير وسفر ڪيو. پروهي زبان ۾ مهارت حاصل ڪيائين، ۽ ان جو گرامر لکيائين. هن جو سفرنامو ١٨٧٤ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو.

هو ٢٦ ڊسمبر ١٨٧١ع تي ملتان کان روانو ٿيو. درياءَ جي رستي سکر آيو، اتان شڪارپور ويو. شڪارپور کان جيڪب آباد ويو ۽ بلوچستان کان ٿيندو افغانستان هليو ويو. سنڌو درياءَ جي پنهي ڪپن تي سکر جي ويجهو هن منهن ڏٺا، جيڪي صاف سٿرا هئا. سنڌ مان چون آهي ته اتي جٽ رهيا ٿي، جن جو ڪم هو مڇي مارڻ، ڪاٺيون ڪپڻ ۽ ڍور چارڻ.

اهو ڪچي جو ذڪر آهي. حقيقت ۾ ڪچي ۾ سڀ جٽ نه رهندا آهن، پر جتن کان سواءِ ميربحر، ماڇي ۽ ٻيون به قومون رهنديون آهن. هو ٻڪيءَ ۾ چڙهي سکر کان شڪارپور آيو. ان رستي لاءِ هو چوي ٿو، ته "روڊ تمام سٺو آهي ۽ سڄي روڊ تي سَرَ ايل آهن، جنهنڪري مٽيءَ جي دَزَ لٿي اچي. روڊ جي ٻنهي پاسن کان سٺي زمين آهي ۽ وڻراهه ۽ فصل آهن. خاص طرح سان لکي ڳوٺ کان شڪارپور تائين تمام گهڻي ساوڪ آهي. رستي هلندي ڪيترائي واهه نظر آيا."

هو شڪارپور جي ڏاڍي تعريف ڪري ٿو. هو شڪارپور جو شاهي باغ گهمي ڏاڍو متاثر ٿيو. شڪارپور لاءِ چوي ٿو ته: "صاف ۽ سهڻو شهر آهي، چوڌاري باغ ۽ وڻراهه الس، لي، سرنهه، ٽاري ۽ ڪجيءَ جا وڏا ۽ گهاٽا وڻ آهن. شڪارپور جي چوڌاري جيڪي رستا آهن، اهي سَرَنِ سان ڍڪيل آهن، جيئن رَتي نه اڏامي. ماڻهو خوش-پوش آهن ۽ ٿاهوڪا ڪپڙا پهرين ٿا. واپار جو وڏو مرڪز آهي. بزار سڄي ڪانيءَ جي جڙاوت سان ڍڪيل آهي، انهيءَ ڪري سخت گرم منڌ ۾ به ٿڌي آهي."

ڪيپٽن ايم. آر. هيگ: هو هڪ فوجي آفيسر هو، ۽ اڻويهين صدي جي پوئين اڌ ۾ سنڌ ۾ آيو. سنڌ جي تاريخ، قديم شهرن ۽ تاريخي جاگرافي تي چڱي کوجنا ڪيائين. سنڌ مس تحقيق جو نتيجو "Indus Delta Country" نالي ڪتاب جي صورت ۾ سن ١٨٩٤ع ۾ سوئٽزرلئنڊ مان ڇپجي شايع ٿيو. سن ١٩٧٢ع ۾ پاڪستان ۾ ٻيهر شايع ٿيو آهي.

ڪتاب ۾ ڏهه باب آهن، جن ۾ سنڌ جي جاگرافي، تاريخ، آثارقديمه، ثقافت ۽ قديم نقشن جو احوال آيل آهي. پهرين باب ۾ ٿر ۽ لاڙ جي تاريخ ۽ جغرافيائي حالتن جو احوال آهي. ٻئي باب ۾ سڪندر مقدوني جي ڪاهه جو ذڪر آهي. ٽئين باب ۾ بيوناني جي ڪارگذارين جو بيان آهي. چوٿين باب ۾ مشرق جي عالمن ۽ مصنفن جا سنڌ بابت رايا ۽ تاثرات ڏنل آهن. پنجين باب ۾ مشرق جي جاگرافي دانن جي سنڌ بابت بيان جو جائزو آهي. ڇهين باب ۾ عربن جي ڪاهه جو بيان آهي. ستين باب ۾ برصغير پاڪ و هند ۾ يورپيوگيزن جي آمد جو احوال آهي. اٺين باب ۾ سورهين صديءَ ۾ انگريزن جي سنڌ ۾ آمد جو ذڪر آهي. نائين باب ۾ اڻويهين صديءَ جي سنڌ جي حالتن جو بيان آهي.

هن ڪتاب جي ڪن ڳالهين سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو، پر ان جي باوجود سنڌ جي تاريخ، تاريخي جغرافيه ۽ آثارقديمه بابت هڪ مکيه ماخذ جي حيثيت رکي ٿو.

سر جان مارشل: هو آثارقديمه کاتي جو ڊائريڪٽر جنرل هو. هن جي ڏينهن ۾ سن ۱۹۲۲ع کان ۱۹۲۷ع تائين موهن جي دڙي جي کوٽائي ٿي، جنهن مان پنج هزار سال پراڻي تهذيب ظاهر ٿي. کوٽائيءَ مان ثابت ٿيو ته پنج هزار سال اڳ سنڌ جا ماڻهو نهايت مهذب زندگي گذاريندا هئا، لکڻ پڙهڻ ڄاڻندا هئا، پڪن گهرن ۾ رهندا هئا، شهريت جو شعور رکندا هئا. ان کوجنا ۽ کوٽائيءَ جو نتيجو آثارقديمه کاتي جي محڪمه طرفان هيٺين نالي سان ڪتاب ٽن جلدن ۾ شايع ٿيو: ”موهن جو دڙو ۽ وادي سنڌ“.

(Mohen-Jo-Daro and the Indus Civilization).

هي ڪتاب سر جان مارشل جو ايڊٽ ڪيل آهي، ۽ ان جا مختلف باب مختلف ماهرن لکيا آهن. پهرين جلد ۾ ۹ باب آهن، جن مان پهريان ۹ خود مارشل جا لکيل آهن، انهن ۾ سنڌ جي سرزمين، آبهوا ۽ ماڻهن، موهن جي دڙي جي جڳهه، کوٽائي ۽ وادي سنڌ جي تهذيب جو ذڪر تفصيل سان ڪيو ويو آهي.

ارنيسٽ مئڪي: هو آثارقديمه جي کوٽائيءَ جو ماهر هو. مصر، فلسطين ۽ بابل جي آثارقديمه تي ڪيس پهريائين مهارت حاصل هئي. ان کان پوءِ هو ”موهن جي دڙي“ جي کوٽائيءَ جو نگران ٿي رهيو. مارشل جي ايڊٽ ڪيل ڪتاب جي پهرين جلد جا ۷ باب ۽ ٽئين جلد جا ۷ باب مئڪي جا لکيل آهن. انهن مان ٽن بابن ۾ کوٽائيءَ جو تفصيل آهي. ان کان سواءِ ٻين بابن ۾ جاين جي اڏاوت، ٺڪر جي ٿانون، ماڻهن ۽ جانورن جي مورتين، پٿر جي شين، رانديڪن، اوزارن، زيورن، مهرن، عاج جي شين، رانديڪن ۽ گهر جي استعمال جي شين جو تفصيل ۽ جائزو آهي. چنهوءَ جي دڙي جي کوٽائيءَ تي به لکيائين. انهن کان سواءِ ”مئڪي“ سنڌ جي قديم تهذيب تي جدا ڪتاب به لکيو، جيڪو ”سنڌ جي قديم تهذيب“ جي نالي سان لنڊن مان ۱۹۳۵ع ۾ ڇپيو.

سنڌ جي آثار قديمه جا ٻيا ليکڪ ۽ محقق: مارشل ۽ مئڪي کان سواءِ مذڪوره ڪتاب ۾ ٻين محققن جا لکيل باب به آهن، جهڙوڪ: ايڇ. هارگريوس، هڪ باب ۾ ڪوٽائيءَ جو تفصيل ڏنلو آهي. سي. ايف. گاڊ، سڊلي سمٿ ۽ ايس. لانگڊن موهن جي دڙي جي مهرن ۽ قديم سنڌي رسم الخط جو جائزو ڏنلو آهي. گاڊ برٽش ميوزم ۾ ايجپٽين ۽ اسيرين شعبي ۾ اسسٽنٽ ڪيپر هو، سڊلي ان ساڳي شعبي ۾ ڪيپر هو، ۽ لانگڊن آڪسفورڊ يونيورسٽي ۾ اسيريالاجي شعبي جو پروفيسر هو. هڪ باب ولن ۽ ماڻن بابت آهي، جيڪو اي. ايس هيمي جو لکيل آهي. ٻه باب انسانن ۽ جانورن جي ڍانچن، اهڃاڻن ۽ مورتين بابت آهن، جيڪي آر. بي سيميور جا لکيل آهن.

هو ان زماني ۾ زولاجيڪل سروي آف انڊيا جو ڊائريڪٽر هو. هڪ باب ڌاتن ۽ ڪاٺين مان ڪيل شين بابت آهي، جيڪو سر ايڊون پاسڪو جو لکيل آهي. هو انهن ڏينهن ۾ جيالاجيڪل سروي آف انڊيا جو ڊائريڪٽر هو.

انهن کان سواءِ سنڌ جي ٻين دڙن ۽ ٿڙن تي ان زماني ۾ توڙي موجوده دور ۾ ڪيترن ئي مغربي ملڪن جي محققن کوجنا ڪئي آهي ۽ لکيو آهي، انهن مان سر مارٽيمر وهيلر جو نالو قابل ذڪر آهي، جنهن جو ڪتاب "پاڪستان جا پنج هزار سال"، ۱۹۵۰ع ۾ لنڊن مان ڇپيو.

موهن جي دڙي جون مهرون: موجوده دور ۾ موهن جي دڙي جي مهرن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. فنلنڊ ۽ روس جي محققن مهرون پڙهي، سنڌي زبان ۽ رسم الخط بابت ڪجهه نتيجا ڪڍيا آهن. انهن محققن مان آسڪو پارپولا، سمڪو پارپولا ۽ روسي محقق جي. وي اليڪسيو، اوروزوو، اي. ايم ڪونڊرانوو ۽ وولوهوڪ جا نالا قابل ذڪر آهن.

سنڌ جو گزيٽيئر: انگريزن جي دور ۾ سنڌ جي تاريخ، جاگرافي ۽ ٻي عام معلومات بابت گزيٽيئر لکيا ويا، جن ليکڪن جدا جدا گزيٽيئر لکيا، انهن جا نالا هي آهن:

۱- جي. ڊبليو سمٿ: سنڌس گزيٽيئر بمبئيءَ مان ۱۹۱۹ع ڇپيو.

۲- اي. ڊبليو. هيوز: سنڌس گزيٽيئر ڪراچيءَ مان ۱۸۷۶ع ۾ ڇپيو.

۳- اي. ايڇ ائٽڪن: سنڌس گزيٽيئر ڪراچيءَ مان ۱۹۰۷ع ۾ ڇپيو.

۴- جي. ڊبليو سمٿ: هن سنڌ جي جدا جدا ضلعن جا گزيٽيئر لکيا. تازو مورلي جو گزيٽيئر ڇپيو آهي.

هينري ڪزنس: سنڌ جي تاريخي جاين تي هيٺين نالي سان ڪتاب لکيائين، جيڪو ڪلڪتي مان ۱۹۲۹ع ۾ ڇپيو: "Antiquities of sind".

ان کان سواءِ سنڌ جي ڪاشيءَ جي سرن جون مختلف ڊزائينون، جيڪي سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ جي تاريخي جاين ۾ ڪم آيل آهن، اڪٺي ڪري هڪ ڪتاب جي صورت ۾ هيٺين نالي سان ۱۹۰۶ع ۾ لنڊن مان ڇپايائين: "Portfolio of Illustrations of sind tiles".

Gul Hayat Institute

ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي تاريخي جاين بابت ٻه ڪتاب لکيائين.

ايچ. ٽي. لئمبرڪ: هو ۱۹۲۷ع کان ۱۹۴۶ع تائين سنڌ ۾ مختلف عهدن تي رهيو. سنڌ جي تاريخ تي ڪيترائي مقالا لکيائين، جيڪي سنڌ هسٽاريڪل جرنل ۾ ڇپيا. هو ان سوسائٽيءَ جو ۱۹۴۰ع کان ۱۹۴۳ع تائين پريزيڊنٽ هو. ۱۹۴۷ع ۾ الدين سول سروس مان رٽائر ٿيڻ کان پوءِ هو اورينٽل ڪاليج آڪسفورڊ جو فيلو ٿيو. هن سنڌ جي قديم تاريخ تي هيٺيان ٻه ڪتاب لکيا آهن، جيڪي سنڌي ادبي بورڊ ڇپايا آهن.

۱- سنڌ جي تاريخي جاگرافي، آبهوا، ثقافت بابت 'Sind a General Introduction' نالي ڪتاب لکيائين، جيڪو حيدرآباد مان ۱۹۶۴ع ۾ ڇپيو.

۲- سنڌ جي قديم تاريخ بابت 'Sind before the Muslim conquest' نالي ڪتاب لکيائين، جيڪو حيدرآباد مان ۱۹۷۳ع ۾ ڇپيو.

انهن کان سواءِ ماضي قريب جي تاريخ تي هيٺيان ڪتاب لکيائين:

۱- سر چارلس نيپئر ۽ سنڌ ۲- جان جيڪب آف جيڪب آباد ۳- ٽيرورسٽ.

ايچ. جي. راورٽي: هن سنڌو درياءَ جي مختلف وهڪرن ۽ جدا جدا شاخن تي هيٺين نالي سان ڪتاب لکيو، جيڪو ڪلڪتي مان ۱۸۹۲ع ۾ ڇپيو:

'The Mehran of Sind and its tributries'

ايلٽ ۽ ڊاؤسن: هندستان جي تاريخ تي هنن جو اٺن جلدن ۾ مشهور ڪتاب آهي: "هندستان جي تاريخ، ان جي مؤرخن جي زباني". ان جو پهريون جلد عرب سياحن ۽ جاگرافيدانن بابت آهي، جن سنڌ بابت لکيو آهي. انهن کان سواءِ ٻين جلدن ۾ به سنڌ جي تاريخ تي مواد ملي ٿو. سنڌ جي تاريخ تي هنن جو جدا ڪتاب به ڇپيو آهي. سنڌ ڪتابن جا ريپرنٽ تازو ڇپيا آهن.

ڊاڪٽر سورلي: ڊاڪٽر ايچ. ٽي. سورلي سنڌ ۾ ڪليڪٽر ٿي رهيو. هو سنڌي زبان سکيو ۽ ان ۾ وڏي مهارت حاصل ڪيائين. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ سان گهري دلچسپي هئس. ان جي نتيجي ۾ انگريزي ۾ "Shah Abdul Latif of Bhit" نالي هڪ محققانه ڪتاب لکيائين، جنهن تي کيس پي. ايچ. ڊي جي ڊگري ملي.

ڪتاب جي مقدمي ۾ شاهه لطيف جي حياتيءَ سان گڏ ان وقت جي سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ علمي حالتن جو ذڪر به ڪيو اٿس. شاهه صاحب جي شاعريءَ جو جائزو وٺندي، شاهه صاحب جي فڪر، پيغام، زبان ۽ بيان جي خوبين تي تفصيل سان روشني وڌي اٿس. ان کان پوءِ رسالي جي انتخاب جو منظوم انگريزي ترجمو ڏنو اٿس. هي ڪتاب پهريون پيرو ۱۹۴۰ع ۾ ڇپيو. ان کان پوءِ به ڇپجندو رهيو آهي.

ان کان سواءِ هڪ ٻيو ڪتاب "ميوسا پراوگاس" لکيو اٿس، جنهن ۾ دنيا جي باڪمال غنائي شاعرن جو ذڪر آهي. ان ۾ شاهه لطيف جو ذڪر به آندو اٿس، ۽ کيس غنائي شاعرن ۾ تمام مٿاهون ڏيکاريو اٿس.

ان کان سواءِ سنڌ صوبي جي مڪمل ۽ مفصل گزيٽيئر بہ لکي ائس، جيڪا گورنمينٽ پريس مان سنہ ۱۹٦۸ع ۾ شايع ٿي.

ڊاڪٽر مس اينيماري شميل: هيءَ هڪ مشهور مستشرق جرمن خاتون آهي، جيڪا هارورڊ يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آهي. کيس مشرق ۽ مغرب جي ڪيترين ئي زبانن ۾ مهارت حاصل آهي، ۽ مسلمان صوفي شاعرن جي شعر جو گهرو مطالعو ڪيو اٿس. سنڌي زبان تي کيس چڱي دسترس حاصل آهي، ۽ سنڌي شعر جو اونهو اڀياس ڪيو اٿس. سنڌي ادب ۽ شاهہ لطيف تي ڪيترائي مقالا لکيا اٿس. شاهہ لطيف جي شعر جو جرمن زبان ۾ ترجمو بہ ڪيو اٿس. تازو اسلامي تصوف تي سندس ضخيم ڪتاب: "Mystical Dimensist of Islam" جي نالي سان ڇپيو آهي، ان ۾ بہ شاهہ لطيف ۽ ٻين سنڌ جي صوفين جي فڪر ۽ پيغام جو تعارف ڏنو اٿس.

ٻيا ليکڪ ۽ محقق: انهن کان سواءِ ٻين بہ ڪيترن ئي مغربي عالمن ۽ محققن ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ سنڌ جي تاريخ، جاگرافي، ثقافت ۽ آثار قديمہ بابت مواد ملي ٿو، انهن مان ڪن ليکڪن جا نالا ۽ ڪتابن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

۱- اين. ايم. بليموريا جو ڪتاب "ٺٽي ۾ ٻن يورپين جا مقبرا" سال ۱۹۳٦ع ۾ ڇپيو.

۲- ڊي ڊوڊراس جو ڪتاب "پنجن دريائن جي سرزمين ۽ سنڌ".

۳- ڪيپٽن ايس. اين. رڪس جو ڪتاب ٺٽ ۽ ڪارڪر بابت بمبئيءَ مان ۱۸۵٦ع ۾ ڇپيو.

۴- پوسٽن جو ليک منچر ڍنڍ، اڙل واهہ ۽ لاڙ بابت ۱۸۴۰ع ۾ رايل ايشيائڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ ڇپيو.

۵- ڪننگهام "هندستان جي قديم جاگرافي" نالي ڪتاب لکيو، جيڪو لنڊن مان ۱۸۷۱ع ۾ ڇپيو. ان کان سواءِ سنڌ ۽ هند جي سڪن بابت ڪيترائي ڪتاب لکيائين.

٦- هربرٽ فيلڊ مئن جو ڪتاب "ڪراچي سؤ سالن دوران" ڪراچيءَ مان ۱۹٦۰ع ۾ ڇپيو.

۷- اي. ڪي. سنيلگروو جو ڪتاب، سنڌو درياءَ بابت، سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان سال ۱۹٦۷ع ۾ ڇپيو.

۸- ڊاڪٽر الڊرين ڊيوريٽ جو ڪتاب "برطانيہ جا سنڌ سان تعلقات" نيشنل بڪ فائونڊيشن طرفان ۱۹۷٦ع ۾ ڇپيو.

انهن کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي ڪتاب ۽ بيشمار ليک مغربي عالمن لکيا آهن. انهن جو تفصيل هت طوالت جو باعث بڻجندو. ان مان معلوم ٿيندو تہ سنڌ لاءِ مغربي عالمن کي تمام گهڻي دلچسپي رهي آهي.

مـاخـذ

١- سنڌ جي اقتصادي تاريخ: ڊاڪٽر ايس. پي. ڇٻلاڻي، سنڌي ترجمو: سراج الحق، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦٨ع.

٢- لٿيندڙ مصر جا پراڻا ورق: ڪيپٽن ايسٽورڪ، سنڌي ترجمو: ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٧٣ع.

٣- سنڌ ۽ بلوچستان جو سير و سفر: ليفٽيننٽ هينري پاٽينجر، سنڌي ترجمو: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٧٦ع.

٤- سنڌ جي درٻار: جيمس برنس، سنڌي ترجمو: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦٤ع.

٥- سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون: رچرڊ برٽن، سنڌي ترجمو: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ.

٦- جنت السنڌ: مير رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ

٧- تاريخ تمدن سنڌ: مير رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌ يونيورسٽي.

٨- سنڌي ساهت ۽ مشهور مستشرقين: حبيب الله ڀٽو، مسڪين پبليڪيشن شڪارپور، ١٩٧٣ع.

٩- سنڌي صورتخطي: پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا، ١٩٦٤ع.

١٠- سنڌي نثر جي تاريخ: منگهارام ملڪاڻي، ممبئي ١٩٦٨ع.

ENGLISH

1. Henry Walter Bellow: From the Indus to the Tigers, London 1874, reprint 1977.
2. Foster: Early travels in India, 1921.
3. Alexandere Hamilton: A new account of the East Indus, 2 Vols: 1744.
4. Foster: English Factories in India, 9 Vols: 1906-15.
5. Pottinger, Sir H: Travels in Baluchistan and Sind 1816.
6. Masson: Narrative of various Journeys in Baluchistan, Afghanistan etc: 4 Vols: London, 1842-43.
7. Lt: Arthur Conolly: Narrative of an overland journey to the North of India, London, 1838.
8. Dr: J. Burnes: Narrative of a visit to court of the Amirs of Sind 1839.

Gul Hayat Institute

9. A. Burnes: Travels in Bokhara, 1831.
10. W.J. Eastwick: Dry leaves from young Egypt, London 1851.
11. William Napier: The conquest of Sind, London, 1845.
12. Lambrick H T: Sir Charles Napier and Sind, 1952.
13. Travels in India including Sind and Punjab Vol: 1, Captain Leopold von orlich, translated from the German into English, by: I.I. Evans LLoyd, 1845 reprint 1976.
14. Dr: Adrian Duarte: A History of British Relations with Sind, National Book Foundation 1976.
15. Dr: Hameeda Khatoon Naqvi: Mughel Hindustan: Cities and Industries, National Book Foundation, 1974.
16. Ghulam Mustafa Shah Sayd: Legency of Britain, Karachi 1071
17. Pahwar, M.H: Source Material on Sind, Institute of Sindhology, Sind University 1977.
18. Herbert Fieldman: Karachi through a hundred years, Karachi, 1960.
19. Lambrick, H. T: Sind, A General Introduction, Hyderabad, Sindhi Adabi Board, 1964.
20. Marshal, Sir John: Mohen Jo Daro and the Indus civilization. London, 3 Vol, 1931.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر عطامحمد حامي

راڻيپور جا پير

راڻيپور جي پيرن جي درگاهه سنه ١١٩٥ هجري مطابق ١٧٨١ع ۾ قائم ٿي، جڏهن بغداد جي پير، سيد عبدالعزيز جا ٻه صاحبزادا سيد محمد شاهه ۽ سيد احمد شاهه تبليغ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ آيا. ڪلهوڙا خاندان جا حاڪم سيد پائرن جي خانداني وجاهت ۽ شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيا، ۽ سندن روحاني ڪمالات ڏسي، سائن عزت ۽ احترام سان پيش آيا. کين سنڌ ۾ رهي، تبليغ ڪرڻ جي اجازت ڏنائون. ٻئي صاحبزادا حيدرآباد ۽ خدا آباد کان تبليغ ڪندا، ان وقت جي وڏي قاضي مخدوم احمدي وٽ کهڙن جي شهر ۾ آيا، ۽ پورا ٻارهن مهينا سندس مهمان ٿي رهيا. ان کان پوءِ هو مخدوم صاحب جي ڪوشش سان راڻيپور ۽ ڪمبٽ ۾ ديني مرڪز کولي ويهي رهيا(١)، ۽ ولديار خاندان سان شاديون ڪيائون. سندن روحاني فيض کان متاثر ٿي بيالاز ماڻهو سندن مريد بڻجي ويا ۽ ڪيترن هندن کي مسلمان ڪيائون(٢).

چون ٿا ته مٿي ذڪر ڪيل پائرن مان سيد محمد شاهه هڪ دفعو اڳ ۾ سنڌ ۾ آيو هو، پر کيس ترڪي حڪومت جو جاسوس سمجهي سنڌ ۾ رهڻ لاءِ ڏنو ويو هو. کيس ڪمبٽ ۾ هڪ فرزند عبدالرزاق شاهه ڄائو، جيڪو سندس زندگي ۾ ئي فوت ٿي ويو. سيد احمد شاهه کي راڻيپور ۾ چار فرزند تولد ٿيا، جن جا نالا صالح شاهه، ابراهيم شاهه، عبدالرحيم شاهه ۽ عبدالعزيز شاهه عرف عبدالغفار شاهه هئا(٣). انهن مان صالح شاهه پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ پيريءَ جي مسند تي ويٺو. سيد ابراهيم شاهه ڪمبٽ ۾ پنهنجي چاچي محمد شاهه جي درگاهه وڃي وسائي، ۽ عبدالرحيم شاهه جي فرزند سيد شيرمحمد شاهه عرف پير شيرو پنهنجن نالائن ڏاهن لاڙڪاڻي طرف هليو ويو ۽ اتي سيد سراج شاهه جي درگاهه جو متولي ٿيو(٤).

پوءِ ۾ سنڌ جي حڪومت ڪلهوڙن جي هٿن مان نڪري ٽالپرن جي قبضي ۾ آئي. وقت جا حاڪم مير سهراب خان ۽ مير رستم خان ٻئي راڻيپور ۽ ڪمبٽ جي پيرن جو ڪلهوڙن کان به وڌيڪ احترام ڪندا هئا، ايتريقدر جو سياسي ڳالهين ۾ به سائن مشورا ڪندا هئا.

---

(١) الله بخش مخدوم: تذڪره مخاديم کهڙا.
(٢) زباني روايت پير محمد شاهه آف ڪمبٽ.
(٣) زباني روايت پير سيد امیرالدين شاهه آف ڪمبٽ.
(٤) احمد شاهه سيد: ”ٽاردرن انڊيا هٽوز—هٽو“، لاهور، ١٩٤٢ع، ص ٨٤-٨٥.

Gul Hayat Institute

پير صالح شاهه جي بزرگي ملڪن ۾ مشهور هئي، ۽ هو ڪالي ڪرامت جو صاحب هو. هند، سنڌ، بلوچستان ۽ افغانستان جا بي انداز ماڻهو سندس مريد هئا. هو هڪ وڏو سخي مرد ٿي گذريو آهي. ڪيس سخي صالح شاهه نوڙهو ڪري سڏيندا هئا(۱). سيد صالح شاهه کي هڪ فرزند پير غلام محي الدين شاهه هو، جيڪو سندس وفات کان پوءِ مسند تي ويٺو. هو هڪ وڏو پرهيزگار ۽ خدا جو ليڪ پالهو ٿي گذريو آهي. پنجاب جو وڏي ۾ وڏو ۽ بزرگ شاعر خواجه غلام فريد چاچڙان وارو سندس گهاٽو دوست هوندو هو. هڪ دفعي پير صاحب خواجه صاحب ڏانهن گهوڙن لاءِ گجرن موڪلڻ جو پيغام موڪليو. خواجه صاحب گجرون ته ڪونه موڪليون، اُلٽو پير صاحب ڏانهن ليالو موڪليائين، ته هو رائيپور جا پير موڪلي. ان پيغام پهچڻ تي پير صاحب سرائڪي زبان ۾ هيٺيون بيت چوائي موڪليو:

هٿان سنوين هٿ فريدا پيران سنوين پير،

تئين ا. مُڪيان ڳاجران مٿين ا. ـُڪي پير.

خواجه صاحب جڏهن اهو بيت پڙهو تڏهن مٿس حال پنجي ويو ۽ پورا ٽي ڏينهن اهوءِ بيت تي قوالي چورايائين. چوٿين ڏينهن تي خواجه صاحب کي خبر پئي ته پير صاحب پنهنجي مريد احمد شاهه وٽ حاجي پور ۾ آيو آهي. هو يڪدم حاجي پور ڏانهن هليو ۽ رستي ئي پير صاحب سان اچي مليو ۽ سندس معافي کي ڪُلهو ڏنائين. پوءِ پير صاحب کي پنهنجي ڳوٺ وٺي آيو، جتي ٽي ڏينهن خدمت چاڪري ڪري، نذرانو به پيش ڪيائين ۽ خدمت لاءِ ٽي ماڻهو مولوي فتح محمد، مولوي محمد صادق ۽ ڪامن خان ڪوهانگ ڏنائين(۲).

پير غلام محي الدين شاهه جو پنهنجي وقت جي حاڪمن، عالمن ۽ پيرن فقيرن سان تمام سهڻو سلوڪ هوندو هو. هن سنه ۱۳۲٦ هجري ۾ وفات ڪئي(۳). ڪيس ٽي فرزند صالح شاهه ثاني، علي مدد شاهه ۽ غلام علي شاهه ڄاوا. پير صاحب جو جانشين سندس وڏو پٽ سيد صالح شاهه ٿيو، جيڪو وڏو اهل دل درويش ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس فقيري ۽ سخاوت جون ڳالهيون ملڪن ۾ مشهور آهن. سندس پائرن کي به وڏي عزت ۽ احترام سان ڏٺو ويندو هو. پير صالح شاهه ۱۹۳۵ع ۾ وفات ڪئي(۴). سندس سجاده نشين سيد احمد شاهه ثاني ٿيو، جيڪو وڏو قابل ۽ رسوخ وارو پير ٿي گذريو آهي. پاڪستان جا صدر ۽ ڪيترائي امير ۽ وزير ساڻس دوستي رکندا آيا. هن ۱۹٦۳ع ۾ وفات ڪئي.

پير احمد شاهه ثاني جي وفات کان پوءِ پير ميران سائين رائيپور جو پير آهي، جيڪو پنهنجي وڏن جي گادي وسايو ويٺو آهي.

---

(۱) زباني روايت پير سيد آڏل شاهه آف رائيپور. (۲) فتح محمد مولوي: ”ڪليات فريد“، قلمي، ۱۳۷۵ هجري مملوڪ صوفي احمدجان ساڪن چاچڙان شريف، ص ۱۴. (۳) مزار جو ڪتبو. (۴) الطاف اثيم: ”ساعت ساعت راهه اهاريان“، تاريخا پريس دادو، ص ۲۸.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر سليم اختر*

سنڌيڪار: ڊاڪٽر نواز علي شوق

حضرت ميان مير سيوهاڻي قادري

بطريقِ مصطفي محڪم پئي
نغمهٔ عشق و محبت را نئي
ترپتش ايمانِ خاڪِ شهرِ ما
مشعلِ نورِ هدايت بهرِ ما

سندن اصل نالو مير محمد هو، پر ڪين ميان مير، شاهه مير ۽ بالا پير جي لقبن سان شهرت حاصل ڪئي. پاڻ ۹۵۷ھ/۵۱-۱۵۵۰ع (۱) ۾ سيوهڻ (۲) جي مشهور قاضي گهراڻي ۾ پيدا ٿيا. آتي ئي لنڊا ڏنا ٿيا. آهوئي سبب آهي جو پاڻ اڪثر سنڌي زبان ۾ گفتگو ڪندا هئا.

سندن والد ماجد قاضي سائين ڏنو پٽ قاضي قلندر فاروقي حضرت عمر فاروق جي اولاد مان هو ۽ ڪين پنهنجي دور جي بزرگن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. حضرت مير ميان جي امڙ سگهوري قاضن (۳) جي ڌيءَ هئي، جيڪو هڪ مشهور علمي شخصيت هجڻ سان گڏ شرفاءَ ۽ اڪابر ماڻهن ۾ ليکيو ويندو هو (۴).

ان ڪان پوءِ سندن طبيعت تي خدا طلبي جو اهڙو جذبو طاري ٿيو، جو پاڻ سڀ ڪجهه ڇڏي تارڪ الدنيا بڻجي، گوشه نشين ٿي ويا. حق جي ڳولها ۾ سندن ڪوششون بي اثر نه ٿيون ۽ ولايت جو مقام حاصل ڪيائون (۵). حضرت ميان مير سندن پيار پرڻي پاڇي ۾ روحاني تربيت حاصل ڪئي.

---

* ريسرچ اسڪالر، دي آسٽريلين نيشنل يونيورسٽي ڪئنبيرا، آسٽريليا.

(۱) سڪينته الاوليا- تاليف محمد دارا شڪوه. بڪوشش ڊاڪٽر تاراچند و سيد محمد رضا جلالي نائيني، تهران، ص ۹۵.

(۲) ايضاً ص ۲۶، شاهجهان نامه. تاليف محمد امين قزويني (قلمي) برٽش ميوزيم. شمارو ۷۳، اياورگ ۱۴۲. عمل صالح- تاليف محمد صالح ڪنبوه، ڪلڪتو. (جلد ٽيون) ص ۳۶۴.

(۳) قاضي قاضن جي حالات لاءِ ڏسو گلزار ابرار، تاليف غوثي شطاري (اي. اين. يو ڪتب خاني ۾ مائڪرو فلم- نمبر ۱۷۶).

(۴) مظهر شاهجهاني، تاليف يوسف ميرڪ ولد مير ابوالقاسم نمڪين بکري. تصحيح و تحقيق و تحشيه سيد حسام الدين راشدي، حيدرآباد سنڌ ۱۹۶۹ع، ص ۸.

(۵) سڪينته الاوليا، ص ۲۶.

Gul Hayat Institute

کين چار پٽ ۽ ٻه ڌيئر هئا، جن جا نالا هي آهن: قاضي بولن، قاضي عثمان، قاضي طاهر، قاضي محمد، بيبي جمال خاتون ۽ بيبي ٻاري. اهي سڀ سندس عقيدت مند هئا. قاضي محمد جو تصوف طرف گهڻو لاڙو هو. هن وڏيون رياضتون ۽ مشاهدا ڪيا ۽ ساري ڄمار حضرت ميان مير جي خدمت ۾ گذاريائين. ڀيڻن مان بيبي جمال خاتون کي روحانيت سان خاص نسبت هئي. هن پنهنجي ڪشف ڪرامت وارن ڪارنامن سبب وڏي شهرت ۽ مقبوليت حاصل ڪئي. ٺٽي جو حاڪم امير خان سندس ارادتمندن مان هو(۱).

حضرت ميان مير اڃان ستن سالن جو مس ٿيو ته سندن والد وفات ڪري ويو. پوءِ سندن تعليم ۽ تربيت جي ذمه داري سندن امڙ سڳوريءَ جي سر تي آئي. جڏهن ٻارهن سالن جو ٿيو، تڏهن سندس امڙ سڳوريءَ کيس روحاني تربيت ڏيڻ شروع ڪئي. هو دنيا جا سڀ ڏلڏا ڦٽا ڪري، پنهنجي جيجل جي اجازت سان رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. الاهي عشق خاطر گهر گهاٽ ڇڏي وڃي جهنگ جبل وسايائين. حق جي ڳولها ۾ جهنگ جبل گهمندي، سيوهڻ جي جبلن ۾ شيخ خضر سيوهاڻيءَ سان سندس ملاقات ٿي ۽ ان جو مريد ٿيو.

شيخ خضر، قادري سلسلي ۾ وڏي درجي وارو بزرگ هو. هن شهر جي شور کان دور ٿي وڃي ويرانو وسايو هو.

> [ور سا سڄي وڻ ڙهي، جنهن سڄڻ هيڪڙو،
> سو ماڳو لي ٿيو، جنهن ڪوڙ ڪمائين.
> (شاهه ڪريم).]

هو برسات ۽ بيابان ۾ سڄو وقت يادِ الاهيءَ ۾ رهندو هو. سندس گذر سفر جهنگلي ميون تي هوندو هو. کيس ڏڻ کان گوڏن تائين اُگهڙ پٽڪو رهندو هو. سرديءَ جي موسم ۾ ڪاٺيون گڏ ڪري، ساري رات باهه تي ويهي گذاريندو هو. مطلب ته هو شهر جي گوڙگهمسان کان ويرانن کي وڌيڪ پسند ڪندو هو ۽ گهڻو ڪري شهرن کان پري گذاريندو هو.

دارا شڪوه جو بيان آهي ته حضرت ميان مير شيخ خضر کان ظاهر ۾ بيعت ضرور ڪئي، پر حقيقت ۾ هو اويسي هو ۽ سندس روحاني تربيت ان سڌي طرح خود غوث الاعظم ڪئي هئي(۲). ۽ جيتريقدر خود حضرت ميان مير جو تعلق آهي، پاڻ پنهنجي پير طريقت جو تمام وڏي عزت ۽ احترام سان وٺندا هئا ۽ کين غوثِ وقت جي لقب سان ياد ڪندا هئا(۳). شيخ خضر جو طريقت وارو سلسلو اٺن واسطن سان حضرت غوث الاعظم جي ذات تائين پهچي ٿو. جنهن جو تفصيل هن

(۱) سڪينة الاولياء، ص ۱۳۰.

(۲) سڪينة الاولياء، ص ۲۹.

(۳) سڪينة الاولياء، ص ۲۷.

ريت آهي: شيخ خضر سيوهاڻي مريد شاهه اسڪندر، مريد شيرالاوليا خواجه حاتي مريد سيد علي قادري، مريد شاهه عثمان لعل قلندر، مريد شاهه جمال مجرد، مريد شيخ ابو اسحاق ابراهيم مريد مرتضيٰ سبحاني، مريد احمد بن مبارڪ، مريد شيخ عبدالقادر جيلاني (١).

شيخ خضر جي صحبت ۾ رهي، روحاني فيض حاصل ڪرڻ کان پوءِ حضرت ميان مير ظاهري علمن جي تحصيل طرف توجه ڏنو ۽ ان لاءِ لاهور وڃڻ جو ارادو ڪيائين. ان وقت سندن عمر ويهن پنجويهن سالن جي وچ تي هئي. رستي ۾ جيڪو به ڳوٺ يا شهر ايندو هو، اتي ٻه ٽي ڏينهن رهي، پوءِ اڳتي روانا ٿيندا هئا. لاهور ان زماني ۾ به علم و فضل جو مرڪز هو ۽ هنر ۽ ڪمال وارن جو مسڪن هو. حضرت ميان مير لاهور پهچي مختلف مسجدن ۽ مڪتبن ۾ ويو. گهمندي ڦرندي آخر مولانا سعدالله جي درس ۾ وڃڻ جو فيصلو ڪيائين. مولانا سعدالله ظاهري توڙي باطني علمن جو بحر هو تنهنڪري سندس نالو گهڻو مشهور هو، سندن شمار اڪبري دور جي اڪابر علماء ۾ ٿيندو هو. حضرت ميان مير سندن حلقه درس ۾ حاضري ڏيڻ سان گڏوگڏ سندن شاگرد رشيد آخوند نعمت الله جي علمي مجلسن ۾ شريڪ ٿي، علمي فيض حاصل ڪندو رهيو. سڪينة الاوليا ۾ آخوند نعمت الله جو هيءُ قول سندن متعلق نقل ٿيو آهي.

"وقتے حضرت میان میر پیش من تحصیل مے نمودند چندین سال درس میگفتم و خدمت ایشان میکردم و ایشان تمام علوم مرا میگرفتند. اما درین مدت من از حقیقت حال ایشان واقف نشدم".

لاهور ۾ رهڻ دوران سندن ڪمال جي خوشبوءِ پري پري تائين پکڙجي وئي ۽ وتس عقيدت مندن جي اچ وڃ جو سلسلو شروع ٿي ويو. سندن اڪيلائي پسند طبيعت کي اها ڳالهه ڪانه وڻي، تنهنڪري لاهور ڇڏي سرهند طرف روانا ٿي ويا. سرهند ۾ رهڻ دوران بيمار ٿي پيا. ڪين گوڏن جي سور جو عارضو ٿي پيو. حاجي نعمت الله سرهندي نالي هڪ ايڪ بزرگ سندن خدمت ڪندا رهيا. حاجي سڳوري سندن جيڪا ٽهل ٽڪور ڪئي ان جي عوض پاڻ سندن روحاني تربيت ڪيائون ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ کيس ڪمال جي درجي تي پهچائي ڇڏيائون. پاڻ سڀ کان پهرين جنهن شخص جي روحاني تربيت ڪيائون، سو حاجي نعمت الله سرهندي هو. هڪ سال سرهند ۾ رهي، پوءِ واپس لاهور آيا ۽ باغبان پوره محلي، جنهن کي اڄڪلهه قاضي پوره نالي سان به ياد ڪيو ويندو هو، اچي رهڻ لڳا ۽ ساري ڄمار اتيئي رهيا.

پاڻ جڏهن لاهور آيا، تڏهن ساٿين کين جيءَ ۾ جايون ڏنيون ۽ ڏينهون ڏينهن سندن عقيدتمندن جو تعداد وڌندو رهيو. پاڻ ساٿين جي گهٽي ملڻ جلڻ کان پاسو ڪندا هئا. جواني جي ڏينهن ۾ شهر جي آسپاس وارن باغن ۾ هليا ويندا هئا، يا ڪنهن ويران هنڌ ڏانهن هليا ويندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته پنهنجن مريدن کي به گڏ وٺي ويندا هئا. اتي پهچي سيپڻي ڏار ڦار

---

(١) مظهر شاهجهاني، تحقيق سيد حسام الدين راشدي، ص ٢٦٣-٢٦٤ (تعليقات).

هنڌن تي ويهي عبادت ۾ مصروف ٿي ويندا هئا. جڏهن نماز جو وقت ٿيندو هو ته ٻوءِ سڀ باجماعت نماز پڙهندا هئا. سارو ڏينهن عبادت ۽ رياضت ۾ گذاري مغرب جي نماز کان پوءِ موٽي پنهنجي حجري ۾ ايندا هئا ۽ اتي ٻاهر الدران در بند ڪري ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ڏينهن ڪيس اتفاق سان ٻاهر نه وڃڻو هوندو هو ته حجري جي اندر ئي رهندا هئا. جيڪڏهن ڪو شخص گهڻي زور پرڻ بعد سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿيندو هو ته ان سان وڏي شفقت سان پيش ايندا هئا. سندس اهل ۽ اچڻ جو سبب پڇندا هئا. جيڪڏهن اهو شخص چوندو هو ته "سائينءَ جي ملاقات لاءِ حاضر ٿيو آهيان"، ته ان کي ٿوري دير پنهنجي پرسان ويهاري دعا ڪري کيس رخصت ڪندا هئا(١). جيڪڏهن گهڻا ماڻهو هوندا هئا ته پوءِ چوندا هئا:

"ياران! شما هر شغلي و ڪاري در پيش داريد، و ما هم، شما برويد بکار خود مشغول باشيد و مابکار خود"(٢).

جيڪڏهن ڪو اچڻ وارو چوندو هو ته حق جي طلب لاءِ آيو آهيان، ته ان کي ويهارڻ ته پري رهيو، ساڻس ڪُلي ڳالهائيندا به نه هئا، بلڪ کيس حجري کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا هئا ۽ چوندا هئا: مياں! ان جي طلب سولي نه آهي. وڏو مشڪل ڪم آهي. جيستائين ان جي طلب ۾ ڪو يڪالو ان ٿي تيستائين کيس حاصل ڪرڻ محال آهي. دل هڪ آهي ۽ هڪ دل ۾ هڪ ئي شيءِ سمائجي سگهي ٿي. اهڙن موقعن تي اڪثر هيءُ شعر پڙهندا هئا:

ڪسي را امتحان ناڪرده صد بار
نگرداني تو اورا صاحب اسرار(٣).

اراد تمندن جي آزمائش ۽ امتحان لاءِ صرف سندن ئي هيءُ طريقو نه هو، ٻر ٻيا به ڪيترائي بزرگ ائين ئي ڪندا هئا. مثال طور نقشبندي سلسلي جو باني خواجه محمد باقي بالله (متوفي ١٠١٢هه/١٦٠٣ع) حق جي رهنمائي جي ڳولها ۾ جڏهن لاهور پهتو ته وڏي ڪوشش کان پوءِ هڪ مجذوب ڪامل جو ڏس پتو پڇڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ٻر جڏهن به هو سندس پيڇو ڪندو هو ته اهو مجذوب کيس گاريون ڏيندو هو ۽ کيس ٻئر هڻي پنهنجي نفرت جو اظهار ڪندو هو. مجذوب جي اهڙي روش تي هو بيزار ٿيڻ بجاءِ ٻيا سندس ذوق شوق وڌندو ويندو هو:

پهتو ٿي تو ذوقِ ڪنهه هر سزا کان پو.

---

(١) سڪينة الاوليا ٣٨-٥٣.
(٢) سڪينة الاوليا ص ٢٤.
(٣) سڪينة الاوليا ص ٤٠.

Gul Hayat Institute

هنڌن تي ويهي عبادت ۾ مصروف ٿي ويندا هئا. جڏهن نماز جو وقت ٿيندو هو ته پوءِ سڀ باجماعت نماز پڙهندا هئا. سارو ڏينهن عبادت ۽ رياضت ۾ گذاري مغرب جي نماز کان پوءِ موٽي پنهنجي حُجري ۾ ايندا هئا ۽ اتي اچي اندران در بند ڪري ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ڏينهن کيس اتفاق سان ٻاهر نه ويٺو هوندو هو ته حجري جي اندر ئي رهندا هئا. جيڪڏهن ڪو شخص گهڻي زور ڀرڻ بعد سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿيندو هو ته ان سان وڏي شفقت سان پيش ايندا هئا. سندس احوال ۽ اچڻ جو سبب پڇندا هئا. جيڪڏهن اهو شخص چوندو هو ته "سائينءَ جي ملاقات لاءِ حاضر ٿيو آهيان"، ته ان کي ٿوري دير پنهنجي پرسان ويهاري دعا گهري کيس رخصت ڪندا هئا(۱). جيڪڏهن گهڻا ماڻهو هوندا هئا ته پوءِ چوندا هئا:

"ياران! شما هم شغلي و ڪاري در پيش داريد، و ما هم، شما برويد بڪار خود مشغول باشيد و ما بڪار خود"(۲).

جيڪڏهن ڪو اچڻ وارو چوندو هو ته حق جي طلب لاءِ آيو آهيان، ته ان کي ويهارڻ ته پري رهيو، ساڻس ڳالهائيندا به نه هئا، بلڪ کيس حجري کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا هئا ۽ چوندا هئا: ميان! ان جي طلب سولي نه آهي. وڏو مشڪل ڪم آهي. جيستائين ان جي طلب ۾ ڪو يڪالو نه ٿئي تيستائين کيس حاصل ڪرڻ محال آهي. دل هڪ آهي ۽ هڪ دل ۾ هڪ ئي شيءِ سمائجي سگهي ٿي. اهڙن موقعن تي اڪثر هيءُ شعر پڙهندا هئا:

ڪسي را امتحان نا ڪرده صد بار
نگرداني تو او را صاحب اسرار(۳).

ارادتمندن جي آزمائش ۽ امتحان لاءِ صرف سندن ئي هيءُ طريقو نه هو، پر ٻيا به ڪيترائي بزرگ ائين ئي ڪندا هئا. مثال طور نقشبندي سلسلي جو باني خواجه محمد باقي بالله (متوفي ۱۰۱۲ھ/۱۶۰۳ع) حق جي رهنمائن جي ڳولها ۾ جڏهن لاهور پهتو ته وڏي ڪوشش کان پوءِ هڪ مجذوب ڪامل جو ڏس پتو پچڻ ۾ ڪامياب ٿيو. پر جڏهن به هو سندس پيڇو ڪندو هو ته اهو مجذوب کيس گاريون ڏيندو هو ۽ کيس پٿر هڻي پنهنجي نفرت جو اظهار ڪندو هو. مجذوب جي اهڙي روش تي هو بيزار ٿيڻ بجاءِ اُٽا سندس ذوق شوق وڌندو ويندو هو:

هٿو ٿي تو ذوقِ ڪنهه هر مزا ڪان پو.

---

(۱) سڪينة الاوليا ۳۸-۵۳.
(۲) سڪينة الاوليا ص ۲۴.
(۳) سڪينة الاوليا ص ۴۰.

آخر ان مجذوب کي دل ۾ رحم آيو ۽ ان کيس پنهنجي خاص توجه سان اوازيو ۽ سندس حق ۾ دعا ڪئي. زبدة المقامات ۾ لکيل آهي ته مجذوب جي لطف، اثر ۽ دعا سان کيس گهڻائي فائدا حاصل ٿيا(۱).

حضرت ميان سهر جي عبادت ۽ رياضت جو معيار ايترو اوچو ۽ طريقو ايترو ڏکيو هو جو ان تي پورو لهڻ عام ماڻهوءَ جي وس جي ڳالهه نه هئي. مثال طور سندن پنهنجو اهو عالم هو جو سالن جا سال کٽ تي نه سميا. ڪيترائي سال سندن اهو معمول رهيو جو ساري رات هڪ ئي دم ۾ گذاريندا هئا. جڏهن سندن عمر مبارڪ اسي ورهين کان به مٿي ٿي، ضعيفي ۽ پيري کين ڪمزور ڪري وڌو، تڏهن به سندن رات جي جاڳري واري معمول ۾ ڪو خاص فرق ڪو نه آيو. ها صرف ايترو فرق آيو جو بجاءِ هڪ دم جي ساري رات چئن دمن ۾ گذاريندا هئا. سندن همنشين جي حاضريءَ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! هڪ لحظي لاءِ به حق جي ياد کان غافل نه رهندا هئا ۽ اڪثر هيءُ شعر پڙهندا هئا:

کسي کو غافل ازحق يک زمانست
در آندم کافر است امانهانست (۱).

۽ ڪڏهن وري هيءُ شعر جهونگاريندا هئا:

يک نفس بي ياد بر آوردن خطاست
چه به کج رو بازسالي، چه براست
چون ترا خود اندک آمد بند راه
چه به کوهي بازسالي، چه به کاه(۲)

بهرحال، ان جو مطلب اهو هرگز نه آهي ته پاڻ مريد ڪندائي نه هئا. پاڻ ڪنهن کي مريد ڪرڻ ۾ سخت ضرور هئا، پر جنهن کي مريد ڪيائون، تنهن کي ڪمال تي پهچائي ڇڏيائون. محمد صالح ڪنبوه جو چوڻ آهي ته:

”اهلِ دنيا را بدونِ ترکِ تعلق مطلقاً تلقين امي کردند و صاحب تصرف تام بوده قدرت کلئي بر ايصال اهلِ طلب بسر منزل مراد داشتند، چنانچه هر صاحب سعادتي که بطروق ايشان مالک مسالک طريقت مي شد زود بمقامات عاليه وصول يافتي“(۱).

مريد ڪرڻ وقت سڀ کان پهرين جيڪو سبق ڏيندا هئا سو هي هو:

---

(۱) زبدة المقامات تاليف محمد هاشم ڪشمي ڪانپور ۱۸۹۰ع ص ۸.

(۱) سڪينة الاولياء ص ۳۲-۳۳.

(۲) سڪينة الاولياء ص ۴۴.

(۱) عمل صالح ص ۳۶۵.

شرط اول در طريقِ معرفت دالي ڪ چيست
ترڪ ڪردن هر دو عالم را و پشتِ پازدن(۱)

هڪ ڀيري ڪجهه علما سندن مجلس ۾ حاضر هئا ۽ التَّعظِيمُ لاَمرالله و الشَّفقَةُ عليٰ خلق الله جي موضوع تي گفتگو ٿي رهي هئي. پاڻ هڪ عالم کان ان حديث جي وضاحت پڇيائون ته ان عرض ڪيو ته ”ان جو مطلب اهو آهي ته الله تعاليٰ جي امر جي فرمانبرداري ۽ ان جي مخلوق تي مهرباني ڪئي وڃي.“ پاڻ ان کان به وڌيڪ وضاحت جي طلب ڪيائون ته سڀني عالمن عاجزي ظاهر ڪئي. ته پوءِ پاڻ ان جي سمجهاڻي هن ريت ڏنائون. قرآن پاڪ ۾ آيو آهي ته، قُلْ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّي(۲) پس الله تعاليٰ جي تعظيم اها آهي ته ان جي امر يعني روح کي ان جي ياد کان غافل نه ٿيڻ ڏجي ۽ هر قسم جي ’خطرن‘ کان ان جي حفاظت ڪئي وڃي. اهڙيءَ طرح خلق مان مراد ان قول ۾ خلقت آهي يعني عضوا ۽ جوارح. ان تي شفقت اها آهي ته هر اهڙو فعل جو شريعت جي خلاف هجي ان کان پاسو ڪيو وڃي ۽ دلياوي لذتن کان ڪنارو ڪيو وڃي ته جيئن هيءَ خلقت (عضوا ۽ جوارح) آخرت جي عذاب کان ڇٽل رهي(۳).

پاڻ گهٽ ڳالهائيندا هئا(۴). جيڪڏهن وات وڌيڪ سندن مريد هڪ ٻئي سان ڳالهه ٻولهه ڪندا هئا ته ڪين اها ڳالهه نه وڻندي هئي ۽ چوندا هئا ته هڪ ٻئي سان گفتگو دوران دل جو هڪ حصو تڪاءُ نه ٿو رهي ۽ دل حق جي ذڪر کان غافل ٿي وڃي ٿي. جو دلياوي ڳالهيون ڪري حق جي ياد کان غافل ٿيو ٿا؟

سندن پوشاڪ عام فقيرن ۽ طريقت وارن کان مختلف هوندي هئي. فقيراڻي گودڙي پاڻ پسند نه ڪندا هئا، بلڪ سادي پوشاڪ پهريندا هئا ۽ مٿي تي سستي ڪپڙي جي اڇي پڳ ٻڌندا هئا. سندن پوشاڪ جيئن ئي ميري ٿيندي هئي ته درياهه تي وڃي اها پنهنجي هٿن سان ڌوئيندا هئا. سندن مريد به ان قسم جو لباس پهريندا هئا ۽ پنهنجن مريدن کي به لباس جي صفائي جو تاڪيد ڪندا هئا. پاڻ جڏهن به ڪنهن کي حق جي ذڪر جي تلقين ڪندا هئا ته ان کي پنهنجي گودڙي نه ڏيندا هئا. جيئن ته اهڙي ڪا رسم سندن طريقي ۾ شامل نه آهي. پاڻ اهڙي پوشاڪ کي ننديندا هئا، جنهن جي پاڻ سان فقيري ظاهر ٿئي(۵). سندن طريقي جي خصوصيتن ۾ هيءَ ڳالهه به شامل هئي ته سندن مريد هٿ ۾ تسبيح نه کڻندا هئا. پاڻ ڪنهن کي

---

(۲) سڪينة الاوليا ص ۳۷.
(۲) سورة اسرا آيت ۸۵
(۲) سڪينة الاوليا ص ۴۵
(۴) ايضاً ص ۴۶
(۵) ايضاً ص ۵۹

هٿ ۾ تسبيح ڏسندا هئا ته هندي(١) زبان ۾ هڪ شعر پڙهندا هئا جنهن جو مفهوم فارسي جي هن رباعي مان ملي ٿو:

تسبيح بمن عجب درآمد بزبان
گفتند که مرا چرا کني سرگردان!
گر دل بعوض همين گر داني تو
داني که براي چيست خلق الانسان(٢).

شريعت جي پابندي ۽ جو گهڻو خيال ڪندا هئا. اهڙي ڳالهه جيڪا عام ماڻهن جي سمجهه کان مٿي هجي يا ان ڪي غلط سمجهڻ جو احتمال هجي، سا زبان تي ئي نه آڻيندا هئا. ڪي ڳالهيون خاص مريدن کي اشاري ۾ ئي سمجهائيندا هئا، پر عام مريدن کي اهي ڳالهيون ڪونه ٻڌائيندا هئا. اهڙن مريدن کي چوندا هئا ته "جيڪڏهن محنت ڪندؤ ته سڀ راز پنهنجو پاڻ توهان تي کلي پوندا. ورنه معمولي ڳالهه سمجهڻ به ڏکي ڳالهه آهي." اهي ماڻهو جن ڪجهيون ڳالهيون ڪتابن ۾ آنديون آهن، تن تي به ڪين اعتراض هوندو هو. جاڪاڻ ته سندن خيال ۾ اهي ڳالهيون جيڪي 'لازمهء حال' هجن، تن جي لکڻ مان اهو ئي سکهي ٿو ته لکندڙ تي لعنت ملامت وَسي ۽ پڙهندڙ 'طلب و وجد' کان محروم رهن. پر ان مان ڪو خاص فائدو حاصل ڪرڻ جي اميد نه رکڻ گهرجي. اهو ئي سبب آهي جو پاڻ ڪمال فضيلت جي باوجود پنهنجو وقت ڪتابن لکڻ يا شعر و شاعري ڪرڻ ۾ نه گذاريندا هئا. پر جيڪڏهن سندن طبيعت مائل ليندي هئي ته قرآن مجيد جون آيتون، نبي سڳوري جون حديثون ۽ ڪن وڏن شاعرن جي مشڪل شعرن جي سمجهاڻي ڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪو شخص سندن اهي سمجهاڻيون ۽ نصيحتون لکڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته ڪين اها ڳالهه نه وڻندي هئي.

ڳالهه ٻولهه ڪرڻ وقت گهڙي گهڙي تمام دلچسپ شعر پڙهندا هئا. ڪالهن گهڻي تعداد ۾ شعر ٻڌي ڪن تذڪره لکارن ڪين شاعرن ۾ شمار ڪيو آهي(٣). پر جيئن ته دارا شڪوه صاف طور لکيو آهي ته "پاڻ ساري ڄمار ڪو شعر ڪونه چيائون ۽ نه وري نثر ۾ ڪا تصنيف تاليف ڪيائون".

"هرگز باوجود کمالِ فضيلت و بيانِ نکات کتابی نساختند و شعر نفرموده." (٤)

---

(١) ممڪن آهي ته اهو سنڌي زبان جو ڪو شعر هجي (سنڌيڪار).
(٢) سڪينة الاوليا ص ٦٦
(٣) تذڪره روز روشن مولوي محمد مظفرحسين. بتصحيح محمد حسين رڪن زادهٔ آدميت، تهران، ص ٧٨٧ ۾ سندن تخلص مير ڄاڻايو آهي ۽ اموني طور هيٺيون شعر ڏنو آهي:

چون تنهايم همنفسم يا کسي است،
چون هم نفس کسي شوم تنهايم.

(٤) سڪينة الاوليا، ص ٦٦.

سنڌ ۾ خط استعليق شڪسته مائل هو. تصوف ۽ نصيحت وارا شعر اڪثر لکندا رهندا هئا ۽ ان دوران جيڪڏهن ڪو سوالي ايندو هو ته ان جي مدد لاءِ حاڪمن جي نالي خط پڻ لکي ڏيندا هئا، پر پنهنجن مٽن مائٽن ۽ مريدن ڏانهن خط نه لکندا هئا(۱).

تصوف جي علم جا وڏا بحر هئا. ڪين فتوحات مڪيه ابن عربي متوفي ۶۲۸هه/۱۲۴۰ع ۽ شرحِ فصوص الحڪم تاليف نورالدين عبدالرحمان جامي (متوفي ۸۹۸هه/۱۴۹۲ع) جا صفحن جا صفحا ڪين ياد هئا(۲)، پر ان جي باوجود مسائلِ وحدت عام ماڻهن جي آڏو بيان ڪرڻ ۾ بي حد احتياط ڪندا هئا ۽ ان سلسلي ۾ سنڌ ن زبان تي اڪثر هي شعر هوندا هئا:

سخنِ وحدت است همچو سراب
از سراب اي پسر ڪه شد سيراب
سخن وحدت آنڪه از عامي
زان چه خيزد بغير بدنامي!

چوندا هئا ته منصور حلاج (مقتول ۳۰۹هه/۹۲۲ع) ڪم ظرف هو، جو هن اهڙي ڳالهه چئي ڏني، ورنه صوفين جي ٽولي ۾ اهڙا شخص به موجود آهن جي حقيقتن جا سمنڊ پي وڃن ٿا تڏهن به چپ رهن ٿا ۽ ڪوبه جوش جذبو ظاهر نه ٿا ڪن(۳).

پنهنجن دوستن کي هميشه رياضت جي تلقين ڪندا هئا ۽ اڳين مشائخن جي آثار جي مطالعي کان روڪيندا هئا ۽ چوندا هئا:

ڪارڪن ڪار، بگذر از گفتار
ڪه درين راه ڪار دارد ڪار

ان جو سبب اهو هو جو شيخ جي واتان ڳالهه ٻڌڻ، ڪتاب پڙهڻ ۽ رياضت ۽ مجاهدي سان به مطلب حاصل ٿي ويندو آهي، پر جيڪا خوشي ۽ مسرت، يقين ۽ تسڪين ڳجها اکتا ڳولهي لهڻ سان حاصل ٿئي ٿي، جيڪو شيخ جي فيض جو ئي نتيجو هوندو آهي، ان جو مٽ بي ڪابه شيءِ ٿي نه ٿي سگهي. ان ڳالهه ۾ ساڻ ڪيترائي صحيح هئا، ان جو اندازو شيخ محب الله الهه آبادي(۴)، (متوفي ۱۰۵۸هه/۱۶۴۸ع) جي نالي دارا شڪوه جي هڪ خط جي هن اقتباس مان چنيءَ ريت لڳائي سگهجي ٿو:

"...... مدتي ڪتبِ حالِ مشائخ مطالعه ميڪرد، چون اختلافِ بسيار ظاهر شد، مطالعِ ڪتب را بالڪل متروڪ ساخت و بمطالعهء دل ڪه بحريست لامحدود ازان هميشه گوهرهائي تازه برون مي آيد، پرداخت."

---

(۱) تڪينت الاولياءِ، ص ۶۶.
(۲) عمل صالح، ص ۳۶۳.
(۳) تڪينت الاولياءِ، ص ۶۹.
(۴) حالات لاءِ ملاحظه فرمايو تذڪره علماءِ هند، تاليف مولوي رحمان علي. مترجم محمد ايوب قادري - ڪراچي ۱۹۶۱ع، ص ۴۰۵ - ۴۰۴.

مرا به هيچ ڪتابي دگر حواله مڪن،
ڪه من حقيقتِ خود را ڪتاب مي دانم (١).

سماع جي باري ۾ سندن هيءُ معمول هو ته جڏهن قوال موجود هوندا هئا ته سماع ڪندا هئا، نه ته اهو ضروري نه هو ته خاص طور اهڙين مجلسن جو اهتمام ڪيو وڃي. سنڌي ۽ هندي شعرن جي ڪين وڏي چاهه هئي. سٺن شعرن تي داد به ڏيندا هئا. سماع وقت به شريعت جو خيال هميشه مقدم رکندا هئا.

وجد ۽ ناچ هرگز نه ڪندا هئا، پر سماع وڏي قدر ۽ وقار سان ڪندا هئا. جڏهن ڪين ڪا شيء وڻندي هئي ته سندن منهن مبارڪ مان خوشي ظاهر ٿيندي هئي، سندن منهن ۽ پيشانيء تي خاص رونق اچي ويندي هئي ۽ سندن ڏاڙهي مبارڪ جا وار آپيا ٿي ويندا هئا. ڪنهن شخص ڪانئن سماع ۽ وجد جي باري ۾ پڇيو ته پاڻ ان جو جواب شيخ شيراز جي هيٺين شعرن سان ڏنائون:

سماع اي برادر بگويم ڪه چيست
اگر مستمع را بدانم ڪه ڪيست
گر از اوجِ معني پرد طير او
فرشته فرو ماند از سير او
اگر مردِ لهو است و بازي و لاغ
فزون تر شود ديوش اندر دماغ (٢).

شريعت، طريقت ۽ حقيقت جي ميل ۽ ڳالهائي بابت سندن اها راءِ هئي ته سلوڪ جي واٽن جي سڀني مرتبن ۾ پهريون سلوڪ جو مرتبو شريعت واري واٽ آهي. تنهن ڪري طالب لاءِ لازمي آهي ته مراتبِ شريعت جي حفاظت ۾ هر ممڪن ڪوشش ڪري ۽ ان مرتبي کي مضبوط ڪري. شريعت جي حقن کي سٺي اصولي پوري ڪرڻ واري برڪت سان ان جي دل جي آئيني ۾ طريقت جي مرتبي جو ڪمال ظاهر ٿيندو ۽ هو جڏهن طريقت جي

(١) رقعاتِ عالمگيري، مرتبه سيد نجيب الدين اشرف ندوي - اعظم ڳڙهه، جلد اول، ص ٣٣٠.
(٢) سفينة الاولياء، ص ٧١. بوستان سعدي ۾ اهي شعر هن ريت نقل ٿيل آهن:

نگويم سماع اي برادر ڪه چيست
مگر مستمع را بدانم ڪه ڪيست
گر از برج معني پرد طير او
فرشته فرو ماند از سير او
و گر مرد لهو ست و بازي و لاغ
قوي تر شود ديوش اندر دماغ.

ملاحظه فرمايو متن ڪاملِ ديوانِ شيخ اجل سعدي شيرازي. بڪوشش مظاهر مصفا: تهران، ١٣٤٠ شمسي، ص ٢٣٦.

حقن جي ادائگي کان پوءِ ڪي قدر فارغ ٿيندو ته الله تعاليٰ ان جي دل مان بشري حجاب دور ڪري ڇڏيندو ۽ حقيقت جي معنيٰ، جنهن جو تعلق روح سان آهي، سا ان تي ظاهر ٿيندي. اهڙيءَ طرح شريعت دشمنيءَ کان هوشيار ڪرڻ ۽ طريقت تائين پهچائڻ جو سبب ۽ طريقت آهي الله ڪي بڇڙاين کان پاڪ ڪرڻ جو ذاريو ۽ حقيقت تائين پهچڻ جي منزل. اهڙيءَ ريت حقيقت وجود کي مٽائڻ ۽ دل کي الله کان سواءِ هر شيءِ کان خالي ڪرڻ جو بيو ذاريو آهي ۽ قرب جي درجي تائين پهچڻ کان اڳ ان تائين پهچ رکڻ ضروري ڳالهين مان آهي. فرمائين ٿا ته ”انسان ٽن شين جو ذاريو آهي: نفس، دل ۽ روح. انهن ٽنهن جو سڌارو وري ٽن شين مان ٿئي ٿو: نفس جو سڌارو شريعت تي هلڻ سان، دل جو سڌارو طريقت جا حق ادا ڪرڻ سان ۽ روح جو سڌارو حقيقت جي مرتبن جي حفاظت ڪرڻ سان ٿئي ٿو(١).“

حضرت مياڻ مير جن اها ڳالهه به چيندا هئا ته خراب موت کان اڳ، خراب عادتن مان ڇوٽڪارو حاصل ٿي نه ٿو سگهي. شيخ شيراز جي هن بيت:

خوئي بد در طبيعتي ڪه نشست
نرود جز بوقتِ مرگ از دست.

بابت سندن اها راءِ هئي ته هن بيت ۾ موت جو مطلب طبيعتي موت نه آهي ۽ ان جو دليل اهو ڏيندا هئا ته ڪيترائي وڏا بزرگ توبه تائب ٿيڻ کان اڳ وڏا چور ۽ ڌاڙيل هئا ۽ پين ڪيترن ئي برن ڪمن ۾ ڦاٿل هئا، پر توبه ڪرڻ کان پوءِ انهن جو شمار وڏن اوليائن ۾ ٿيڻ لڳو(٢). فرمائيندا هئا ته ”هن بيت ۾ موت مان مراد نفس ۽ شهوت جو موت آهي. جيئن حديث شريف ۾ آيو آهي ته، 'مُوتُوا قَبْلَ اَنْ تَمُوتُوا'(٣). پوءِ جيستائين هن حديث مطابق نفس کي ماريو نه وڃي ۽ پنهنجون خواهشون ۽ تمنائون ترڪ نه ڪيون وينديون، تيستائين بڇڙين عادتن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ محال آهي.“

ان مان معلوم ٿيو ته اولياءَ جو موت، سندن نفس جو موت آهي ۽ جڏهن سندن نفس ابدي آرام ۾ اچي ويندو آهي، ته اهي هميشه جي لاءِ زنده ٿي ويندا آهن. حديث پاڪ: 'اَلْمُومِنُ حَيٌّ فِي الدَّارَيْنِ' ان حقيقت جي طرف اشارو ڪري ٿي.

---

(١) سڪينة الاولياء، ص ٨٣.
(٢) هن ضمن ۾ مثال طور ابو محمد حبيب عجمي (متوفي ١٣٠هه/٧٤٧ع) ۽ شيخ حميدالدين دهلوي (متوفي ٧٦٤ه، ١٣٦٣-١٣٦٢ع) مريد خواجه معين‌الدين چشتي اجميري جا نالا وٺي سگهجن ٿا. ڏسو تذڪره الاولياء، تاليف شيخ فريدالدين عطار نيشاپوري، بتصحيح ڊاڪٽر محمد استعلامي تهران، ١٢٦٤ شمسي، ص ٥٩ ۽ ڪلمات الصادقين تاليف محمد صادق ڪشميري دهلوي همداني (قلمي) ڪتب خانهء آستانه قدس رضوي مشهد (ايران) شماره ٢٨٣، ص ٢٤-٢٣ (زير ترتيب).
(٣) محمد بن خليل بن ابراهيم القاوقجي المعروف ابي‌المحاسن الحنفي الطرابلسي پنهنجي ڪتاب 'اللؤلوالمرصوع فيما قيل له اصل و باصله موضوع' مطبوعه مصر، ص ٩٤ ۾ ابن حجر عسقلاني جي حوالي سان لکيو آهي ته هيءَ حديث، موضوع حديثن مان آهي.

ڪنهن تي مهربان ٿيندا هئا ته ان کي 'يار عزيز' چئي سڏي رهاليوڻ ڪندا هئا. پنهنجن مريدن کي هميشه 'يار' جي لقب سان ياد ڪندا هئا. ۽ هنن لاءِ مريد جو لفظ ڪڏهن به زبان تي نه آڻيندا هئا. دنيا وارن کي ملڪ کي خوشحال بنائڻ، رعيت تي مهرباني ڪرڻ ۽ خدا جي خلق سان نرمي سان پيش اچڻ جي هدايت ڪندا هئا ۽ حقدارن کي صدقي ۽ خيرات سان نوازڻ جو تاڪيد ڪندا هئا. شروع ۾ ٿيهن سالن تائين ولن ڪُني نه چڙهي، پر بعد ۾ سندن اهو معمول هوندو هو ته هميشه هڪ ئي قسم جو ڪاڏو تيار ڪرائي مريدن سان گڏ کائيندا هئا. جيڪڏهن اتفاق سان ڪو مريد موجود نه هوندو هو ته ان جو حصو الڳ ڪڍي رکندا هئا. ان سلسلي ۾ عيالدار مريدن جو وڌيڪ خيال ڪندا هئا.

توڪل ۾ ان حد تائين وڌاءَ کان ڪم وٺندا هئا جو هٿ ۾ لٺ کڻڻ ۽ وهائو سيرالڏي ڪرڻ کان به پاسو ڪندا هئا. ڪنهن شخص ان جو سبب ڪائڻ پڇيو ته چيائون ته آيت سڪوري آلقها يا مُوسيٰ(١) مون کي ائين ڪرڻ تي مجبور ڪيو آهي ۽ الله تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ڪنهن تي ڀروسو ڪرڻ واجب نه آهي(٢). غنا کان فقر کي وڌيڪ سمجهندا هئا ۽ چوندا هئا ته "خبر نه آهي ته شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني متوفي ٦٦١هه/١٢٦٢ع ڪهڙا درويش هئا؟ ڪين ڪبي ته پهر دنيا ۾ اچن ۽ فقر و درويشي اچي مون کان سکن ته ڪين معلوم ٿي وڃي ته فقر ۽ درويشي ڇا کي چوندا آهن(٣). بادشاهن ۽ اميرن جي نذرانن جي پرواهه ئي نه ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪو بادشاهه وزير يا ڪو امير پيسا ڏوڪڙ نذراني طور پيش ڪندو هو ته قبول نه ڪندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته "ڇا توهان مون کي ڪو پنو سمجهيو آهي. مان فقير ۽ محتاج نه آهيان، مان غني آهيان. ڪٿي وڃو پنهنجا اهي نذرانا وڃي ڪنهن مستحق ۽ محتاج کي ڏيو(٤)". دارا شڪوه جهانگير سان سندن هڪ ملاقات جو ذڪر ڪيو آهي ۽ لکيو اٿس ته ملاقات جي آخر ۾ بادشاهه کين چيو ته "توهان ڪا پنهنجي گهرج ٻڌايو ته مان اها پوري ڪرڻ جي سعادت ڪري سگهان." تنهن تي چيائون ته "جو ڪجهه گهرندس سو ڏيندؤ؟" بادشاهه چيو ته "اڪين سان." ان بعد چيائون ته "مون کي واپس وڃڻ جي اجازت گهرجي." بادشاهه کين وڏي عزت ۽ احترام سان رخصت ڪيو ۽ پاڻ واپس لاهور موٽي آيا(٥). اها ملاقات جهانگير جي چوڏهين سال جلوس دوران ان وقت ٿي جڏهن شاهي لشڪر ڪشمير ويندي ڪلانور(٦) ترسيل هو. ڪلانور پنجاب جي ضلعي گرداس پور

(١) سوره 'طه' آيت ١٩
(٢) حسنات العارفين ص ٦٠
(٣) سڪينته الاوليا ص ٦١
(٤) سڪينته الاوليا ص ٤٢-٤٣
(٥) سڪينته الاوليا ٤٦-٤٨
(٦) سيد محمد لطيف جو بيان آهي ته جهانگير کين ملاقات لاءِ آگره گهرايو هو (ڏسو Lahore, p 47) اهو صحيح نه آهي.

جي اتر ۾ سترهن ميلن جي مفاصلي تي راوي جي ڪناري تي واقع آهي. جهانگير سائن ٿنهنجي اهڙيءَ ملاقات جو ذڪر توزڪ ۾ هن ريت ڪيو آهي:

”سائن جڏهن هڏو ته لاهور ۾ هڪ نهايت فاضل، مبارڪ نفس ۽ صاحب حال سنڌي بزرگ جنهن جو نالو ميان ميرمحمد آهي، توڪل ۽ عزت جي ڪنڊ ۾ فقر ڪان غني ۽ دنيا ڪان بيپرواهه ٿنهنجي زندگي گذاري رهيو آهي ته حق طلبي خاطر منهنجي دل اهڙي بزرگ سان ملڻ لاءِ بيقرار ٿي. جيئن ته لاهور وڃڻ ڏکيو هو. سان هڪ خط ذريعي ٿنهنجي شوق باطن جو اظهار ڪيو. پاڻ پيرسني ۽ ضعيفيءَ جي باوجود تڪليف ڪري مون وٽ آيا. اڪيلائيءَ ۾ سائن ڊگهي ملاقات ٿي. حقيقت اها آهي ته پاڻ هڪ مبارڪ هستي آهن. سندن وجود هن دور ۾ نهايت عزت وارو ۽ عزيز آهي، جنهن جي ڏني اڪيون اتري پون. هيءَ نيازمند (جهان گير) دنيا جهان ڪان بي نياز ٿي، سندن صحبت ۾ ويٺو. حقائق ۽ معارف ڪاڻ سرشار ٿي، سندن هدايتن ڪان مستفيض ٿيو. گهڻو ئي چاهيم ته خدمت ۾ ڪو نذرانو پيش ڪريان، پر جڏهن ڏٺم ته سندن پايه همت انهن چيزن ڪان مٿي آهي ته دل سندن اڳ و ٿنهنجي خواهش ظاهر ڪرڻ جي اجازت نه ڏني. مون هرڻ جي آچي کل جاءِ نماز واسطي پيش ڪئي، پاڻ جلدي ۾ لاهور هليا ويا“(١).

سک روايتن مطابق گرو ارجن ديوَ سان سندن سٺا تعلقات هئا(٢).

خسرو جي ناڪام بغاوت ڪان پوءِ جڏهن ڏوهه جي ڏوهارين کي سزائون مليون، تڏهن ارجن ديو به جهانگير جي غضب ڪان بچي نه سگهيو ۽ کيس جيل ڪاٽو پيو. انهن روايتن مطابق ارجن ديو جي اسيري وارن ڏينهن ۾ هڪ ڏينهن ميان مير سائس ملڻ ويو. ان سان حاڪمن جي اڻنگي سلوڪ تي کين ڏک ٿيو ۽ ارجن ديو کي چيائون ته جيڪڏهن توهان اجازت ڏيو ته آءٌ مغليه سلطنت جي بربادي‍ءَ لاءِ بددعا ڪريان. پر گروءَ کين اهڙي اجازت نه ڏني(٣).

اهڙيءَ طرح هڪ ٻي روايت مطابق گروءَ کي چيائون ته ”جيڪڏهن اوهان اجازت ڏيو ته سان جهانگير کي اوهان جي سفارش ڪريان. ارجن ديو ان تي به راضي نه ٿيو(٤). ١٠١٥هه/ ١٦٠٦ع ۾ گرو ارجن جي چلاڻي ڪان پوءِ سندس پٽ هرگوبند گاديءَ تي ويٺو. سنڌ ۾

(١) توزڪ جهانگيري بتصحيح (سر) سيد احمد خان غازي پور، ١٨٦٣ع ص ٢٨٦.

(2) Sikh Martyro, Bhagat Lakshim Singh, Madras, n.d P 34.

(3) Sikh Martyro, Bhagat Lakshim Singh, Madras, n.d, P 44.

(4) The Punjab under the Mughals, Muhammad Akbar, Lahore, 1848 P 182.

Gul Hayat Institute

جهانگير سان سندس تعلقات خوشگوار رهيا، پر بعد ۾ ڪن وڏين مالي بدعنوانين جي ڏوهه ۾ ان کي به جيل اماڻيو ويو(۱).

انهن روايتن مطابق پارهن ورهين جي ڏکي قيد کان پوءِ، ڪيس حضرت ميان مير جي سفارش تي قيد مان آزاد ڪيو ويو(۲). انهن روايتن جو مقصد ڪٿي ڪجهه به هجي، اهي ڇهرين پهرو قرنِ حاضر جي اوائل ۾ منظرعام تي آيون آهن ۽ انهن جي تائيد ان دؤر جي ڪنهن به تاريخي ماخذ مان نٿي ٿئي. ان هوندي به ان جو مطلب اهو هرگز نه آهي ته سکن جي مذهبي هستين ۽ مسلمان صوفين جي وچ ۾ تعلقات نه هئا. يا اهي هڪٻئي جي عزت نه ڪندا هئا. خود گرو ارجن ديو جڏهن مذهبي ڪتاب گرنٿ صاحب جي تاليف ۽ تدوين ڪئي ته گرونانڪ جي معاصر مشهور صوفي شاعر شيخ فريد جو ڪلام به ان ۾ شامل ڪيو ويو(۳).

جهانگير وانگر شاهجهان به حضرت ميان مير جي مڙلي معتقدن مان هو(۴). تخت تي ويهڻ کان پوءِ ۱۰۴۲ھ/۱۶۳۴ع ۾ جڏهن هو ڇهريون پيرو لاهور اچي رهيو هو ته واٽ تي دارا شڪوه جي ڇهرين ڏيءُ فوت ٿي وئي. ان صدمي کان دارا شڪوه جي حالت خراب ٿي ويئي. سندس علاج لاءِ شاهي طبيب، حڪيم علم‌الدين جنهن کي وزيرخان جو لقب مليل هو، سو گهرايو ويو. توڙيجو درباري مؤرخ اهولي لکن ٿا ته طبيبن جي علاج سان شهزادي جي صحت بحال ٿي ويئي(۵). پر خود داراشڪوه جي بيان مان اها ڳالهه ذهن ۾ اچي ٿي ته سندس بيماري ختم نه ٿي هئي. لاهور پهچي جڏهن شاهجهان ڇهريون پيرو ميان مير جي آستاني تي حاضر ٿيو ته هن شهزادي جي صحتيابيءَ واسطي دعا لاءِ عرض ڪيو. حضرت ميان مير کيس پاڻي شوڪاري ڏنو. دارا شڪوه جو بيان آهي ته ان پاڻي پيئڻ سان هڪ هفتي اندر سندس سڀ مرض دور ٿي ويا. هن ملاقات جي دوران، حضرت ميان مير شاهجهان کي جيڪا ڇهرين ڳالهه چئي، سا هيءَ هئي ته ”عادل بادشاهن جو فرض آهي ته رعيت ۽ ملڪ جو چڱيءَ طرح خيال رکن ۽ پنهنجون ڪوششون ملڪ جي بهتري ۽ رعيت جي خوشحاليءَ لاءِ وقف ڪن. اهڙيءَ طرح لشڪر آسودو ٿيندو ۽ خزانو ڀَرُ رهندو“.

---

(1) The Dabistan, Or Schort of Monner, translated by David Shea and Anthony Troyer, Paris, 1943, Vol: ii PP 273-74.

(2) Transformation of Sikhism ,Sir Gokulchand Narang, Lahore, 1946, 3rd Ed, P 79.

(3) The Adi Granth, translated by Dr, Ernest Trumpp, New Delhi, 1970, 2nd Ed: PP 669-70 and 685-694.

(۴) طبقات شاهجهاني ورق ۱۰۴-ب.

(5) شاهجهان نامه قزويني ورق ۳۲۱

Gul Hayat Institute

سندن بي نيازي، بي تعلقي ۽ تنهاپسنديءَ شاهجهان کي هميشه لاءِ سندن معتقد بڻايو(۱). اهوئي سبب آهي جو هو اڪثر چولڊو رهندو هو ته هندستان جي صوفين سڳورن ۾، مان حضرت ميان مير کي سڀني کان افضل ۽ اڪمل ڏٺو(۲). ڪجهه مهينا ڪشمير ۾ ترسڻ کان پوءِ جڏهن بادشاهي لشڪر پيهر لاهور مان گذريو ته شاهجهان پيهر سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين ته منهنجي حال تي توجه فرمايو ته جيئن دنيا جي هوس دل مان اکري وڃي. دارا شڪوه، جو ان وقت پنهنجي پيءُ سان گڏ هو، لکي ٿو ته ”پاڻ فرمايائون ته ”جيڪڏهن توهان ڪو اهڙو ڪم ڪيو جنهن سان ڪنهن مسلمان جي دل خوش ٿئي، ته ان وقت پنهنجي حق ۾ دعا گهرو، ۽ خداءِ پاڪ کان، خداءِ پاڪ کان علاوه ٻي گهر نه ڪيو ۽ ان وقت هيءُ شعر پڻ پڙهيائون:

هم خدا خواهي و هم دنيائي دون،
اين خيال است و محال است و جنون (۳).

بادشاهه سان گفتگو دوران پاڻ ڪجهه لونگ چپاڙي رهيا هئا، ۽ جڏهن اهي لونگ چپاڙي وات مان ڪڍي ڏيئا ڪندا هئا ته دارا شڪوه، جنهن جي دل ۽ دماغ تي سندن روحاني عظمت ۽ بزرگيءَ جو ڏاڪو ڄميل هو، سو اهي لونگ تبرڪ طور کڻي پنهنجي وات ۾ وجهندو هو. سندس بيان آهي ته سندن زبان جي قوت ۽ طبع جي موزوني انهن برڪت پربل لونگن سبب آهي. موڪلائڻ وقت بادشاهه کين (حضرت ميان مير کي) عرض ڪيو ته جيئن ته توهان دنيوي شيءِ قبول نه ٿا ڪيو، هو اوهان لاءِ هڪ دستار ۽ تسبيح جو نذرانو کڻي آيو آهي(۴). پاڻ اها دستار کين موٽائي ڏنائون. ۽ تسبيح دارا شڪوه کي عنايت ڪيائون. جڏهن بادشاهه سندس ساڻي حجري کان ٻاهر لڪتا، تڏهن فقط دارا شڪوه سندن خدمت ۾ ويٺو رهيو. ان وقت هن وڏي عقيدت ۽ احترام سان پنهنجو سر سندن قدمن ۾ رکيو. حضرت ميان مير سندس مٿي تي هٿ ڦيري وڏي شفقت ۽ مهربانيءَ سان کيس رخصت ڪيو(۵).

علامه اقبال مسلمانن جي زندگيءَ جو مقصد اعلاءِ ڪلمته الله ٻڌايو آهي. پوءِ جيڪڏهن جهاد ان مقصد سان لڙو ڪيو وڃي ۽ جهاد جو مقصد صرف زمين حاصل ڪرڻ جي هوس آهي ته پوءِ اهڙو جهاد اسلام ۾ حرام آهي“

(۱) سڪينته الاوليا ص ۴۸.
(۲) عمل صالح ص ۳۶۶.
(۳) سڪينته الاوليا ص ۵۰.
(۴) سير المتاخرين تاليف منشي غلام حسين طباطبائي، نولڪشور، ۱۸۶۶ع ص ۲۶۲.
(۵) سڪينته الاوليا ص ۵۲-۵۱

Gul Hayat Institute

ان موضوع تي ڳالهائيندي مثنوي اسرار و رموز ۾ حضرت ميان مير جو هيٺيون واقعو بيان ڪيو آهي، جنهن مان هن مسڪين فقير جي آڏو شاهي دٻدٻي جي زبوني جو چٽو ۽ رت اندازو لڳائي سگهجي ٿو:

حضرتِ شيخِ ميان ميرِ ولي — هر خفي از نورِ جانش اوجلي
برطريقِ مصطفيٰ محکم پئي — نغمهٔ عشق و محبت را ني
تربتش ايمانِ خاکِ شهرِ ما — مشعلِ نورِ هدايت بهرِ ما
بردرِ او جبهه فرسا آسمان — از مريدانش شهٔ هندوستان
شاه تخمِ حرص در دل کاشتي — قصهٔ تسخيرِ ممالک داشتي
از هوس آتش بجان افروختي — تيغ را هل من مزيد آموختي
درد کن هنگامه ها بسيار بود — لشکرش در عرصه پيکار بود
رفت پيشِ شيخِ گردون پايهٔ — تا بگيرد از دعا سرمايهٔ
مسلم از دنيا سوئي حق رم کند — از دعا تدبير را محکم کند
شيخ از گفتار شه خاموش ماند — بزمِ درويشان سراپا گوش ماند
تا مريدي سکهٔ سيمين بدست — لب کشود و مهر خاموشي شکست
گفت اين نذر حقير از من پذير — اي زحق آوارگان را دستگير
غوطه ها زد در خوئي محنت تنم — تا گره زد در همي را دامنم
گفت شيخ اين زرحقِ سلطان است — آنکه در پيراهنِ شاهي گداست
حکمرانِ مهر ماه و انجم است — شاه ما مفلس ترين مردم است
ديده برخوانِ اجانب دوخت است — آتش جوعش جهاني سوخت است
قحط و طاعون تابعِ شمشير او — عالمي ويرانه از تعمير او
خلق در فرياد از ناداريش — از تهيدستي و ضعيف آزاريش
سطوتش اهلِ جهانرا دشمن است — نوعِ انسان کاروان او رهزن است
از خيال خود فريب و فکرِ خام — مي کند تاراج را تسخير نام
عسکرِ شاهي و افواجِ غنيم — هر دو از شمشير جوع او دونيم
آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ سلطان ملک و ملت را فناست
آنکه خنجر بهرِ غيرالله کشيد — تيغ او در سينهٔ او آرميد(١)

علامه موصوف واقعي جي تاريخي ماخذ جو ڪٿي به ذڪر نه ڪيو آهي، تنهن هوندي به جيڪڏهن شاهجهان جي حضرت ميان مير جي خدمت ۾ حاضري جي باري ۾ سڪينة الاولياء ۾ آيل تحريرن(٢) جو غور سان مطالعو ڪيو وڃي ۽ ان حقيقت کي به نه وساريو وڃي ته لاهور

(١) ڪليات اقبال، باهتمام احمد سروش، تهران ١٣٤٣ شمسي، ص ٤٤-٤٣.
(٢) سڪينة الاولياء ص ٤٩-٤٨

Gul Hayat Institute

جي واسيءَ تي شاهه جهان هڪدم دکن طرف روانو ٿي ويو(۱)، ته اهو اندازو لڳائڻ مشڪل نہ آهي ته شاهه مان شاهجهان جي ئي ذات مقصود آهي.

ڊاڪٽر بنارسي پرشاد سڪسينا (۲) طبقات شاهجهانيءَ جي حوالي سان لکيو آهي ته: شاهه جهان حضرت شاهه مير لاهوري ۽ شيخ محب علي سنڌيءَ کي حڪم ڪيو هو ته اهي هندن کي مسلمان ڪن. هتي هن ڳالهه جي وضاحت ضروري معلوم ٿئي ٿي ته طبقات شاهجهاني جي مؤلف حضرت ميان مير متعلق ڪٿي بہ اهڙي ڳالهه ڪانہ لکي آهي(۳). جنهن درويش خدا مست جي اڳ جهانگير پنهنجي ايڏي وڏي رعب ۽ دٻدٻي جي باوجود نذرانو پيش ڪرڻ کان ڇرڪندو هجي(۴) ۽ جو شاهه جهان کي بنا هٻڪ اهڙين چئي ڏئي ته:

هم خدا خواهي و هم دنياے دون،
اين خيال است و محال است و جنون(۵).

۽ جنهن جي باري ۾ مورخ اهو لکن ته، هو بادشاهه جو رسمي اعزاز ۽ اڪرام بہ نہ ٿو ڪري(۶) ته پوءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو ته هو ڪنهن بادشاهه جي طرفان اهڙي ڪم تي مامور هجي.

حضرت ميان مير مجموعي طور الڪل سٺ سال لاهور ۾ رونق افروز رهيا. عمر جي پوين ڏينهن ۾ اسهال جو عارضو ٿي پيو ۽ پنج ڏينهن هڪ هنڌ ستا رهيا. آخر ۷ ربيع الاول ۱۰۴۵هه/۱۶۳۵ع آچر جي ڏينهن هن جڳ مان لاڏاڻو ڪري وڃي پنهنجي خالق حقيقي سان مليا.

موت التقي حياة لا انقطاع لها قدمات قوم و هم في الناس احياء.

وفات وقت سندن عمر مبارڪ اسي سال هئي. وفات کان هڪ ڏينهن اڳ پنجاب جو حاڪم وزيرخان، جو خود هڪ ڀلو طبيب هو، سندن طبيعت پڇڻ لاءِ حاضر ٿيو. پهريائين ملاقات جي اجازت نہ ڏنائون، پر جڏهن کين معلوم ٿيو ته هو طبع پرسيءَ لاءِ حاضر ٿيو آهي، ته پوءِ کين اجازت ڏنائون ۽ فرمايائون ته "الدر يلي اچي، پر سندس وڃڻ جي ضرورت نہ آهي." وزيرخان عرض ڪيو ته "هڪ حاذق طبيب ولي آيو آهيان، جيڪڏهن اجازت ڏيو ته هو علاج

---

(1) History of Shah Jahan of Dihli, Banarsi Parsad Saksena, Allahabad 1958, PP 314-15.

(2) History of Shah Jahan of Dihli, PP 295-96.

(۳) ملاحظه فرمايو: طبقات شاهه جهاني ورق ۱۰۴ ب.

(۴) توزڪ جهانگيري، ص ۸۷-۲۸۶.

(۵) سڪينة الاولياء، ص ۵۰.

(۶) منتخب اللباب تاليف محمد هاشم خان عرف خافي خان نظام الملڪي، بتصحيح مولوي ڪبيرالدين احمد، مولوي غلام قادر، ڪلڪتو-۱۸۹۶ع، ص ۵۹۴.

Gul Hayat Institute

شروع ڪري." پر پاڻ اها ڳالهه قبول نه ڪيائون ۽ فرمايائون ته "حڪيم مطلق ڪافي آهي."
پوءِ وزير خان کي موڪل ڏيئي ڇڏيائون. انهيءَ ڏينهن جڏهن سندن ڏک ڀري لاڏاڻي جي خبر مشهور ٿي ته ساري شهر ۾ ڄڻ ماتم مچي ويو. شهر جو حاڪم سڀني اڪابرو اشراف ۽ علماء و مشائخ سميت سندن جنازي ۾ شريڪ ٿيو ۽ کين موجوده آرام گاهه واري جڳهه تي دفنايو ويو.
ملا فتح الله ٿالي هڪ معاصر سندن هيءَ وفات جي تاريخ لکي آهي:

ميان مير سر دفتر عارفان
ڪہ خاڪ درش رشڪ اڪسير شد
سفر جانب شهر جاويد ڪرد
ازين محنت آباد دلگير شد
فرد بهرسال وفاتش نوشت
بفردوسِ والا ميان مير شد(۱).

وفات کان اڳ اڪثر چوندا هئا ته منهنجي وفات کان پوءِ لوڙهائي زمين ۾ دفن ڪجو جيئن منهنجي هڏن جو نام و نشان به نه رهي، ۽ منهنجي قبر نه ٺاهجو ۽ هيءُ شعر پڙهندا هئا:

صورت قبرم ز بعد مرگ ويران خوشتر است
نيستي مانند من باخاڪ يڪسان خوشتر است

ڪڏهن پنهنجن ڪن دوستن کي مخاطب ٿي فرمائيندا هئا ته منهنجا هڏا نه وڪڻجو ۽ پين والگر منهنجي قبر تي ايريءَ جو ٻڙ چاڙهي دڪانداري نه ڪجو. ڪڏهن ڪڏهن هيءَ حديث پڙهندا هئا: آخِرَ مَا يَخْرُجُ مِنْ رُوسِ الصِدِّيقِين حُبُّ الجاه (۲) ۽ چوندا هئا ته دوستو: دنيا واري حب دل مان ڪيڏي ڏکيو ڪم آهي. رسول الله صہ جو ارشاد آهي ته آخري شئي جيڪا صديقن مان ڪڍي ويندي آهي، سا دنيا جي حب آهي ۽ ان جماعت جي نظر ۾ دنيا جي حب هڪ وڏي آفت آهي.

حضرت ميان مير صاحب جن ڪشف ۽ ڪرامت جي مشهوري کي سٺو نه سمجهندا هئا. ڪوشش ڪري اهڙيون ڳالهيون راز ۾ رکندا هئا. ان جي باوجود سندن ڪيترن ئي دوستن کي سندن ڪيترن ئي ڪرامتن جي خبر هئي، جن مان ڪن جو ذڪر دارا شڪوه پنهنجي سوانح عمري سڪينة الاوليا ۾ ڪيو آهي. ڪرامتن جي باري ۾ سندن نقطء نظر هيءُ هو:

---

(۱) سڪينة الاوليا ص ۹۴-۹۷.

(۲) سڪينة الاوليا ص ۶۴، اخلاق جلالي (ص ۶۱) ۾ هن عبادت کي وڏن صوفين جي قولن ۾ لکيو ويو آهي ۽ ان جي پوري صورت هن ريت نقل ڪئي وئي آهي: آخر مايخرج من روس الصد يقين حب الجاه ولايجد لذة الفقر من لم يتوعيه المدح والذم".

رها کن ترهات و شطح و طامات
خیالِ نور و اسبابِ کرامات
کراماتِ تو اندر حق پرستي است
خر این کبر و ریا و عجب و مستي است
درین هر چند کان از باب فقرا است
همه اسبابِ استدراج و مکر است
ز ابلیسِ لعین بي سعادت
شود پیدا هزاران خرق عادت
کرامات تو گر در خود نمائي است
تو فرعوني و این دعوي خدائي است
کسي کو راست با حق آشنائي
نیاید هرگز از وي خود نمائي

سندن مجلس ۾ ڪو شخص ڪشف ۽ ڪرامت جي ڳالهه ڪندو هو ته کين اهڙي قسم جي ڳالهه نه وڻندي هئي ۽ اهڙن موقعن تي اڪثر هيءُ شعر پڙهندا هئا:

هر که او از کشفِ خود گوید سخن
کشفِ او را کفش کن، بر سر بزن (۱)

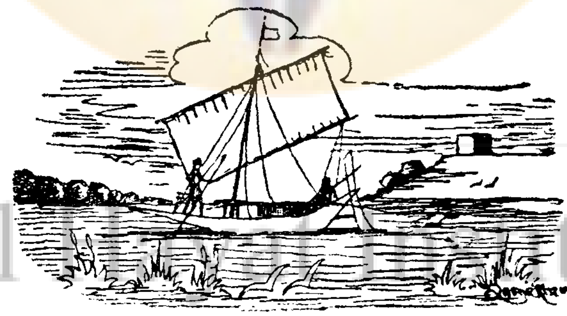

(۱) سڪينة الاولياء ص ۱۰۱-۱۰۰.

ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺاڻ

اسماعيلي امامن جي علم پروريءَ جو مختصر جائزو

اسماعيلي امامن ۽ اسماعيلي عالمن جيڪي علم ۽ عرفان جون شاندار خدمتون سرانجام ڏنيون آهن، انهن کان اسان جي وقت جا شائقينِ علم تمام گهٽ واقف آهن. انهيءَ جو سبب رڳو مذهبي ۽ سياسي اختلاف آهن، جنهن ڪري اهي گران بها علمي خزانا هستيءَ عالم تان مٽجي چڪا آهن. سندن زماني ۾ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ وسيع ترقي ٿي هئي. آئمه ڪرام ۽ انهن جا وزير ۽ داعي، علم ۽ عرفان، دانش ۽ فنون جا وڏا قدردان هئا. انهن جي ذوق ۽ شوق جو اندازو سندن قائم ڪيل يونيورسٽين، مدرسن ۽ ڪتب خانن مان لڳائي سگهجي ٿو، جي بغداد ۽ قرطبه جي مدرسن ۽ ڪتب خانن جي مد مقابل هئا.

امام ابو تميم معد المعز لدين الله جي حڪم تي سندن وزير جوهر، اسلامي عقيدن جي تعليم لاءِ جامع الازهر سنه ۳۵۹ مطابق سنه ۹۷۰ع (۱) ۾ قائم ڪري، علم ۽ عرفان جي شمع عام ۽ خاص لاءِ روشن ڪئي، جنهن ڪري علم جا پروانا، دور دراز ملڪن مان ڪشالا ڪري قاهره ۾ گڏ ٿي ويا.

قصيده گو شاعر، محمد ابن هاني اندلسي، امام معز جو خاص درباري شاعر هو. يهودي طبيب موسيٰ ابن الغزالي ۽ ان جي پٽ پٽن اسماعيل ۽ اسحاق جي وڏي همٿ افزائي ڪئي ويئي. هي ٽئي شخص طبي سائنس جا امام تصور ڪيا وڃن ٿا. علم طب ۽ هيئت کي قاهره ۾ زبردست ترقي حاصل ٿي. طبيب موسيٰ جي ڪتاب "الادويه" کي دنيا ۾ وڏي شهرت حاصل هئي.

امام ابو منصور نزار عزيز بالله جي ڪتب خاني ۾ ٻه لک ڪتاب موجود هئا. ابوالحسن الشابشتي الڪاتب، انهيءَ ڪتب خاني جو نگران هو. اهي سڀئي ڪتاب علوم مُروج مثلاً: قرات، حديث، فقه، نحو، نجوم، طب، منطق ۽ فلسفه وغيره تي هئا (۲). انهن مان ڪيترن ئي ڪتابن جا ڪيئي نسخا هئا، جن مان فقط قرآن مجيد جا ۲۴۰۰ نسخا هئا، جي تمام خوشخط ۽ انهن تي سون ۽ چانديءَ جو ڪم ڪيل هو. امام عزيز بالله انهيءَ ڪتب خاني ۾ مؤرخ طبري جي تاريخ جو هڪ اهڙو نسخو، جو خود مصنف جو لکيل هو، شامل ڪيو ۽ خليل جي ڪتاب "العين" جا ٽيهن کان وڌيڪ نسخا موجود هئا (۳).

---

(۱) اوليري، ص ۱۳۸. (۲) تاريخ فاطمين مصر، ص ۲۵۳. (۳) الخطط، ج-۲، ص ۵۵-۲۵۲.

Gul Hayat Institute

امام عزيز کان پوءِ سندس فرزند جانشين امام الحاڪم ۾ انهيءَ ڪتبخاني ۾ گهڻو اضافو ڪيو ۽ ادارو "بيت الحڪمت" نالي قائم ڪيائين. بيت الحڪمت جو ڪمرو قيصرشاهي سان گڏ هو جتي امام الحاڪم، اڪثر علمي مجلسون منعقد ڪرائي مناظره ڪرائيندو هو. تنهن کان سواءِ اتي اسماعيلي عقيدن، حساب، فلسفي، نجوم ۽ طب جي به تعليم ڏني ويندي هئي. هرهڪ کي مذهبي آزادي هئي، تنهنڪري امام الحاڪم جي دور ۾ قاهره ۾ مالڪي فقهه جو به هڪ مدرسو قائم ڪيو ويو هو. امام آمر جي وزيرالمامون، قيصر ڪبير جي ويجهو هڪ بيو دارالعلوم تعمير ڪرايو، جنهن ۾ مروج اسلامي درس ڏنو ويندو هو(۱).

امام مستنصر جي زماني ۾ شاهي ڪتبخاني ۾ گهڻو اضافو ٿيو. مقريزي لکي ٿو ته "هيءُ ڪتبخانو دنيا جي عجيب ترين ڪتبخانن مان هڪ هو. اسلامي دنيا ۾ هن کان وڏو ڪتبخانو ڪو نه هو." قيصرشاهي ۾ چاليهه ڪتبخانا موجود هئا. انهن سڀني ڪتابن جو تخمينو الڪل ڇهه لک هڪ هزار هو، جن مان ارڙنهن هزار ڪتاب فقط علوم قديمه تي هئا ۽ اهي سڀئي ڪتاب انهن کان علاوه هئا جيڪي قاهره جي دارالعلوم ۾ مختلف علوم ۽ فنون تي هئا.

افسوس! انهن بي نظير ۽ بي بها ڪتبخانن کي ترڪ شورش جي دوران برباد ڪيو ويو. انهن گران بها ذخيرن کي، هو آني تي لڏي پنهنجي انهنجي گهر کڻي ويا ۽ انهن مان باهه بارڻ جو ڪم وٺي ورتائون ۽ ڪتابن جي خوبصورت جلدن مان پنهنجون جتيون ٺهرايائون، تنهن هوندي به باقي جيڪي بچي ويا هئا تن جا به ڍير لڳي ويا هئا. الخطط ۾ اچي ٿو ته مقريزي جي زماني تائين اها جڳهه "تلال الڪتب" يعني "ڪتابن جو ڍير"، جي نالي سان مشهور هئي(۲).

علم ۽ دانش سان اسماعيلي امامن جي شغف ۽ دلچسپيءَ جو اظهار، هن سان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو، انهيءَ تباهيءَ ۽ بربادي کان پوءِ به امام مستنصر نئين سري کان ڪتبخانن جي تعمير ۽ تڪميل جي طرف متوجهه ٿيو. ابن خلدون لکي ٿو ته "جڏهن صلاح الدين ايوبيءَ مصر تي قبضو ڪيو ته شاهي ڪتبخاني ۾ جدا جدا علوم ۽ فنون تي هڪ لک ويهه هزار ڪتاب موجود هئا، جي هن پنهنجي صلاحڪار قاضي عبدالرحيم کي ڏئي ڇڏيا"(۳).

انهن اسماعيلي عالمن ۽ داعين جو ذڪر ڪرڻ بيجا نه ٿيندو جن علم ۽ دانش جي شمع کي دور دراز ملڪن ۾ وڃي روشن ڪيو. انهن مان سڀ کان اول نالو ابو حاتم عبدالرحمان الرازيءَ جو اچي ٿو، جيڪو امام قائم جي زماني ۾ ملڪ "ديلم" جو داعي هو، جنهن جون تصانيف مثلاً "ڪتاب الزينه"، "علام النبوة"، "ڪتاب الصلاح" ۽ ڪتاب الجامع" وغيره آهن.

---

(۱) اوليري ص ۱۴۰.

(۲) الخطط ص ۵۵-۲۵۲ (ترجمو).

(۳) ابن خلدون -ج-۱۰ ص ۸۰.

تنهن مان پهرين ۾ قرآن مجيد ۽ حديث شريف جي تشريح ڪيل آهي، ٻئي ۾ انهن متعلق مختلف دليل پيش ڪيا ويا آهن. ٽئين ڪتاب ۾ محصول جا مسئلا ڏنا اٿس. چوٿون ۽ آخري ڪتاب فقه بابت آهي.

ابو يعقوب سجستاني، هيءُ ابو حاتم جو همعصر هو، سندس تصنيفن ۾ "ڪتاب الموازين"، "تحفة المستجيب"، "مسلم النجاة"، "ڪتاب الينابيع" ۽ ڪتاب السمات النبوات" اهي وغيره. سندس ڪتابن مان ڪتاب الينابيع مشهور ۽ معروف آهي، جنهن ۾ عقل ۽ فهم، نفس، جنت ۽ دوزخ وغيره جي مسئلن تي بحث ڪيل آهي(۱).

جعفر ابن منصور اليمن، امام معز جو باب الابواب هو (باب الابواب فاطمي دعوت جي سڀ کان وڏي ۾ وڏو عهدو آهي جنهن جو شمار امام کان پوءِ ٿئي ٿو.) فن تاويل ۾ سندس ڪتاب مشهور آهن، جن مان "الرفاقي البطن"، "الفرائض وحدودالدين" "و الشواهد و البيان"، "ڪتاب الفترات و القرآنات"، "اسرارالنطقا" آهن. آخري ٻن ڪتابن ۾ اسماعيلي دعوت ۽ ان جي اصولن تي روشني وڌي ويئي آهي(۲).

قاضي نعمان ابن محمد پهريائين مالڪي عقيدو رکندڙ هو، بعد ۾ اسماعيلي فرقي جا عقيدا قبول ڪيائين. هن جون چوئيتاليهه تصنيفون آهن، جيڪي علوم فقه، و حديث، فن تاويل، تقيه و تاريخ تي آهن(۲).

يعقوب ابن ڪلس، عهد فاطمي جو پهريون شخص هو جنهن ذاتي طرح عالمن جي سرپرستي ڪئي، هن هڪ مدرسو پنهنجي محل ۾ قائم ڪيو هو، جتي علماءِ ڪرام، فقيهن ۽ محدثين کان سواءِ پيا به طالب دانش شريڪ ٿي علمي مجلسون منعقد ڪندا هئا. هيءُ پاڻ به وڏو عالم هو. فقه تي سندس ڪتاب "مختصرالمصنف" مشهور آهي(۳).

احمد حميدالدين الڪرماني، امام الحاڪم جو باب الابواب هو. عراق، عرب ۽ عجم ۾ اسماعيلي دعوت جو صدر هو، هن کي "حجة العراقين" جو لقب مليل هو. هن الحاڪم جي دور ۾ دوروزي لظرين خلاف ڪيترائي رسالا لکيا، ليڪن الهيءَ ۾ ڪاميابي ڪونه ليس.

هبت الله ابن موسيٰ الشيرازي، مشهور اسماعيلي امام مستنصر جو باب الابواب هو. هن الڪراني والڪر اسماعيلي عقيدي جي وڏي خدمت ڪئي. هن ايران ۽ ماورالنهر ۾ اسماعيلي مذهب کي گهڻو زور وٺايو. حجة الخرسان يعني ناصر خسرو ۽ حسن ابن صباح جهڙيون هستيون

(۱) اوليري ص ۱۳۹، تاريخ فاطمي مصر ص ۲۵۵.
(۲) ابن خلڪان -ج-۵، ص ۵۶-۴۸.
(۳) تاريخ فاطمي ص ۲۵۶.

هن جي اثر ۾ اچي مصر ڀيٽيون. قرآن شريف جي تاويل تي هن جون ڪافي تقريرون آهن، جن کي ڇهن جلدن ۾ مرتب ڪيو ويو آهي (١).

اسماعيلي امامن، اسماعيلي داعين ۽ مشاهيرن جون علمي خدمات نه صرف مصر تائين محدود رهيون، ليڪن عالم اسلام ۾ هنن جي علمي خدمتن جو چرچو هو.

ايران ۾ حسين ابن عبدالله، جيڪو حڪمت جي آسمان تي شيخ الرئيس بوعلي سينا جي لالي مان ابريو ۽ چمڪيو، جنهن جي روشن ڪيل شمع علم جي ضيا صدين تائين عالم کي منور ڪندي رهي، سو به اسماعيلي خاندان مان امام هو. بوعلي سينا پنهنجي وقت جو وڏو مصنف ٿي گذريو آهي. اسماعيلي نسل هئڻ ڪري سندس زندگيءَ ۾ ڪيئي لاها چاڙها آيا. ڪڏهن وزارت جي بلند مرتبي تي فائز رهيو ته ڪڏهن وري زندان ۾ قيد و بند جون صعوبتون جهليندو رهيو، ڪڏهن شهر جي آزاد پرفضا ۾ ته ڪڏهن جهنگلن ۾ لڪندو رهندو رهندو هو. مگر راڄ هجي يا راحت، ثروت هجي يا مفلسي، سفر هجي يا حضر، هن ڪنهن به حالت ۾ تصنيف ۽ تاليف مان هٿ نه ڪڍيو. هو وزارت جي ايوان ۾، قيدخاني جي تنگ و تاريڪ ڪوٺڙيءَ ۾، گهر ۾، صحرا ۾، مطلب ته هر جڳهه لکندو رهيو. هن هڪ سو کان وڌيڪ ڪتاب تاليف ڪيا، جيڪي فلسفي، سائنس، طب، فقه ۽ ادب تي مشتمل آهن. مگر جن ڪتابن جي باعث بوعلي سينا کي اسلامي دور جي نامور سائنسدان جي صف ۾ بلند ۽ اعليٰ درجو مليو، سي آهن: ١- "ڪتاب قانون" ۽ ٢- "ڪتاب شفا"- ڪتاب "شفا" ۾ فلسفي، طبيعات، ڪيميا، رياضي، موسيقي ۽ حياتيات تي تحقيقي مضمون آهن. بوعلي سينا جو اهو ڪتاب "قانون" سندس عظيم ترين تصنيفات مان هڪ آهي. هن ڪتاب کي علم العلاج جو مڪمل انسائيڪلوپيڊيا چيو وڃي ٿو. هن ڪتاب ۾ بوعلي سينا پنهنجي وقت تائين تمام قديم ۽ جديد معلومات کي نهايت قابليت سان جمع ڪيو آهي (٢)

ڪتاب "قانون" ۾ تقريباً ڏهه لک الفاظ آهن ۽ ان جا پنج جلد آهن. پهرين جلد ۾ "Anatomy" تشريح الاعضاء ۽ "Physiology" يعني منافع الاعضا- ٻئي جلد ۾ مفرد ادويات جون خاصيتون ڏنل آهن، يعني "Materia medica"، ٽئين ۽ چوٿين جلد ۾ مختلف بيمارين جو ذڪر ڪيل آهي، يعني علم العلاج "Theory of Practice of Medicine". پنجون جلد

---

(١) خوان الاخوان، تعرف - ص - ٥ -

"المؤيد في الدين خواجه هبة الله بن موسيٰ اشيرازي در علم أيتي ستوده بوده، تلامذه بسيار داشته كه از او متاع حكمت و كسب دانش ميكرده اند- ناصر از خواجه بسي استفاده در چكامه مي گويد ا- "جهان را ديده مي و آزمودي شنيده ي گفته تازي و دهقان سنه و هند و اطراف خراسان، كنون بايد كه فخر آري براقران." آقاي، ع - قوام.

(٢) مسلم سائنسدان- ص ٥١٠.

جدا جدا بيمارين لاءِ اسخن جو مجموعو آهي، يعني "Prescription Book". يورپ جي مڙني ميڊيڪل ڪاليجن ۾ ڪتاب "قانون" جا ترجما زير درس(١) رهيا آهن.

خواجه حميدالدين ابو معين ناصر ابن خسرو ابن‌الحارث الغبادياني، جنهن کي ايران جي شاعرن، اديبن، حڪيمن ۽ متڪلمين وغيره جي پيشوائن سان شمار ڪيو ويو وڃي، سو به اسماعيلي داعي هو، هن کي حجتِ خراسان جو لقب پڻ مليل هو. سندس معروف تصنيفات آهن:
١- ديوان ناصر خسرو، جنهن ۾ ١١،٠٤٧ بيت آهن، ٢- سعادت نامه، ٣- جامع‌الحڪمتين، ٤- بستان‌العقول، ٥- خوان‌الاخوان، ٦- وجه دين، ٧- گشايش و رهايش ۽ زادالمسافر. زادالمسافر جي بابت خود پاڻ چيو اٿس ته:

"ز تصنيفاتِ مـن زادالمسافـر · ڪه معقولات را اصـل است و قانون،
اگـر بـر خاڪِ افـلاطـون بخوانـي · ثنا خـوانـد بـرا خاڪِ فلاطون(٢).

امام مستنصر ڪان پوءِ يعني ١٠٩٠ع ۾ نزاري آئمہ ڪرام جي سرزمين ايران تي حسن ابن علي ابن محمد ابن جعفر ابن الحسين ابن الصباح حميريءَ شروع ڪيو(٣). ابن اثير لکي ٿو ته حسن ابن‌الصباح پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ مفڪر هو. فلسفي، منطق، حساب، نجوم ۽ علم رمل ۾ وڏي دست رس هئس. هن قلعه‌الموت حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ اتي وڏي ڪتب خاني جو بنياد رکيو هو.

فارسي شاعرن جو سرتاج، جنهن کي اڄ به فارسي شاعريءَ جو "بابا آدم" جي نالي سان ياد ڪيو ويو وڃي، سو هو ابو عبدالله ابن جعفر ابن محمد رودڪي. هيءُ نزاري عقيدي جو وڏو مبلغ ٿي گذريو آهي. سندس ديوان ۾ ١٣،٠٠،٠٠٠ شعر موجود آهن.

حڪيم نعيم‌الدين ابن جلال‌الدين نزاري برجندي، سندس مثنوي "دستور نامه" مشهور آهي(٤).

ايران ۾ نزاري امامن جي علمي ذخيرن کي پهريون دفعو سنه ١٢١٠ع ۾ امام جلال‌الدين ابن محمد ابن حسن جي زماني ۾ قزوين جي رهاڪن تباهه ڪيو ۽ الهيءَ ڪان پوءِ زياده نقصان هلاڪو خان جي حملن ڪري پهتو(٥).

---

(١) مسلم سائنسدان، ص ٥١٢.
(٢) خوان‌الاخوان - تعارف.
(٣) ڊاڪٽر محمود بختياري - پروفيسر ايوانو، اسماعيلي ادب.
(٤) پروفيسر ايوانو - اسماعيلي ادب.
(٥) براڻون - اي - جي - ج ٢، ص ٤٥٥.

Gul Hayat Institute

ھلاڪو خان جي حملن کان پوءِ جيڪي نزاري داعي سنڌ ۽ ھند ۾ آيا، تن مان پير صدرالدين ۽ سندس فرزند پير حسن ڪبيرالدين جون ڪافي تصنيفون آھن. پير صدرالدين جا تقريبن ارڙھن ڪتاب آھن ۽ ١ سو پنجاھہ کان زياده گنان، جي اخلاق، مذھبي عقيدن ۽ مذھبي قصن تي مشتمل آھن. پير حسن ڪبيرالدين به نظم ۽ نثر جا گھڻائي ڪتاب لکيا آھن (١). داعي پيڪ ڪارا رودا، پير حسن ڪبيرالدين جي لون ڪتابن جي اشاعت ڪئي آھي. انھن کان سواءِ ھن جا ھزار کن گنان آھن (٢). شيخ عبدالحق دھلويءَ، سيد حسن ڪبيرالدين جي وڏي تعريف ڪندي لکيو آھي ته ”جڏھن ڪو به غير مسلم سندن سامھون ايندو ھو ته اسلام قبول ڪري ايندو ھو.“

”كفار پيش مے آمده اند و مسلمان مي شده اند“

(١) ابطال الاسماعيليه - ص ١٠٢.
(٢) اخبارالاخيار - ص ٢١٣.

تذڪره مشايخ سيوستان

(سنڌي ۾)

عبدالغفور بن حيدر سيوستانيءَ

سيوهڻ جي صوبه دار ديندار خان ”سيد ٻهوه“

جي لاءِ ١٠٣٩ھ ۾ لکيل

تصحيح ـــ تعليقات

سيد حسام الدين راشدي

Gul Hayat Institute

والده مرحومه جي ياد ۾

مرا گر بود آلمي در زمانه — به مادر بود کورفت از ميانه
نه چندان است در جانم غم او — که بتوان داد شرح ماتم او
چو محرم نيست اين غم هاء گويم — غمي کز مرگ او آمد به رويم
نبود آن زن که مرد معنوي بود — سحر گاهان دعاي او قوي بود

عجب آهي سحر گاهش بودي
ز هر آهي به حق راهيش بودي!

— عطار

Gul Hayat Institute

گذارش

"تذڪرۀ مشايخ سيوستان(١)" جيس ڳالهي سان اينديڙ صفحن ۾ سيوهڻ شريف جي بزرگن جو تذڪرو پيش ڪيو ويو آهي، جنهن جو فارسي خطي نسخو رايل ايشياٽڪ سوسائٽي لنڊن ۾ موجود آهي، جنهن جو فوٽو اسٽيٽ منهنجي دوست مسٽر سائمن ڊگبي (Sigmon Digby) مون کي مهيا ڪري ١٢-٧-١٩٧١ع جو موڪليو، جنهن لاءِ آءٌ سندس ۽ سوسائٽيءَ جو ٿورائتو آهيان.

اهو نسخو مٿئين اداري جي ذخيري ۾ A. G. Ellis جي ذريعي پهتو آهي ۽ مٿس صاحب ممدوح جا دستخط ۽ ١٧-٣-١٩٠٩ع تاريخ ثبت آهي. معلوم هجڻ کهرجي ته انهيءَ انگريز جو سنڌ سان تعلق هو ۽ اهو نسخو ظاهر آهي ته ڪيس پنهنجي ملازمت جي دوران هتان هٿ آيو هوندو.

ڪتاب ۾ (٢٤) ورق آهن ۽ هر صفحي ۾ (١٣) سٽون آهن. ڪتاب جي حاشين تي شروع کان آخر تائين ڦوٽ پاڻ ۽ انهيءَ سلسلي جي مڙلي ضرورتن جا مجرب نسخا مرقوم آهن. آخر ۾ هڪ جدا صفحي تي هيٺين عبارت آهي، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته انهيءَ حاشيي واري ڪتاب جو نالو "لذت العيش" آهي:

> "لذت العيش، در طب، ناصر شاهي مؤلف بنام سلطان ابوالمظفر عبدالقادر شاه خلجي تاليف نموده."

اوليائن جي عام تذڪرن جي لکڻيءَ مطابق هن تذڪري ۾ پڻ ڪرامتن جي سلسلي ۾ عقل ۾ نه اچڻ جهڙيون ڳالهيون لکيل آهن، جنهن متعلق ڪتاب جي پاهرئين صفحي تي ڪنهن بزرگ هيٺيون نوٽ لکيو آهي:

> "رسالۀ هذا، عبدالغفور ابن حيدر براي پيشڪش و نذر نواب سيد بهوه ملقب به دينداز خان در سنه يڪهزاروسي و نه هجري بمقام سيوستان تاليف ڪرده موسوم به- تذڪرۀ مشائخ سيوستان- گردانيد. در حقيقت حڪاياتش خالي از هذيان مجالين و مبهوتين نيست و ڪاتب ٢٥ صفر سنۀ يڪهزار يڪصد و نود و شش هجري بخط خوالدلي باتمام رسانيد."

اها تنقيد بلڪل صحيح آهي، پر جيڪڏهن پڻ ۾ نه اينديڙ ڳالهين ۽ روايتن کي نظرانداز ڪندي ڏسبو ته منجهس ڪيتريون علمي خوبيون به نظر اينديون مثلاً:

(١) سيوهڻ جي مشائخن جا نالا، جيڪي يارهين صديءَ ۾ مشهور هئا.

(٢) انهن بزرگن جي مزارن ۽ مدفنن جا نشان پتا، جن مان ڪيترن جا اڄ ختم ٿي چڪا آهن.

---

(١) هن تذڪري جو ذڪر مون حديقة الاولياء جي مقدمي، صفحي ٧، تي آندو آهي.

(۳) ڪيترن بزرگن جي اولاد ۽ پيڙهين جا تالا ۽ احوال.
(۴) سيوهڻ جي مقبرن جا تاريخي ڪتبا ۽ انهن جون درست پڙهيون.

دهندار خان پنهنجي سر ايڪ ماڻهو ۽ سخت پير پرست ۽ اعتقاد جو ضعيف هو. ازان سواءِ عقل جو بلڪل جڏو، انتظار هلائڻ ۾ نااهل، تدبر ۽ سوچ سمجهه کان صفا عاري هو. هي پڻ انهن ماڻهن مان هو، جيڪي هر لحاظ سان پست هئا ۽ مغل حڪمران انهن کي سنڌ مٿان مڙهيندا هئا. تذڪري جي مؤلف، دهندار خان جي عقل ۽ ذوق جي معيار مطابق هي تذڪرو لکيو آهي، جنهنڪري اسان کي هن ۾ تاريخي استناد جي سؤ في صدي اميد رکڻ نه کپي. انهيءَ کان سواءِ اوليائن ۽ مشائخن جي تذڪرن لکڻ جو ابتدا کان ڍنگ به اهوئي رهيو آهي.

بهرحال، لکت ۾ ڪنهن نه ڪنهن لحاظ ۾ افاديت ضرور هوندي آهي، چنانچه هن تذڪري ۾ به ڪي فائدا ضرور موجود آهن، جيڪي سنڌ جي تاريخ ۾ اسان جي مدد ڪري سگهن ٿا.

هي تذڪري ۾ ذڪر ڪيل بزرگن جي تلاش ۽ تحقيق ۾ ڪيترا دفعا آءٌ سيوهڻ ويو آهيان. لني لنڪر والنگر هن شهر جي پڻ مٿي اٿلائي اٿل: ڪولا ڪندي ڪيترين ايون ڳالهين ۽ ڪيترا لوان الڪشاف ٿيا آهن. پرين ڏهن سالن جي چاڪوڙ بعد اڄ آءٌ هن تذڪري جي اشاعت جو آغاز ڪري رهيو آهيان:

(۱) فارسي متن [۳-۴/۱۹۷۴ع ۾ شايع ٿيل].
(۲) فارسي متن جو سنڌي ترجمو*.
(۳) حاشيا، مقبرن جو احوال، نقشا ۽ تصويرون ●.

آءٌ سمجهان ٿو ته "سنڌ جي تاريخي ماخذ" جي سلسلي ۾ هي تذڪرو قابل قدر اضافو آهي ۽ سنڌ جي تصوف جي تاريخ لکندڙن لاءِ مفيد ٿيندو. انهيءَ کان علاوه به اسان جي هڪ ڪم ٿيل شئي هئي، جيڪا لڌي آهي، ان کي شايع ڪري رهيا آهيون، پنهنجيءَ جاءِ تي اها پڻ وڏي ڳالهه آهي.

— حسام الدين راشدي
۴-۱۰-۱۹۷۴ع

---

* ايندڙ صفحن ۾ سنڌي ترجمو شايع ڪيو پيو وڃي.
● مهراڻ جي ايندڙ اشاعت ۾ شايع ڪيا ويندا، انشاءالله.

[3-B] رب يسر — بسم الله الرحمان الرحيم — و تمم بالخير

خدا جا لک احسان، جنهن بعض انسانن کي پنهنجي مهر سان نوازي، هدايت ۽ ولايت جي درجي تي پهچائي، سندن وجود مبارڪ سان دين، ملت جو نظام برقرار رکيو. صلوات ۽ سلام الهي سيد الانام تي جنهن جي پيروي الاهي قرب ۽ بندي جي بلنديءَ جو باعث بڻجي ٿي.

هي عاجز ۽ درويشن جي پيرن جي خاڪ، **عبدالغفور ولد حيدر** واضح ٿو ڪري ته نواب والا جناب امير **سيد محمد بهوه** عرف **ديندار خان** جيڪو اوليائن سان عقيدت ۽ محبت رکندڙ هو، جڏهن (۱۰۳۹هه ڌاري) **سيوهڻ** ۾ آيو ته هتان جي بزرگن جي مزارن جي زيارت ۽ فاتحه خواني کان پوءِ جيئن سندن درگاهن ۽ شهر جي فقيرن کي نذرانا ڏئي فارغ ٿيو ته [4-A] انهن مشائخن جو احوال دريافت فرمايائين، پر اهو ڪنهن به تذڪري يا رسالي جي صورت ۾ موجود نه هو. آخرڪار ڪن سچان ماڻهن ڪي حقيقتون پيش ڪيون، جن مان ڪجهه سندن وڏن کان ٻڌل ته ڪي ڪتابن مان هٿ ڪيل هيون.

اهو حال ڏسي هن عاجز خيال ڪيو ته چونڊ ڪتابن ۽ ماڻهن وٽان دستياب ٿيل انهن بزرگن جو احوال لکي مجاورن جي حوالي ڪيو وڃي ته جيئن وقت سر ڪنهن جي اچا ڪرڻ تي ڪجهه ٻڌائي سگهن. سو الهيءَ نيت سان هي رسالو **تذڪره مشائخ سيوستان** ترتيب ڏنو ويو. اميد آهي ته جڏهن اهل فضل ان کي ڏسندا ته ڀُل چڪ جي اصلاح ڪرڻ فرمائيندا.

[مخدوم لعل شهباز]

حضرت مخدوم لعل شهباز، پهرين شعبان ۶۵۰هه ڌاري وفات ڪئي، جنهن جي تاريخ ابجد جي حساب سان **برحمت** سان لڪري ٿي(۱). سندس لالو مُبارڪ **شيخ عثمان** ۽ پاڻ حُسيني هو. [4-B] هن بزرگ جو شجرو تيرهين پيڙهيءَ وڃي حضرت امام جعفر صادق سان ملي ٿو، جو هن ريت آهي:

شيخ عثمان بن سيد ڪبير (لقب) سيد ابراهيم (لالو) بن سيد شمس الدين، بن سيد نور شاهه، بن سيد محمود شاهه بن سيد احمد شاهه بن سيد هادي شاهه بن سيد مهدي، بن سيد منتجب بن سيد غالب بن سيد منصور بن سيد اسماعيل بن سيد امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه.

---

(۱) ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هي قطعو لکيل آهي:

چو شهباز آن هماي آشيان عرش   شده طائر برحمت ز اهل جنت
نمودم فکر تاريخ وصالش   سروش غيبي ام نفتا برحمت

Gul Hayat Institute

حضرت مخدوم جي ولادت مَروند ۾ ٿي هئي، جتي سندس والد بزرگوار **سيد ڪبير** جي مزار خاص عام ماڻهن جي زيارتگاهه آهي. بلوغت کي رسڻ کان پوءِ **خواجه منصور** جي خدمت ۾ رهي، سندس صحبت مان فيض حاصل ڪري پاڻ کي ان جي يارن مان ڳڻائڻ لڳو. جيئن پنهنجي غزل ۾ هڪ هنڌ فرمائين ٿا:

ز عشق دوست هر ساعت، درون نار مي رقصم
گهي در خاڪ مي غلطم، گهي بر خار مي رقصم

(يار جي عشق ۾ هر گهڙيءَ باهه جي مَچ تي نچان ٿو
ڪڏهن مٽيءَ ۾ ٿو ليٽڙجان ته ڪڏهن ڪنڊن تي نچان ٿو.)

شدم بدنام در عشقش، بيا اي پارسا اڪنون
نمي ترسم ز رسوائي، به هر بازار مي رقصم

(زاهد! اچي ڏس ته ڪيئن سندس عشق ۾ بدنام ٿيو آهيان
ڪنهن به خواريءَ کان نٿو ڊڄان، پوري بازار ۾ نچان ٿو.)

[5-A] بيا اي مطرب مجلس، سماع شوق را درده
ڪه من در شادي وصلش، قلندر وار مي رقصم

(هلي اَءُ اي مجلس جا مطرب سماع جو شوق اچي ڏيار
جو مان يار سان ملڻ جي ڏڻ ۾ قلندرن والگي نچان ٿو.)

مرا خلقي همي گويد ڪدا چندين چه مي رقصي
به دل داريم اسراري، ازان اسرار مي رقصم

(مون کان خلق پڇي ٿي ته ڀلا ايترو ڇا جي لاءِ ٿو نچين؟
کيس جواب ٿو ڏيان ته "ڪنهن اسرار خاطر نچان ٿو".)

منم عثمان مروندي ڪه يار **خواجه منصورم**
ملامت مي ڪند خلقي و من بر دار مي رقصم

(آءٌ عثمان مروندي، خواجه منصور جي يارن مان آهيان
خلق ملامت ٿي ڪري ۽ مان ڦاهيءَ جي تختي تي نچان ٿو.)

اگر صوفي شدند ياران، بيا تا خرقه در پوشم
اگر زنار در بستند، دران زنار مي رقصم

(جيڪڏهن يار صوفي ٿيا آهن ته پاڻ به گودڙي ڍڪيندس
جيڪڏهن جنيا پاتا اٿئون ته پاڻ به جنيا پائي نچندس.)

ڪجهه عرصي کان پوءِ **خواجه منصور** وٽان موڪلائي، **شيخ جمال مجرد** جي مربي بابا **شيخ ابراهيم** جي بيعت ڪري، هڪ سال ان صاحبِ ڪمال جي خدمت ۾ رهي، تڪميل تي

تي ٻهچي ڪالش اجازت ڪهر بائين. هن بزرگ خلافت جي خرقي سان ڳڏ ڪيس اهو خاص اعزاز عطا ڪيو، جيڪو ٻنهنجي مرشد **شيخ جمال مجرد** وٽان آلدو هئائين. اهو ٻئر حضرت مخدوم ٻنهنجي ڪچيءَ ۾ ٻڌي سيني تي لڙڪائي ڇڏيو هو ۽ اڄڪلهه سندس مزار تي رکيل آهي. هن عاجز ان جي زيارت جون برڪتون امير سادات جي خدمت ۾ پڌيون هيون(١).

حضرت مخدوم جن **شيخ فريدالدين گنج شڪر** ۽ [5-B] **شيخ بهاءالدين ذڪريا** ملتاني جا همعصر هئا، سائن صحبتون ڪيون هئائون ۽ **شيخ صدرالدين عارف** سان ۽ سنڌ ن رهائيون ٿيون هيون.

تاريخ فيروزي(٢) ۾ ڄاڻايل آهي:

شيخ عثمان مروندي جيڪو ڀلارو مرد هو جڏهن ملتان ۾ آيو ته خان شهيد (٣) ٻنهنجي عقيدت موجب سندس خدمتون بجا آنديون ۽ نذرانا پيش ڪندي ڪيس ملتان ۾ رهڻ لاءِ زور پريائين ۽ خانگاهه ٺهرائي ڏيڻ جو ٻـ سائس وعدو ڪيائين، پر شيخ عثمان انهي ترسڻ لاءِ تيار نه ٿيو.

هڪ ڏينهن خان شهيد شيخ موصوف ۽ **شيخ بهاءالدين ذڪريا** جي فرزند **شيخ صدرالدين عارف** کي پاڻ وٽ گهرائي سماع جي مجلس قائم ڪئي ۽ ڪين عربي غزل پڙهرايائين. ان تي پاڻ ٻين درويشن سان ڳڏ وجد ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا، جيستائين اهي درويش سماع ۽ رقص ۾ مشغول هئا، خان شهيد هٿ ٻڌي بيٺو رهيو ۽ زار زار ٿي رُنو!

تذڪره مشايخ سنڌ ۾ آيل آهي:

جڏهن حضرت **مخدوم لعل شهباز** جن **سيوهڻ** ۾ آيا ته سندن تشريف آوري جي تاريخ [6-A] ابجد جي حساب سان **نمو آفتاب الدين** (٤) سان ڪڍي وئي. هن وقت جتي سندن مزار آهي تنهن جي ڀرپاسي ڪي بدڪاريءَ جا اڏا هئا، جن ۾ بدڪار عورتون ويٺل هيون. جڏهن پاڻ الهيءَ بدڪاريءَ جي فساد کي ختم ڪرڻ لاءِ اتي آيا ته پهرينءَ رات سندن ڪرامت سان

---

(١) يعني سيد ٻهوه ديندار خان.

(٢) تاريخ فيروزشاهي، ضياء برني ص ٦٨. هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ شيخ عثمان بابت ايترو اشارو مليو.

(٣) ملتان جو حاڪم، شهزادو محمد سلطان ”خان شهيد“ ولد غياث الدين بلبن.

(٤) اهو جملو غلط آهي ۽ تاريخ پڻ صحيح ناهي، جنهن سان سال ”٦٧٥هه“ لکيو آهي. خداداد خان ”لب تاريخ سنڌ“ ۾ اهو قطعو هيٺين ڏنو آهي:

چوباز آشيان قدس شهباز، سوستان را نموده جنت آسا

خرد تاريخ آن از روي اخلاص، **نمود آفتاب دين** بگفتا (٦٤٨-١-٦٤٩)

اهو قطعو هن ڪتاب جي اڳاڙيءَ ۾ به موجود آهي.

جاء الحق و زهق الباطل ”سچ آيو باطل ڀڳو“ جي تقاضا موجب جيڪي ملامت لائق ماڻهو بدفعلي جي خيال سان الهن عورتن وٽ ويا، تن مان ڪو هڪڙو به ڪنهن عورت تي قادر نه ٿي سگهيو. ٻي ڏينهن هرڪنهن اها ڳالهه هڪٻئي کي ٻڌائي ته ساڳي واقعي جي تصديق ٿي ويئي. ان تي سڀئي حيران ٿيا ته هي ماجرا ڇا هي؟ آخر گهڻي ويچار کان پوءِ الهن کي پڪ ٿي ته اها ڪرامت الهيءَ ولي بزرگ جي ٿي سگهي ٿي، جيڪو هن شهر ۾ اڄ پائي چڪو آهي. پوءِ ته زالون مرد سڀ اچي سندس قدمن تي ڪِريا ۽ سچيءَ دل سان توبهه تائب ٿي ويا. [6-B]

ساڳئي ڪتاب ۾ لکيل آهي:

ڪنهن ڏينهن پاڻ قبرستان جي لاءِ زمين والارڻ جي خيال سان مزدور کي ساڻ وٺي ويا ۽ هڪ هنڌ ٻيهي چوڌاري پٽ کڻڻ جو حڪم ڏنائون. مزدور پنهنجي ڪم کي لڳي ويو ۽ پاڻ لٺ هٿ ۾ ڪري ان جي مٿان بيهي رهيا. زمين جي مالڪ کي معلوم ٿيو ته بزرگ سندس زمين تي قبضو ڪرڻ ٿو چاهي، هڪدم ڪاوڙ ۾ پرجي واڪا ڪندو اچي اتي پهتو ۽ مزدور کي پٽ کڻڻ کان روڪيائين. حضرت شيخ کيس لٺ وهائي ڪيڏي ۽ هو ٿڏي تي مري ويو. پاڻ مزدور کي حڪم ڪيائين ته هن کي اتي ئي کڏ کٽي پوري ڇڏ. اها ڳالهه جڏهن مرڻ واري جي مائٽن ٻڌي ته گڏجي اچي اتي پهتا ۽ ان معاملي بابت بزرگ کان پڇا ڪرڻ لڳا. حضرت جن فرمايو: مون ته ڪوبه ماڻهو ڪونه ماريو آهي، باقي هڪڙو ڪتو سو ماريو اٿم. اها ڳالهه هنن کي سمجهه ۾ نه آئي. تنهن تي پاڻ الهن کي ڏيکاريائون ته اجهو اهو هن هنڌ پوريل آهي. جڏهن زمين کوٽي ڏٺائون ته اندر ڪتو مئو پيو هو.

ان کان پوءِ پاڻ اتي ئي رهي پيا ۽ ڇهن سالن گذرڻ تي(۱) ازلي محبت [7-A] جو پيالو پي وحي حق سان واصل ٿيا(۲) ۽ کين اتي ئي رکيو ويو.

پاڻ سڄي ڄمار مجرد (ڇڙا) رهيا، کين ڪٽر قبيلو ڪونه هو ۽ دنيا سان منهن لاڳاپا ٽوڙي ڇڏيا هئائون. سندن والد بزرگوار **سيد ڪبير** جي مناقب بابت هن پاسي جي **حافظ موسيٰ**، جيڪو زهد پرهيزگاري، خداپرستي ۽ محبت ۾ موصوف آهي. عقلي، نقلي علوم سان گڏ بزرگن جا بيت، مفسرن ۽ محدثن جون مناجاتون ياد رکي ٿو ۽ ڪلام الله جي تلاوت ۾ هي آيت:

يا ايها الذين آمنو اذ ڪروالله ذڪرا ڪثيرا و سبحوا بڪرة و اصيلا.

اي ايمان وارو! خدا کي وڏ ۾ وڏ ياد ڪريو ۽ صبح شام تسبيح پڙهندا رهو!

---

(۱) حيات نامه قلندري ۾ هڪ سال (ص ۰عم) ۽ لب تاريخ سنڌ ۾ ڇهه سال لکيل آهي.

(۲) مقالات الشعراء ۾ هيءَ تاريخ ملي ٿي:

چو رفته سوي جنان آن شيخ   کو زبده آل و پاڪ نام است

از هاتف غيب مي شنيدند   عثمان بسه دوازده امام است

۶۷۳ = ۱۲ × ۶۶۱

سنڌس زبان تي رهي ٿي. حال ۽ مقال ۾ حديث نبوي ۽ ديني بزرگن جون حڪايتون هن جي زبان مان جاري آهن. ڪيتري عرصي کان سنڌس چمار ۾ ڪالڪس ڪاٻه نماز فرض کان تهجد تائين قضا نه ٿي آهي. هر مهيني جي تيرهين، چوڏهين، پندرهين تاريخ جي رات ۽ هرسال ۾ اهنڙ اڳين بزرگن جا ڏينهن روزن سان گذاري ٿو. ڪيس بزرگن جا جيڪي به ورد وظيفا ياد آهن، ٿن مان هڪڙو به ڪڏهن ترڪ نٿو ڪري. عاجزي ۽ انڪساريءَ سان اقتدا ڪندو رهي ٿو ۽ فرض توڙي نفل پابنديءَ سان پڙهيائين ـــ کان روايت آهي ته: [7-B] حضرت شيخ ڪبير پوڙهي ٿيڻ تائين ڪوارو پرڻيو هو. هڪ ڏينهن مخدوم (لعل شهباز) کيس خواب ۾ چيو ته: مون کي ٻاهر آڻيو! حضرت سيد ڪبير ورائيو: اوهان جو ظهور بهشت ۾ ٿي بهتر آهي. اهو ٻڌي چيائين: جيڪڏهن دنيا ۾ ظهور ٿيڻو ناهي ته پوءِ صبر ڪرڻو پوندو! جڏهن سيد ڪبير شاديءَ جو ارادو فرمايو ته وقت جي بادشاهه خبر پوڻ تي پنهنجي ڀائٽيءَ کي سندس خدمت ۾ پيش ڪيو، جنهن کي پنهنجي نڪاح ۾ آندائين. ليڪن چاليهن ڏينهن تائين ان جي ويجهو نه ويو، ان کان پوءِ ساڻس صحبت ڪيائين ۽ حضرت مخدوم لعل شهباز پنهنجي والد جي پٺ مان ماءُ جي رحم ۾ قرار ورتو(۱).

هڪ ڏينهن سيد ڪبير کان پنهنجي عزيزن مان ڪنهن پڇا ڪئي ته اهي چاليهه ڏينهن حرم کان پري رهڻ جو ڇا مقصد هو؟ فرمايائين ته مون پڪڙي جي ڦار وات تان لهي ڪاڏي هئي، جنهن جو اثر چاليهن ڏينهن تائين منهنجي بدن ۾ رهندو آيو، جڏهن اهو زائل ٿيو تڏهن پنهنجي حرم ڏانهن ڌيان ڏيڻو پيو.

حضرت لال شهباز جي مقبري جي پهرين عمارت ملڪ اختيارالدين [8-A] تيار ڪرائي هئي، جيڪو سلطان فيروز جي پاران سيوهڻ جو حاڪم هو. اها عمارت ۷۵۷هه ۾ لهي راس ٿي هئي. انهيءَ عمارت بابت پٿر تي اُڪريل بيت هيٺ ڏجن ٿا. جن مان ان جي تاريخ جو پتو پوي ٿو:

به عهد دولت فيروز شهہ، سلطان دين پرور
که خاک درگهش سازند شاهان جهان افسر
ازان گاهي که بر تخت شهنشاهي نشست اين شهہ
سراسر گشت گيتي از شعاع دولتش انور
عمارت شد مقام شيخ عثمان مرندي کو
ولي الله باز اسفيد سير بحر بود و بر
اگرچه اوليا اندر زمان شيخ بس بودند
وليکن در کرامت بود او از همگنان برتر

---

(۱) ان بحث لاءِ ڏسو تعليقات.

Gul Hayat Institute

چه زيبا بارگاهي شه به هفت طاق و شش گنبد
که رنگ له فلک گشته ز رشک بام او اخضر

بروز **هفتم** از ماه **رجب** مبني شد اين روضه
بسال **هفصد و پنجاه هفت** از هجرت مهتر

بنايش کرد والي **اختيارالدين ملک** ارشد
امير و عادل و باذل تهمتن ثاني اسکندر

که تا بود است **سيوستان** نبود است اين چنين والي
تقي و مشفق و مکرم سخي و پاک دين پرور

اميد آن است سي باشد جزاي اين چنين خيري
هزاران قصر در جنت [8-B] بفضل ايزد اکبر

ترجمو:

سلطان فيروزشاهه جي زماني ۾
جيڪو سڀني بادشاهن کان مٿاهون هو
پاڻ جڏهن شاهي تخت تي ويٺو ته سڄي دنيا
سنڌ ۾ بادشاهي جي نور سان روشن ٿي وئي
شيخ عثمان مروندي جهڙي
خدا جي ولي جي مقبري جي عمارت تيار ٿي
جيتوڻيڪ سندس دور ۾ پيا اولياءِ به هئا
تڏهن به هي انهنجي ڪرامتن ۾
انهن کان مٿي هو.
تاريخ ۷ رجب ۷۵۷ھ ۾
سيوهڻ جي حاڪم ملڪ اختيارالدين
هيءَ عمارت تيار ڪرائي
جنهن کان اڳ سيوهڻ ۾
اهڙو متقي ۽ سخي توڙي دين پرور
امير ڪونه آيو هو.
اميد آهي ته هن نيڪيءَ عوض
خدا هن کي جنت ۾
هزارين محل ۽ ماڙيون عطا ڪندو

مخدوم امل شهباز جي روضي جي تياري کان هڪ سال پوءِ ۷۵۸ھ ۾ ملڪ اختيارالدين هن جي

Gul Hayat Institute

خادم ولايت ۽ هدايت واري سيد علي جو مقبرو جوڙايو، جنهن جي تياري جي تاريخ هنن بيتن مان اکري ٿي:

شه پناه تبه عالي به عهد شهريار
شاه فيروز آنڪ بگرفت است گيتي زو قرار

مي سزد سر بندهٔ درگاه شاه شهر را
گر کند در سرفرازي، بر سلاطين افتخار

بر سر قبر ولي الله، علاء الحق علي
بود از بغداد و اندر صف پاڪان شهسوار

اين بزرگ و باڪرامت هر کرا باشد عزيز
هر زمان بادا به قبرش رحمت ايزد انثار

هفتم از ماه صفر مبني شد اين مرقد به سال
هفصد و پنجاه و هشت از هجرت احمد شمار

کرد بنيادش ملڪ سيرت ملڪ ارشد ڪه او
هست اندر عدل و بذل و خلق و احسان نامدار

چونڪ ذات او در اين شهر سيوستان آمده
تازه از سرگشت آن بقعه بسان نوبهار

... ...
... ...(۱)

ترجمو:

جهان پناه بادشاه فيروزشاه جي دور ۾
جنهن جي درگاه جي غلامن کي
بادشاهن تي فوقيت حاصل آهي
بغداد کان آيل پاڪن جي صف جي شهسوار
سيد علي جو مقبرو
تاريخ ۷ صفر ۷۵۸هه ۾ تيار ٿيو
هرڪو هن بزرگ جي عزت ڪري ٿو
هر گهڙي خدا جون مٿس رحمتون هجن
ملڪ (اختيارالدين)
جيڪو عدل ۽ خلق کان مشهور آهي
جڏهن سيوهڻ ۾ آيو
ته هي مقبرو تيار ڪرايائين.

---

(۱) ورپون بيت پڙهڻ ۾ نٿو اچي.

Gul Hayat Institute

حضرت مخدوم جي روضي سان لڳ ڏاکڻين پاسي وڏو قبو آهي، جتي سلطان محمود بن تغلق شاهه جو لاش امانت طور رکيل هو. اهو قبو اڃان تائين موجود آهي.

ان کان پوءِ مرزا جاني بيگ ترخان پنهنجي اياڪاريءَ ۾ حضرت مخدوم جو روضو لئين سر وڌائي ٺهرايو، جنهن کي سائس گهڻي عقيدت هئي[9-A] حقيقت ۾ هن جهڙي سهڻي عمارت سنڌ ۾ ڪٿي به ڪانه آهي.

مرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ مرزا غازي بيگ، جيڪو سخاوت ۽ همت ۾ يڪالو هو(۱)، جهانگير بادشاهه جي زماني ۾ مقبري جو اڳيون پاسو ٺهرائڻ شروع ڪرايو، پر سندس حياتي وفا نه ڪئي، ان ڪري اهو ڪم اڌ ۾ رهجي ويو. وري جڏهن ۱۰۳۹ هه ۾ امير سادات سيد بهوه "ديندار خان" بخاري سيوهڻ ۾ آيو ته اها عمارت ان جي ڏينهن ۾ مڪمل ٿي. هن جي اڱڻ جو فرش، جيڪو هڪ جريب تائين ٿيندو، ڪاشيءَ جي سرن سان سنواريو ويو ۽ خانگاهه اندر هڪ ننڍڙي مسجد پڻ تيار ٿي، جنهن جي تياريءَ جي تاريخ هن نظم سان ملي ٿي(۲):

به دوران شهاب[9-B] الدين جهان شاهه
جهان از عدل او خورسند و آباد

شده تعمير فرش عرش مسند
حسيني صاحب شهباز آزاد

قبول آمد اساز خان ديندار
در آن حضرت زعون طالع شاد

چگويم وصف آن صحن مقدس
بجاي خشت انجم چيده استاد

چو خواهي سال آن با چشم دانش
به مقطع اين که آمد سال بنياد

يکي باشد ز فرش مسند شاهه
دگر باشه ز فرش جنت آباد(۳).

Gul Hayat Institute

ترجمو:

شاهه جهان بادشاهه جي وقت ۾
جنهن جي عدل سان دنيا آباد آهي

---

(۱) ڏسو "مرزا غازي بيگ ترخان اور اسڪي بزم ادب" تاليف راقم الحروف.
(۲) مرمت جي وقت اهو ڪتبو بيءَ پٽ ۾ لڳائڻ سبب ان جا بيت هيٺ مٿي ٿي ويا هئا، جن کي لمبروار ترتيب ڏنو ويو آهي.
(۳) هر بيت جي پڇاڙيءَ ۾ الاهي عاقبت محمود گرداهه ۽ الله ڪافي- هڪ ٻئي جي پٺيان لکيل آهي.

هن روضي جو فرش تيار ڪيو
جنهن جي کهڙي ساراهه ڪجي
چڻ ته ڪاريگر:
سرن بدران ستارا جڙي ڇڏيا آهن.
الهن مان هڪ تاريخ ۱۰۴۰هه
۽ ٻي ---------- ۱۰۴۱هه آهي.

درگاهه جي دروازي ٻاهران جامع مسجد، جنهن جي مٿان جبوترو ۽ هيٺان فقيرن لاءِ حجرا آهن، تيار ڪرايائين. اهي جاءِ ايڏي ته هوادار ۽ فرحت بخشيندڙ آهي، جو اهڙي هن ملڪ ۾ ٻي ڪانه هوندي. هيءَ جاءِ هر ڪنهن کي فيضُ، فضل، آرام ۽ راحت رسائي ٿي.
هن جي تياريءَ جي تاريخ هنن بيتن ۾ موجود آهي:

بــ دور شـهـنـشـاه شاه جهان
جـهـان از نـوازش چـو بـاغ بـهشت
چـو مسجـد بنـا ڪرد ديندار خان
بـــ درگـــاه شهباز عـــالـــي سرشـت
[10-A] خرد گفت سالش چو بيت العتيق
دگـر مسجد شيخ بهوه نوشت (۱).

ترجمو:
شاهه جهان جي ڏينهن ۾ جنهن
پنهنجي مهربانين سان
دنيا کي بهشت بڻائي ڇڏيو هو
ديندار خان هيءَ مسجد تعمير ڪرائي
جنهن جي هڪ تاريخ ”بيت العتيق“ ۱۰۴۳هه
ٻي، ”مسجد شيخ بهوه“ -------- ۱۰۴۱هه آهي.

مخدوم لعل شهباز جي روضي کان سواءِ سيوهڻ ۾ ٻين بزرگن جا مقبرا به آهن، جتي هرڪو زيارت لاءِ اچي ٿو. جڏهن مشائخن جو احوال تذڪره مشايخ سنڌ ۽ سنڌ جي حڪمران جي تاريخ جي ڪتابن جهڙوڪ: چچ نامه وغيره ۾ ڪونه مليو ته لاچار شهر جي ڪن پروڙي جوڳن ماڻهن وٽان خاص عام ماڻهن ۾ مشهور ٿيل ڳالهيون ٻڌي هتي لکيون ويون.

[مخدوم چلو امراڻي]

مخدوم چلي امراڻي جي پيءُ جو نالو عمران هو، ان ڪري ڪيس عمراڻي سڏبو ٿي ويو. عمران ڏهيم قوم مان برهمڻ آباد جو حاڪم هو. چوڻ ٿا ته عمران کي

---

(۱) شعر غلط لکيل آهي ۽ ڪتبو بہ موجود ناهي، جنهن جي تصديق مظهر شاهجهاني مان ٿئي ٿي.

پر پٺ ھتان ھڪ دلوراءِ جيڪو سدائين ٻچڙايون ڪندو ٿي رھيو، پيو چلو جنھن جي پيشانيءَ مان لنڊي لاءِ ڪان ونـي ليکي ۽ ھدايت جـو نـور ڏٺي چمڪيو. ھـي سڄي ڄمار درويشن جـي خدمت ۾ [10-B] رھندو آيـو. جڏھن عمران فوت ٿيو تـہ دلوراءِ ان جـي گاديءَ لي ويٺو.

مخدوم چٽو عربستان ھليو ويو، حج ۽ زيارت کان پوءِ مرشد جي صحبت ۾ اتي رھي پيو. جڏھن ان جي خدمت مان ڪماليت تي پھچي چڪو تہ خلافت جي خرقي سان گڏ اجازت حاصل ڪيائين. تنھن کان پوءِ مرشد جي ارشاد موجب روم ولايت وڃي ڪي ڏينھن درياھ جي ڪناري قرآن جي تلاوت ڪندو رھيو.

ھڪ ڏينھن ڪا پاڻھي ڀائي ڀرڻ لاءِ اتي آئي جنھن ڏٺو تہ درويش اھڙيءَ ريت قرآن جي تلاوت پيو ڪري جو وھندڙ پاڻي پھچي وڃي ٿو ۽ اڏامندڙ پکي ھوا ۾ رھجي ٿا وڃن. پاڻھي اھو لقاءُ ڏسي ڏاڍي حيران ٿي ۽ سڄي ڳالھ. وڃي فاطمہ نالي پنھنجي مالڪيائيءَ کي ٻڌايائين جا ڏاڍي پرھيزگار ھئي.

ھوءَ اھا ڳالھ ٻڌي سندس ديدار جـي مشتاق ٿـي پيئي ۽ وڏي عزت آب سان کيس گھرائي پاڻ وٽ جاءِ ڏنائين. مخدوم چٽي ٿورن ڏينھن کان پوءِ [11-A] غيبي اشاري سان تي ان (فاطمہ) سان شادي ڪئي.

ڪجھ وقت کان پوءِ ھو پنھنجي گھرواريءَ کي برھمڻ آباد وٺي آيو ۽ اتي رھڻ لڳو. ھن پنھنجي ڀاءُ دلوراءِ کي گھڻوئي سمجھايو، پر ھو ٻچڙائن کان باز نـہ آيو ۽ ھن جي ڪابہ نصيحت نہ مڃيائين.

مخدوم چٽي کـي الھام وسيلي معلوم ٿيو تـہ شھر تـي ڪا مصيبت نازل ٿيڻي آھي، تنھنڪري پنھنجي اھل عيال سان گڏ ڪي شھر وارا بہ پاڻ سان وٺي سيوھڻ ھليو ويو جتي پوري مريديءَ ۾ مشغول ٿيو. ڪن ڏينھن کان پوءِ اتي ئي وفات ڪيائين.

چون ٿا تہ ھي بزرگ مخدوم لعل شھباز کان اڳ ٿي گذريو ھو، وڌيڪ خدا ٿو

Gul Hayat Institute

ڄاڻي تہ اھا حقيقت ڪيئن آھي. ٻھريان ھن جي مزار تي ننڍو قبو ھو، پوءِ ڪنھن شخص ان جي مٿان وڏو قبو ۽ ويڪرو اڱڻ اڏايو، ليڪن ھتي مسجد، خانگاھ ۽ دروازي احاطي جـي عمارت ڪانہ ھئي.

جڏھن [11-B] ۱۰۳۹ ھ ڌاري سيدبھوہ "ديندار خان" سيوھڻ ۾ آيو تہ مسجد ۽ خانگاھ سان گڏ دروازي جي احاطي واري عمارت تيار ڪرايائين، جنھن ۾ ڪاشيءَ جون رنگين سرون ڪتب آڻيون ويون. مسجد ۽ خانگاھ تي چنسالي ٿي ۽ ٻنھي جي وچ تي فرش لڳايو ويو. ان جي تياري جي تاريخ ھيءَ آھي:

بہ دور شہنشاہ **شاه جهان**
خدیو خرد مند صاحب قران
چو خلد برین روضه شاه چهته
بنا کرد نواب **دیندار خان**
ز سال بنایش طلب داشتند
بهشتی بروی زمین گفت عثمان

ترجمو:
شاهه جهان جي بادشاهيءَ ۾
مخدوم چٽي جو مقبرو
نواب ديندار خان
سال ١٠٤٢ ھ ۾ تيار ڪرايو

هن جي زماني ۾ جنهن به ملزم کي قسم کڻائڻو ٿي پيو ته ان کي روضي تي وٺي ويا ۽ ڪيس فرش جي مٿي پاڻيءَ ۾ ملائي ٿي پيارياءُون. بي ڏوهي هئڻ جي حالت ۾ ته ڪيس ڪجهه به نه ٿيندو هو، پر ڏوهي هجڻ جي حالت ۾ ان تي مصيبت اچي ويندي هئي.

مخدوم چٽي جي روضي لڳ لنڊي قبر ۾ **بي بي فاطمه** جي مزار آهي، جتي مردن ۽ ٻارڙين وارين زالن [12-A] کي وڃڻ جي اجازت ناهي.

[مخدوم قاضي برهان الدين]

هي اصل ماوراءالنهر (توران) جي پاسي جو هو، جتي ظاهري ۽ باطني علمن جي تحصيل ڪئي هئائين. تنهن کان پوءِ ڪمال تي پهچي پنهنجي مرشد جي اشاري ۽ اجازت سان ڪيئي شاگرد ۽ مريد ساڻ ڪري **سيوهڻ** ۾ اچي ويٺو ۽ مريدن، شاگردن جي درس، ارشاد ۾ مشغول ٿي ويو.

جڏهن پوڙهو اچي ٿيو ۽ ڄاتائين ته هاڻ لاڏاڻي جو وقت اچي ويو آهي، تڏهن شاگردن ۽ مريدن کي وصيت ڪيائين ته علم جي طلب ۾ رهي پنهنجو وقت (جيڪو وري نه اچڻو آهي) عبادت ۾ صرف ڪندا رهو.

جڏهن شاگردن کي سندس لاڏاڻي [12-B] واري ڳالهه جي خبر پئي ته روڄ راڙي ۾ پئجي ويا. پاڻ پڇيائين ته هي واويلا ڇاجي لاءِ آهي؟ هنن وراڻيو: پهريان ان لاءِ ته اسان اوهان جي ديدار کان محروم ٿي وينداسين. ٻيو ان لاءِ ته اسان اوهان کان پوءِ علم جي تحصيل کان به رهجي وينداسين. مخدوم فرمايو: هر 15 رات جو، جنهن ۾ حاجتمندي جي گهڙي هوندي آهي، منهنجي قبر تي اچڻ سان اهي ٻئي مقصد پورا ٿي سگهندا. جڏهن مخدوم لاڏاڻو ڪيو ته ڪيس انهيءَ ئي جاءِ تي دفنايو ويو. ڪيترو عرصو سندس روح مثالي صورت ۾ اچي

پنهنجن ستن شاگردن کي حقيقي رمزن ۽ حقاني رازن کان آگاهه ڪندو رهيو. جنهن زماني ۾ ڪافر تاتارين جو لشڪر سنڌ کي تاراج ڪرڻ لاءِ آيو ته اهي ست ئي ڄڻا پين شاگردن سان گڏ شهيد ٿي ويا. انهن شهيدن کي هن مخدوم جي مقبري کان اولهه تي دفن ڪيو ويو. سنڌ جي ماڻهن مان جيڪو به اتي ويجهي ٿو، ته ست پٿريون يا ٺڪرن جون ٽڪريون اتان جي واريءَ سميدان مان چونڊي، انهن جي قبرن تي رکي ٿو، انهيءَ عقيدي سان ته ائين ڪندي سندس دل جي مراد پوري ٿي وينديءَ. انهن پٿرين وغيره جو اهو مطلب به ٿي سگهي ٿو ته قبرون سلامت رهن ۽ ڊهي نه وڃن. پٿرن جي انهن پنهي ڍيرن کي شهيدن جو گنج ڪوٺيو وڃي ٿو. ڪهڙي وقت کان پوءِ ڪنهن شخص اتي مقبرو ٺهرايو ۽ ان جي پاسي ۾ مخدوم جي شاگردن ۽ خادمن لاءِ اڻ انديو قبو جوڙايائين [13-A] جتي هو علم جي تحصيل ڪندا ٿي رهيا. جڏهن پويان ڇڙوڇڙ ٿيڻ لڳا، ته انهيءَ وچ ۾ جن رحلت ڪئي، تن کي اتي دفنايو ويو، ته ڪي غائب ٿي ويا. اهي پٿر قبا قلعي جي پير ۾ آهن.

[شيخ ٺڪرج]

هن ڳالهه معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته ڪير هو ۽ ڪڏهن وفات ڪئي هئائين، پر ڪن ماڻهن جي ڳالهين مان سمجهيو وڃي ٿو ته هي مخدوم لعل شهباز جي اچڻ کان اڳ رحلت ڪري ويو هو. هن جي قبر بنا ڪنهن عالي لشان جي هئي ۽ شهر جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي ان جو ڪو پتو ڪونه هو.

اوچتو ڇا ٿيو جو عيد جي ڏينهن قلعي جو حاڪم عيدگاهه ڏانهن وڃڻ لاءِ نغارا وڄرائيندو وڃي ڪام ڏور مان اچي آتان لانگهائو ٿيو [13-B] ته پراڻي قبر مان هڪ ڪفن پوش مرد ڇيلهه تائين ٻاهر اڪري آيو ۽ ماڻهن کان پڇڻ لڳو: "هي شور ڇا جو آهي؟" ماڻهن کيس ٻڌايو ته "عيد جو ڏينهن آهي ۽ حاڪم جي سواري عيدگاهه ڏانهن پئي وڃي". اهو ٻڌي ڪفن پوش مرد ائين چوندو واپس قبر ۾ هليو ويو ته: "جيڪي مون ٿي ڀانيو، سو ناهي!" ان تي ڪن سياڻن ماڻهن سهي ڪري ورتو ته شايد انهيءَ مرد هن مهلوڙ کي قيامت جو ڏينهن ڪري سمجهيو يا وري ان ۾ قدرت جو راز رکيل هو. ان ڏينهن کان پوءِ اها قبر هر ڪنهن لاءِ زيارت جي جاءِ ٿي پئي، جنهن تي شيخ ٺڪرج جو نالو پئجي ويو.

قاضي سلطان ابراهيم جيڪو شريعت پناهه ۽ مسڪينن، محتاجن جي مدد ڪندڙ آهي— ٻڌايو ته مون هڪ ڏينهن پنهنجي والد قاضي مردان کي پنهنجي ماڙيءَ جي ڪڙڪيءَ مان (جيڪو مخدوم لعل شهباز جي روضي جي ڏاکڻين پاسي جي سيڌ ۾ هو) ڏاڍي عاجزي سان روضي ڏانهن توجهه ڏيندي ڏٺو. انهيءَ عالم ۾ سندس حيرت ۽ چهري جا اثار نظر پئي آيا. سو آءٌ اهو حال ڏسي، پويان پير ڪرڻ لڳس [14-A] اچا پڇني وکون مس کنيم ته والد صاحب پير جي کڙڪي تي استغراق مان نڪري هڪل ڪئي: "ڪير آهي؟" مون جواب ڏنو:

”فقير سلطان ابراهيم!“. والد صاحب چيو: ”بابا، هيئَ الهن اڄ نه توکي اهڙو عجيب واقعو ٻڌايان، جنهن کي لکي خواب ٿو چئي سگهجي، نه وري مون سجاڳيءَ ۾ ڏٺو آهي-“ جڏهن آءٌ سندس پرِ ۾ ويٺس ته ٻڌايائين: ”مون الهن ڏٺو ڄڻ مخدوم لعل شهباز جي روضي واري پٽ ڏري پئي آهي ۽ شيخ نخرج جي مقبري جي آمهون سامهون هڪ دروازو ظاهر ٿيو آهي- جنهن جي پرسان قاضي برهان الدين ۽ شيخ نخرج بيٺا آهن ۽ ڪيئي ماڻهو حضرت مخدوم جي اچڻ جو انتظار پيا ڪن ته ڪڏهن ٿو سندس جمال جو جلوو نروار ٿئي ۽ سڀئي ان جي ديدار کان مشرف ٿين. مقبري ۾ ڪي سهڻا سيبتا چهرو بي حجابيءَ سان اندر ٻاهر ڦرندا ٿي رهيا، جن کان ماڻهن پڇيا ڪئي ته ڪڏهن ٿو حسن جو شاهه پنهنجي جمال جو جلوو پسائي؟ [14-B] هُن لرم ۽ مٺڙي زبان سان ورائيو: ”اِس، اِجهو اچڻ وارو آهي.“ ٿوري دير کان پوءِ مخدوم لعل شهباز ٻاهر آيو، ائين محسوس ٿيو ڄڻ سج اڀري آيو هجي. ٻاڻ دروازي کي ٽيڪ ڏئي بيٺو ۽ ماڻهو سندس ديدار ۾ محو ٿي ويا. قاضي برهان الدين عرض ڪيو: ”شيخ نخرج پنهنجي پاڙي ۾ ويٺل پاليشاهين کان ڏاڍي آزار ۾ آهي!“ مخدوم لعل شهباز چيو: ”الهن جو آزار هر حالت ۾ سَهڻو پوندو، آءٌ ٿو چاهيان ته سندن وارو لڪو ٿئي، جا لاءِ ته اهي منهنجي پاڇي ۾ رهن ٿا.“ شيخ نخرج حجت ڏيکاريندي چيو: ”جيڪڏهن اوهان اشارو ڏيو ته شهر کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏجي.“ مخدوم لعل شهباز ڏک وچان چوڻ لڳو: ”تي سگهي لو ته هن شهر کي هيٺ مٿي ڪرڻ ۾ اچي [15-A]“ پوءِ ٻاڻ مقبري اندر هليو ويو ۽ هي بزرگ اتي ئي بيٺا رهيا.

قاضي برهان الدين، شيخ نخرج کي چيو: توکي حضرت مخدوم سان اهڙي بي ادبي ۽ گستاخي نه ڪرڻ کپندي هئي. بر خير تون فڪر نه ڪر، اها ڳالهه ڪنهن ٻئي وقت سندس خدمت ۾ پيش ڪئي ويندي-ايستائين پڇي قاضي سلطان ابراهيم ٻڌايو. پوءِ منهنجي والد مون کي چيو ته آءٌ تنهنجي پيرن جو ڪڙ ڪو ٻڌي الهي مشاهدي کان پراهون ٿي ويس. الهي کان پوءِ منهنجي والد جي مرضي ٿي ته پاليشاهين کي شيخ نخرج جي پاڙي مان لڏائي ڪنهن ٻئي هنڌ ويهارجي. بر مٿين واقعي ۾ مخدوم لعل شهباز کان جيڪي ٻڌو هيائين، تنهن کي ڌيان ۾ رکندي پنهنجو ارادو بدلائي ڇڏيائين.

Gul Hayat Institute

اڪثي هلي الهن پاليشاهين جو چڱو مڙس، جنهن کي اُنيتي اولاد ڪانه هئي، شيخ نخرج جي مزار تي اچي اها باس باسي ويو ته جيڪڏهن مون کي پٽ جي اولاد ٿي ته مقبرو ٺهرائيندس ۽ پنهنجي ذات وارن (پاليشاهين) کي هتان لڏائي ٻي هنڌ ويهاريندس. جڏهن خدا جي فضل ساڻ هن جي گهر ۾ پٽ پيدا ٿيو ته مقبري جوڙائڻ سان گڏ پنهنجا ماڻهو به اتان لڏايائين.

الهيءَ مقبري کان اڳ هتي صرف اچي مزار هئي [15-B] جنهن جي مٿان ڪوبه قبو وغيره نه هو.

[سيد محب]

هي افغانن جي ملڪ جو هو جتي هن جون ڪيئي ڪرامتون مشهور هيون. اتي هن جو خانگاهه به هو، جنهن تي گهڻي ۾ گهڻا نذرانا ٿيندا هئا. چون ٿا ته ست گهر جي خانگاهه جي مجاورن جا هئا، جن جو خرچ نذرانن مان پورو ٿي ٿيو. هي ماڻهو هتي سيوهڻ ۾ دفن آهي. هن تي افغانن ائيڊو قبو ٺهرايو هو. هتان جي مجاورن کي به الهيءَ خانگاهه جي نذرانن مان مقرر ٿيل خرچ ملندو رهيو. هن جو قبو حضرت لعل شهباز جي اوڀارين پاسي تي آهي.

[شيخ حاجي سوڍو]

لاکن جي قوم مان حال جو صاحب ۽ ڀلارو بزرگ هو. شهر جي ماڻهن جا ڪاٻا چاريندو ٿي رهيو، پر ڪو اجورو نئي ورتائين. خلق کيس ڏاڍو ڏکوئيو ۽ سائس جُٺيون ڪندي رهي ته ڏانهن ڪوڪ نه ٿي ڪيائين ۽ صبر ۾ رهندو ٿي آيو. هن کان ڪنهن پڇيو ته ولايت جو رُتبو توکي ڪٿان مليو؟ جواب ڏنائين: ماڻهن جي جفائن سهڻ مان! هن جون ڪيئي ڪرامتون ۽ عجيب ڳالهيون مشهور آهن.

چون ٿا ته نصرپور جي رهاڪن مان ڪو شخص مڪي شريف وڃي [16-A] اتي بيمار ٿي پيو ته پنهنجي ٻارن کي ياد ڪري زار ڪيڏي روئڻ لڳو. اها خبر پئي حاجي سوڍو هن وٽ ويو ۽ کانئس پڇيائين ته توکي ڇا کپي. هن ورائيو پنهنجي ٻارن سان ملڻ ٿو چاهيان. حاجي سوڍي دلجاءِ ڏيندي چيو ته تون سڀاڻي صبح جو پنهنجن ٻارن وٽ هوندين. ان تي هن کي حيرت وٺي ويئي. هوڏانهن حاجي سوڍو صبح تائين طواف ڪندو رهيو ۽ ٻاڪ ڦٽڻ تي هن کي چيائين: اُٿ ۽ پنهنجو پير منهنجي پير تي رک! هن ائين ڪيو ته هڪدم پنهنجي وطن وڃي پهتو ۽ حاجي سوڍو اک ڇنڀ ۾ غائب ٿي ويو.

ملا رحمت الله عرف ملا پريو جيڪو صالح ۽ فاضل مرد هو، تنهن کان نقل آهي ته سنڌ مان ڪنهن شخص جي حاجي سوڍي سان سنگت هئي ۽ سائس گڏجي ذڪر به ڪيو هئائين. اهو شخص جڏهن ڪي ڏينهن ٻاهر رهي واپس آيو ته شهر جي ويجهو حاجي سوڍي جي فوت ٿي وڃڻ جي خبر پيس. دل ۾ چيائين: پهريان ان جي زيارت ڪري پوءِ شهر ۾ داخل ٿيڻ کپي. جڏهن حاجي سوڍي جي قبر تي ويو ته اتان ذڪر جو آواز ٻڌائين، جيڪو حاجي جي جيئري سندس واتان ٻڌو هئائين. اهو آواز ڪن ٻين ماڻهن به ٻڌو هو.

هن جي مزار ڏاريجي (داديجي*) واهه جي ڀرسان آهي. ٽيئڙ تپ وارا جن جو تپ ڪنهن به علاج سان لٿو وڃي [16-B]، ست راتيون هن جي مزار تي قرآن جو ختمو ڪندا آهن ته کين شفا ملندي آهي. هن جو نذرانو سوا سير جي ٻُسري آهي، جيڪا مزار تي ايندڙ ڪنهن زيارتي کي ڏني وڃي ٿي.

---

* ڏسو تاريخ مظهر شاهجهاني سنڌي ص ۲۲۴.

[شيخ دودو]

سيوهڻ جو رهاڪو، قاضي برهان الدين جو مريد ۽ شاگرد هو. هن جو پيءُ ٻوڪي راهي ڪدو تي رهيو، وٽس ريڍو ٻاڪرو مال جام هو. ڀِڳس کي هن ڪان سواءِ ٻه پٽ ٻيا به هئا، جن سان ڏاڍو پيار هئس، پر هن کي شڪل جو سوچارو ڏسي مال چارڻ تي رکيو هئائين. هي جهنگ ڏالهن مال ڪاهي ويندو هو ته به ٻکهڙ هن وٽ ايندا هئا. ٻاڻ گهران آلدل پسـ ماڻهون ڪيڏي الهن کي ڏيندو هو ۽ سڄو ڏينهن مال چي سنڀال اهي ٻکهڙ ٻيا ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت پنهنجي پيءُ کان ليڪي قاضي برهان الدين وٽان علم عرفان حاصل ڪرڻ لڳو، سج لهڻ تي وري مال ڪهر ڪاهي تي آيو.

قاضي برهان الدين جي خدمت هن کي ڪافي ورسايو، ٻڄاڙيءَ اڻ جي پيڪ ۾ دفن ٿيو [17-A] هن جي مزار تي وڃڻ سان هر ڪنهن جي مراد پوري ٿي ويندي آهي.

[قاضي ڏتو]

هي پلارو پنهنجي پيءُ مخدوم راهو جو مريد ۽ شاگرد هو هن جي ليچَ حقيقت طريقت جي صاحب مخدوم شيخ محمود سان وڃي ملي ٿي. هي ٻاڻ به حقيقت طريقت وارو هو. هن جي رياض ۽ ڪرامت جا ڪيئي داستان آهن. اڌ رات جو قلمن جي تسبيح جو آواز سندس ڪنن تائين پهچندو هو.

هڪ ڏينهن وقت جي خليفن وٽ اهڙو ڪتاب آيو جيڪو ڪوبه پڙهي نه پيو سگهي. هن ڇا ڪيو جو اهو ڪتاب کولي ان جون ڳالهيون اهڙيءَ ريت پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيائين جو عقل وارن جو عقل به دنگ رهجي ويو.

لنڊيڻ ۾ جڏهن مخدوم بلاول وٽ هو ته هو سدائين هن کي ملا ڏتو ڪوٺيندو ٿي رهيو. هڪ ڏينهن فجر جي نماز کان پوءِ الهي حق جي ترجمان (مخدوم بلال) ٻڇا ڪئي ته قاضي ڏتو ڪٿي آهي؟ اڻ تي ٻڌلڙ اچرج ۾ اچي [17-B] چوڻ لڳا ته توهان هميشه ان کي مُلا ڪوٺيندا ٿي آيا اڄ ڪيس قاضي سڏڻ جو ڪهڙو مطلب آهي. مخدوم بلال جواب ڏنو: رات اسان رسول ڪريم جي مجلس ۾ هئاسين. ٻاڻ هن کي يا قاضي ٿي چيائون. الهيءَ تابعداري ۾ مون کي به قاضي چوڻو پيو.

هڪ ڏينهن درياهه جي ڪنڌيءَ تي ٻيڙيءَ جي انتظار ۾ ويٺو هو ته جيئن ٺٽي مان چڙهي سيوهڻ پهچي — ايتري ۾ دهل جو آواز ٻڌائين ۽ پنهنجن خادمن کي چوڻ لڳو ته توهان کي خبر آهي ته دهل ڇا پيو چوي؟ هنن جواب ڏنو بلڪل نه! ٻاڻ چيائين! اهو دهل ائين پيو چوي ته هيءَ ٻيڙي سواريءَ سميت ويجهي چڪَ ۾ ٻڏي ويندي. آن وقت اهو دهل به ٻيڙيءَ ۾ هو.

Gul Hayat Institute

هن جون ڪيئي ڪرامتون مشهور آهن، جن مان فقط انهن ڳالهين تي اڪتفا ڪئي وئي. سندس مزار **سيوهڻ** ۾(١) **قاضي برهان الدين** جي مقبري ڀرسان آهي، جتان ٻن تبرڪ حاصل ڪيو ويو ٿو. هن جي ٻوين مان اڄڪله **قاضي طيب، مخدوم عبدالسلام، حافظ موسيٰ** ۽ ٻيا موجود آهن.

[قاضي ادريس]

[18-A] **مخدوم راهو**(٢) جو ٻيو ڀاءُ پٽ جيڪو ظاهري ۽ باطني علمن وارو هو، هن جون ڪيتريون ڪرامتون مشهور آهن. هڪ ڏينهن ذڪر ڪندي سندس وات مان چرڪندڙ ٽالڊا پئي اڪتا - جيڪڏهن هن جون سڀئي ڳالهيون ساريون وينديون ته لڪل ڪان ٻاهر ٿي وينديون. ان ڪري ايترو ڪافي آهي. **مخدوم عبدالرحيم** ان جا پٽ، **ملا عبدالله خوش خوان** ۽ **ملا حسين** سندس اولاد مان آهن.

[شيخ ٽوپڻ]

سيوهڻ جي بزرگن مان خدا جو پيارو ٻالهو لي ڪذريو آهي، **واهيءَ واري چشمي** تي جيڪو شهر ڪان ٻن ڪوهن تي جبل الدرآهي ذڪر ۾ مشغول رهندو هو. **مخدوم راهو،** سندس پٽ **قاضي ڏتو/قاضي ادريس** جن جو بيان اڳ ۾ ٿي چڪو آهي هن بزرگ جا همعصر هئا. **قاضي ڏتي** جي پٽ **عبداللطيف** کان جيڪو وڏو عالم ۽ سڀني علمن ۾ ماهر هو، نقل آهي ته ٻاڻ ننڍڻ ۾ پنهنجي پيءُ قاضي ڏتي سان گڏجي **واهيءَ واري چشمي** تي **شيخ ٽوپڻ** وٽ [18-B] ويو. سندس والد ته شيخ جي خدمت ۾ ويٺو، ۽ مان هيڏانهن هوڏانهن راند ڪرڻ لڳو، اوچتو ڪيس ٽالنگ ڏنگي ورتو. هڪدم ڊوڙ پائي شيخ ٽوپڻ ۽ پنهنجي پيءُ وٽ آيو ۽ کين اها خبر ٻڌايائين. شيخ ٽوپڻ پنهنجي وات جي هڪ مان آگر ڀري هن جي ڦٽ تي لاتي ته انين محسوس ٿيس ڄڻ ٽالنگ ڏنگيو ئي ڪونه هئس. ساڳئي عبداللطيف کان ٻيو نقل آهي ته هڪ ڏينهن **مخدوم راهو** پنهنجي جوَن جي رَب ڪهران ڪهرائي، جيڪا لوٽيائي هئي. ان وقت شيخ ٽوپڻ به اتي ويٺل هو، جنهن اها رَب آڱر سان چکي مخدوم راهو کي چيو: اوهان اهڙو ڪاڏو ڪائي عياشي ڪندا ٿا رهو، تنهنڪري منهنجي دوستيءَ لائق نه آهيو. ان کان پوءِ اڪيلو رهڻ لڳو ۽ ماڻهن کان ٻري پڇندو ٿي رهيو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس ملاقات نصيب ٿيندي هئي.

وفات کان پوءِ ڪنهن شخص هن جي قبر تي ننڍو قُبو جوڙايو. سندس ڪرامتن مان شهر ۾ مشهور هي ڪرامت عام آهي: جڏهن به ڪنهن جي ٻوڪ گرمي يا ٻيءَ خرابي ڪان نه

---

(١) تحفة الڪرام جي لکت موجب هن جي قبر باغبان ۾ آهي (٣-١٣٨).

(٢) ڏسو تحفة الڪرام، ۽ تاريخ معصومي.

ٻچندي آهي ته ماڻهو ڪچو ڪڻو واريءَ سان ڀري سڄي رات هن جي مقبري ۾ رکي ويندا آهن. صبح تي اهو ڪڻو اتان ڪڍي ٻوڪ ۾ وجهي هن جي ختمي لاءِ مالي تيار ڪري فقيرن ۾ ايڪن کي کارائي، پوءِ آن ڪڻي مان [19-A] واري ڪيڏي ٻوڪ ۾ ڇٽي ڇڏيندا آهن ته خدا جي فضل سان ٻوڪ تان آفت ٽري ويندي آهي. ۽ جي ٻوڪ جي پيداوار ۾ ڪوٽ ٻولدي آهي ته به وڪڻ ٻهل ان جي مالڪ کي پيٽا پئسا حساب ۾ ملندا آهن.

[مخدوم سڪندر بودلو]

مخدوم سڪندر بودلو خدا جو ولي وڏي علم وارو هو. حال جي شروعات ۾ ديني علوم جو درس ڏيندو ٿي رهيو. ان کان پوءِ جذبي ۾ اچي بودلو ٿي پيو ۽ سدائين اگهاڙو رهندو هو. هن جون به ڪيتريون ڪرامتون آهن، ۽ ڪجهه ويڪهه جي ڪري هتي بيان نه ٿيون ڪري سگهجن. هڪ ڏينهن ڪي عالم هن جي ديدار لاءِ پنهنجي وطن مان روانا ٿيا ته هن الهيءَ ڏينهن پنهنجي خادمن کي هدايو ته ڪي شرعي عالم سون سان ملڻ لاءِ پنهنجو وطن ڇڏي اچي رهيا آهن، سو منهنجي لاءِ شرعي لباس آڻيو! جمعي ڏينهن جڏهن عالم شهر ۾ داخل ٿيا ته وري خادمن کي چيائين ته اهي عالم **دانيجي واهه**(١) تي هيڏانهن پيا اچن، منهنجي لاءِ شرعي لباس ڪڍي اچو! خادمن لباس آندو، جو پاتائين ته ايتري ۾ اهي عالم به اچي سائس مليا. ڪجهه وقت ڪچهري ڪري اٿيا ته جمعي جي نماز جي مهل تي [19-B] ۽ سيئي گڏجي مسجد ۾ آيا. نماز کان پوءِ **مخدوم سڪندر بودلو** منبر تي چڙهيو ۽ قرآن جي هڪڙي آيت بي انداز تائين تلاوت ڪندو رهيو، جنهن ۾ هڪ لفظ جون ستر (٧٠) معنائون بيان ڪندو رهيو.

جڏهن منبر تان هيٺ لهي آيو ته چوڻ لڳو، "جيڪڏهن هڪ سال تائين رات ڏينهن الهيءَ آيت جي معنيٰ بيان ڪندو رهندس، تڏهن به پوري نه ڪري سگهندس." جيڪي عالم مسجد ۾ موجود هئا، ايڏ جُمي سندس معتقد ٿي ويا. جڏهن موڪلائي هليا ويا ته پاڻ شرعي لباس لاهي، وري جذبي ۾ هليو ويو.

ڪيترن سالن کان پوءِ وفات ڪري ويو ته ڪنهن ماڻهوءَ سندس قبر تي ننڍو قبو اڏايو. هتان جا ڪي ماڻهو سندس ايت خادمن ۽ مجاورن کي نذرانا ڏيندا رهن ٿا، جن مان هنن جو گذارو ٿئي ٿو.

[سيد سالار غازي]

هي سپهه سالار هو. وقت جي حاڪم کيس غزا ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ موڪليو، هتي پهچي ڪافرن هٿان شهيد ٿي ويو [20-A] پوءِ پنهنجي سسي هٿ ۾ کڻي، گهوڙي تي چڙهي هڪليندو

---

(١) هي واهه اڄان تائين وهندو رهي ٿو. هن جو منهن اڙل واهه مان آهي. هي پراڻي قلعي جي اولاهين پٽ وٽان لنگهي، شيخ نوح جي مزار جي پرسان پهچي، پاسي واري زمين آباد ڪري ٿو. **سخي پاڻ سلطان** الهيءَ واهه جي ڪنڌيءَ تي دفن ٿيل آهي.

اچي هن شهر ۾ پهتو تہ ڪنهن زال جي مٿس نظر پئجي وئي، جنهن رڙ ڪري چيو تہ: ”سبحان الله، ڪو مرد پنهنجي مسي هٿ ۾ کڻي، گهوڙي تي چڙهيو پيو اچي.“ اوڏيءَ مهل گهوڙي تان هيٺ ڪري پيو. هڪدم ساٿهو ڪڏ تي ويا ۽ جنازي جي نماز ڪان پوءِ کيس دفنائي ڇڏيائون.

هن جي قبر لنڊي قبي سان، قلعي جي پٺ جي اوڀارين پاسي، درياهہ جي ڪنڌيءَ لڳ آهي. ساٿس اٺ ماڻهو پيا پڻ هتي اهي پڻ هن واڱي جتي مٿي اتي دفنائجي ويا- والله اعلم.

[شيخ احمد سنڌاني]

ڏاڍيءَ چو رهندڙ، گهڻن مريدن ۽ گهڻي اولاد وارو هو. جڏهن سنڌس وفات جو وقت ويجهو آيو، تہ پنهنجي اولاد ۽ مريدن کي وصيت ڪيائين: ”منهنجي ميت کي وهنجاري سنواري ڇڏي ڏجو- جيڏانهن هلڻ لڳي توهان بہ ڪيڏانهن هلندا اچجو ۽ شهر ڪان ٻاهر پهچڻ تي واپس هليا وڃجو.“ جڏهن سندس وصيت موجب عمل ڪيائون تہ ميت هوا ۾ اڏامندو اچي سيوهڻ ۾ داخل ٿيو. عيد جو ڏينهن هو، شهر جا جيڪي ماڻهو عيدگاهہ ۾ آيا هئا، اهو ڏسي ڏاڍي عجب ۾ پئجي ويا تہ [20-B] هوا مان زمين تي آيل هي ميت ڪٿان آيو؟ آخر جنازي نماز پڙهي کيس دفن ڪري ڇڏيائون. دفن ڪرڻ ڪان پوءِ هي اکر سندس واتان پڌرا ٿيا:

رب انزلني منزلا مبارکا و انت خيرالمنزلين.

رب سائين! اسان کي چڱي جاءِ تي پهچاءِ، جو تون ئي چڱو پهچائيندڙ آهين.

ڪنهن شخص هن جي قبر جي چوڌاري پٽ ڏياري ڇڏي. اها قبر چڱي عمراني جي مزار جي پرسان آهي. جيڪو بہ جمعي ڏينهن اتي وڃي ختمو پڙهي نذرانو ادا ڪندو آهي تہ پڇي جمعي جي اچڻ تائين ان جي دل جي مراد پوري ٿي ويندي آهي.

[ميان جلال خاموش]

ولي الله ميان جلال خاموش ملتان جي سيدن مان هو. قرآن پڙهڻ جي شوق ۾ ڪاٽ پاڏيڻ(۱) واري وستيءَ ڏانهن ٿي آيو تہ واٽ تي ميان حسن موذن (جنهن جو احوال تذڪره سنڌ ۾ آيل آهي) وٽ ترسي پيو. هن پڇيس: ”ڪهڙي ڪم سان اڪتو آهين ۽ ڪيڏانهن پيو وڃين؟“ تہ چيائين: ”قرآن پڙهڻ لاءِ ڪاٽ پاڏيڻ جي وستيءَ ڏانهن پيو وڃان، جيئن رئيس ميان ننڍي وٽان قرآن جي قرات سکي اچان.“ ميان حسن وري پڇيس: ”هيل تائين ڪيترو قرآن پڙهيو اٿئي؟“ جواب ڏنائين: ”ست سيپارا پورا ڪيا اٿم.“ ميان حسن چيو: ”الله اڪبر! ستن سيپارن پڙهڻ ڪان پوءِ بہ تو کي ڪجهہ نہ پرايو آهي؟“ اهو ٻڌي ميان جلال ماٺ ميٺ ۾ اتان اٿي سڌو [21-A] درياهہ ڏانهن هليو ويو. ميان حسن

---

(۱) اصل ڪاٽ پاران هو- شايد ڪاٽ پاڏيڻ هجي.

پنهنجي ماڻهن کي چيو ته ”اهو مسافر قرآن ڏولڻ لاءِ درياهه ڏانهن ويو وڃي، توهان ان جو پيڇو ڪريو“ هنن وڃي جاچ ڪئي ته هن وٽ هڪڙو سيپارو به ڪونه هو، شايد درياهه تي پهچڻ کان اڳ قرآن ڪنهن کي ڪم ڪري، پاڻ بيهوش ٿي چڪو هو.

جڏهن ڪيس ميان حسن وٽ آندائون ته سندس حالت ٻهلجي چڪي هئي ۽ ڪجهه ڳالهائڻ ٿي گهريائين، پر هن خاموش رهڻ لاءِ چيس. ان کان پوءِ سڄي عمر خاموش رهيو ۽ ڪجهه به نه ڳالهايائين. ڪيس الاهي معرفت ملي ويئي ۽ پنهنجي حال جي ڪابه خبر نه رهيس. جيڪا به ڳالهه ٿي ڪيائين سا ڪرامت مطابق هئي. جيڪو ماڻهو هن وٽ مالي ڪٿي ٿي آيو ته ڪانئس ڪان انڪار ٿي ڪيائين. جنهن جي مالي قبول ڪندو هو تنهن جي هر مراد پوري ٿي ويندي هئي. ڪڏهن مالي جا ٿالهه ٿي پڪائين يا ان ۾ پيشاب ڪري واپس ٿي ڏنائين ۽ جنهن جو به نذرانو قبول ڪونه ڪندو هو، ته ان جي مراد پوري ڪانه ٿيندي هئي. ڪنهن سؤ سال جي ڄمار واري پيرسن ٻڌايو ته: هڪ ڏينهن مون پنهنجي پٽ کي مسجد ۾ ٿي پڙهايو ته هي سوير مسجد ۾ اچي هڪڙي ڪنڊ ۾ ويهي رهيو. ماڻهو در کان ٻاهر مالي جهليو بيٺا هئا [21-B] الهيءَ انتظار ۾ ته ضرور ڪنهن جي مالي قبول ڪندو. الهن مان هڪ ڄال همت ڪري ۽ ماليون پنديءَ ۾ ڪٿي اڳتي وڌي آئي. مون خيال ڪيو جيڪڏهن اها مالي منهنجي پٽ کي ملي ته وڏي پاڪ وارو ٿي ويندو. ان ٿي مهل اشارو ڪيائين ته منهنجو پٽ ٻ ورڙهه ولس ويو ۽ پاڻ ماليون ڪانئس ورتائين. جڏهن مون وٽ موٽي آيو ته ڪيس چيم: بابا اهي پئي مون گهريون هيون تنهنڪري تون ڪاٿي چڏ ته تنهنجا مڙئي مطلب پورا ٿي ويندا. هن جڏهن اهي ماليون ڪاڏيون ته ان ڏينهن کان پوءِ جيڪي ٿي پڙهايائين، سو ياد ٿي ٿي ويس، ائين وڏلهو وڃي پنهنجي مقصد تائين رسيو.

هي بزرگ جڏهن فوت ٿيو ته کيس الهيءَ شهر ۾ دفنايائون، سندس قبر شهر جي ٻاهران شيخ ٽوپڻ جي مزار ويجهو آهي، جنهن تي هڪ وڻ پيدا ٿي چالورو ڪندو رهي ٿو. پيو چون ٿا ته ڪنهن گهوڙي سوار کي سيوهڻ جي حاڪم ضروري ڪم لاءِ [22-A] بکر موڪليو. اهو جڏهن شهر مان لڪتو ته ميان جلال کي پل جي هيٺان پاڻيءَ جي ڪناري ٿي ستل ڏٺائين جڏهن بختيارپور پهتو، تڏهن ڏٺائين ته ميان جلال اتي نماز پيو پڙهي. ان کان اڳتي جيئن ڪنهن ڳوٺ يا واهڻ ۾ ٿي ويو ته ميان جلال اڳ ۾ئي اتي ڏسڻ ۾ ٿي آيو. هن جا اهڙا پيا به ڪيئي ڪارناما ماڻهن پنهنجي اکين سان ڏٺا هئا.

ڪن ماڻهن ڏٺو ته هي اٺ تي چڙهيل هو ۽ جيڏرو لالـگ هٿن ۾ هيس. ڪنهن شخص ڏٺو ته هي بزرگ شهر کان ٻاهر هڪ مقبري ۾ ويٺو هو ۽ ارڙ بلا سندس اڳيان پيل هئي. ان ماڻهو کي حيرت لڳي ته هن لالـگ پنهنجي هٿ ۾ جهلي ورتو. هن شخص وري چتائي ڏٺو ته الهيءَ لالـگ بدران هڪ تسبيح بزرگ جي هٿ ۾ هئي.

هي ڪڏهن ڪنهن مقبري ۾ ۽ ٻهي گودڙي سبند ۽ ٿي رهيو ته ڪڏهن ان ڪي بازار ۾ يا رستي تي ساڙي ٿي ڇڏيائين. ائين سندس عمر گذرندي ٿي آئي.

ڪڏهن ڪنڊ ۾ ويهي آرام سان گودڙي ٿي سبيائين ته ڪڏهن ڪاوڙ ۾ اچي ان کي ساڙي ٿي ڇڏيائين.

سندس ڪرامتون اهڙيون ته آهن جو هن ننڍڙي ڪتاب ۾ اچڻ مشڪل آهن. شال خدا مٿس رحمت ڪري!

انهن کان سواءِ ڪيترا ٻيا بزرگ به [22-B] سيوهڻ جي شهر ۾ آهن، جن تي ماڻهو ٻيا اچن وڃن، ۽ هنن جو احوال معلوم ٿي نه سگهيو، تنهنڪري انهن بابت ڪجهه به نه لکيو ويو. اميد ته پڙهندڙ دل ۾ نه ڪندا جو هر عذر چڱن ماڻهن وٽ قبول پوندو آهي. جنهن به ماڻهوءَ کي ڪا مشڪل درپيش اچي ته هن حديث موجب:

”اذالجو تم في الامور فاستعينوا من اهل القبور“ جڏهن ڪو ڇونڪارو نه چاهيو ته قبر وارن کان مدد طلب ڪريو. انهن مان ڪنهن به هڪ بزرگ جي مزار ڏانهن رجوع ٿيو. خدا جي فرمودي مطابق: الا ان اولياء الله لاخوف عليهم ولاهم يحزنون- خدا جي ولين کي ڪو به خوف خطرو ڪونهي ۽ خدا جا ولي مرڻ وارا نه آهن- اوهان جون مرادون پوريون ٿي وينديون. ۽ جيڪڏهن ڪو به شخص هي ڪتاب پڙهندو يا پنهنجي گهر ۾ رکندو ته الله جي گهر ۾ برڪت پوندي ۽ اهي پيارا جن جو هن ۾ ذڪر ڪيل آهي سندس مددگار ٿيندا. خدا ڪندو ته اهيءَ کي دين دنيا جي ڪا پريشاني درپيش نه ايندي ۽ ان جي ڪرم سان مصيبتن توڙي [23-A] مڪارن کان امن امان ۾ رهندو ۽ سندس عمر ۽ دولت ۾ به واڌارو ٿيندو(١).

---

(١) متن پوري ٿيڻ کان پوءِ ڪتاب ۾ هيٺيون تاريخون درج ٿيل آهن. سيوهڻ ۾ لعل شهباز جي اچڻ جي تاريخ:

چو باز آشيان قدس شهباز سيوستان را نمود جنت آسا
خرد تاريخ آن ازروي اخلاص نمود آفتاب دين بگفتا

شاه صاحب (مصنف) ڪنهن شخص جي وفات جي تاريخ به نظم ۾ آندي آهي:

چو شهباز آن هماي آشيان عرش شده طائر به رحمت ز اهل جنت
نمودم فکر تاريخ وصالش سروش غيبم گفتا برحمت (٦٥٠هه)

مير محمد بخش خان ٽالپر

سومرا قوم جو حسب نسب

رسالي مهراڻ جلد ٢٣، نمبر ١، سال ١٩٧٤ع جي پرچي ۾ ”سنڌ جي سومرا قوم“ جي عنوان سان، حوالن سان هڪ مضمون لکي سومرا قوم کي جناب قريشي حامد علي خانائي هندو اصل ۽ راجپوت نسل ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ آخر ۾ ان وقت جي ايڊيٽر ۽ حال مرحوم غلام محمد گرامي صاحب اپيل به ڪئي هئي ته هن موضوع تي اگر ڪو صاحب لکڻ چاهي ته لکي سگهي ٿو. ڪجهه وقت بعد مون لکيو ته سان هن موضوع تي لکندس، مگر منهنجي تحقيق جو رخ خانائيءَ کان مختلف هوندو، مون کي سورهو جواب ڏئي ڪونه مليو. بهرصورت، مون پنهنجي تحقيق کي جاري رکيو ۽ ان سلسلي ۾ سنڌ جي ڪافي جڳهين، درگاهن ۽ پراڻن خاندانن کان سواءِ سنڌ کان ٻاهر بهاولپور به ويس. لکپڙهه اڃا وسيع هئي، چند مشهور لئبريريون به ڏٺم، مگر سڀ کان وڏي مدد مون کي پنهنجي ذاتي لئبريريءَ مان حاصل ٿي. مون ان موضوع تي ڪتاب لکي ورتو، جو اڃا يڪجاءِ ڪونه ٿيو آهي، مگر ٣٥٠ صفحن جو واهه جو ڪتاب ٿيندو، البت اڃا طبع ڪونه ٿيو آهي. هاڻ ڪتاب کي مضمون ۾ مختصر ڪرڻ مشڪل آهي، مگر ڪوشش ڪندس ته هن مضمون کي مهراڻ جي چند پرچن وسيلي مڪمل ڪريان. هي اها ڳالهه وسري ويئي ته سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ کي وري لکيم ته اگر هو صاحب سومرن جي نسب متعلق مضمون شايع ڪن ته سان محنت ڪريان. جناب سيد ظفرحسن شاهه صاحب [نڌهوڪي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ] جي لکيل خاطري بعد هي مضمون مهراڻ ڪي موڪلي رهيو آهيان.

دراصل سومرا دور تي تحقيقي ڪم بلڪ ٿيو ئي ڪونه آهي يا بلڪل گهٽ، مگر ان کي به صحيح تحقيقي ڪم چئي نٿو سگهجي.

تاريخي تحقيق ڪيئن ڪجي، آن تي لکڻ جيتوڻيڪ هن مقالي جي موضوع سان سڌو واسطو نه آهي، تاهم ٿوري گهڻي ان تي به روشني وجهڻ ضروري آهي. ان تي مڪمل لکڻ لاءِ ته ڪتاب ئي کپندو ۽ ان موضوع تي ڪتاب به لکيل آهن، مگر ان تي لکڻ کان سواءِ اسان جي لکيت ۽ اڪثر جي مقالن جي معيار جي خبر نه پئجي سگهندي، بلڪ لون لکندڙن لاءِ به فائديمند ثابت ٿيندي، انشاالله.

صحيح مستند تاريخ دور اسلام ۾ لکي ويئي آهي، ورنه هن کان اڳ جو ڪجهه ملي ٿو، اهو اڪثر ديوَ مالائي قصن تي مشتمل هولدو آهي، جنهن تي تحقيق اڄ به محقق ڪندا رهن ٿا.

فن حديث تي دراصل اسلام ۾ ان جي اولين تاريخ جي لاءِ رهبر آهي. حديث ۾ راوَين جا نالا ڏنا ويندا آهن ۽ وري اهو به ڏسندا آهن ته اها حديث متواتر آهي، يعني ڀين راوَين ذڪر ڪيو آهي يا نه. وري راوَين جي سوانح ۽ انهن جي عقيدي جي سچائيءَ تي ڪتابن جا ڪتاب لکيل آهن ته راوي سچو آهي يا غلط يا ان ۾ ڪهڙا عيب ثواب آهن. اسلامي تواريخون ابن هشام، طبري ۽ بلاذري کولي ڏسو. مصنف هر روايت جي راوَين جا نالا لکندو ويندو آهي، ته خبر پوي ته مصنف اهو احوال ڪٿان آندو ۽ هن جا محقق راوَين جي روايت کي تحقيق جي ڪسوٽيءَ تي پرکي سگهن. اهو ائين آهي جيئن اڄ ڪله اسان ڪتابن تان حوالو ونون. انهن ڪتاب ڪٿان آندو ۽ آخر ۾ ان خبر جي اصل منبع تائين پهچڻو ٿو پوي، جاڪاڻ ته ڪتابن ۾ راوين جا نالا يا انهن ڪتابن جا نالا هولدا آهن ته هن ڪتاب ۾ اهو احوال ڪٿان آندو، ان ڪري محققن کي پنهنجي قياس کان ڪم وٺڻو پولدو آهي ۽ ڪتاب جي تصنيف جي وقت ۽ ان واقعي جي وقت جو اندازو ڏسڻو آهي ته ڀين ڪتابن ۾ اهو احوال ڪيئن ڏنل آهي. هن طريقي تي مڪمل بحث ڪري، مقالي کي ڪتاب، ياڪ هن ئي موضوع ڪي ڪتاب بنائڻ نٿا چاهيون، ان ڪري اسان لون لکندڙن، خصوصاً تحقيقي مضمون لکندڙن کي فقط اها استدعا ڪنداسين ته هو ڪم از ڪم علامه ابن خلدون جو ڪتاب ”مقدمه“، علامه سخاوي جو ڪتاب ”ڪتاب التوبيخ“، علامه ذڪاءالله جي ڪتاب ”تاريخ هند“ جي مقدمي جا چند ورق، هنري سٽيل ڪوميجر جي ڪتاب ”مطالع تاريخ“ (ترجمه مولانا غلام رسول مهر) ۽ آرلولڊ ٽائن بي جي ”مطالع تاريخ“ (ترجمه مولانا غلام رسول مهر)، هي ڪتاب هاڻ اردو يا انگلش ترجمن ۾ به ملن ٿا، اهي ضرور مطالع ڪن. ان بعد ضروري آهي ته حوالي تان حوالو نه ونن، ڇو ته ان ۾ غلطيءَ جو احتمال آهي. اگر ائين ڪو به سهي، ته ڪم از ڪم ڇتان حوالو ولن، ان جو ۽ اصلي ڪتاب پنهي جو حوالو ڏين. سڀ غلطيون ۽ گمراهيون تڏهين ليون پيدا ٿين، جڏهن حوالن تان حوالو ٿا وٺون ۽ جنهن ڪتاب تان حوالو ٿا وٺون، اهو ته لکون ڪول، مگر لکون اصلي ڪتاب جو حوالو، اهو سخت غلط آهي.

مصنف يا محقق کي غير جانبدار ٿي لکڻ کپي. جيڪڏهن تحقيق کان اڳ ۾ ئي ڪا به راءِ قائم ڪري ۽ ان متعلق لي تحقيق ڪندو ته اها غيرجانبدار تحقيق نه چئبي.

سومرن جي نسل متعلق جو ڪجهه لکيو ويو آهي، ان ۾ تحقيق کان وڌ عقيده يا ڇٽپيل خيالن جو اظهار آهي يا جهڙ تحقيق ۾ الوکي دعوا ڪري مصنفن ۽ محققن جي صف ۾ پاڻ کي نمايان ڪرڻ به رهيو آهي، جيڪو اسان اڳتي هلي ثابت ڪنداسين. اسان پنهنجي ثبوت

Gul Hayat Institute

لکڻ کان اڳ انهن ڪتابن جي تاريخي حيثيت ۽ انهن مقالن جو تجزيہ ڪرڻ ضروري سمجهون ٿا، جن سومرن کي هندو اصل ۽ راجپوت نسل ڪري لکيو آهي. در حقيقت تحقيق جي عميق ۾ ٻيهي موتي هٿ ڪرڻ ٻه ران ڪپرتي ٻيهي، ڪن جو احوال نہ پڌائي سگهنداسين. سومرن جي خود دعوا آهي تہ هو عرب نسل آهن، پر ان کي ڏٺو ڪيو سمجهي تحقيق جو رخ ان طرف رکيو ويو تہ سومرا هندو اصل ۽ راجپوت آهن. هي سڪو بہ هو ۽ هن ۾ سستي شهرت بہ ملي ٿي. دراصل هن نظريہ جديد جا باني ٻہ شخص هئا: مرحوم رحيمداد خان مولائي شيدائي سکر وارو ۽ سرڳواسي رائچند چيلهار وارو. بعد ۾ لکندڙن ۾ پروفيسر محرم خان وگهامل سنڌ يونيورسٽي، ميان حامد علي قريشي خالائي، حاجي حقير ابن مگڻ ننڊي قيصر وارو ۽ ڪي ٻيا بہ هوندا. ڏسڻو هي آهي تہ انهن صاحبن خصوصن، رائچند صاحب ۽ مولائي شيدائي صاحب ڪتان اهو احوال ورتو ۽ انهن ڪتابن جي تاريخي حيثيت ڇا آهي. هنن ٻنهي صاحبن سومرن کي ”پرمار راجپوت“ ثابت ڪرڻ ۾ پورو زور صرف ڪيو آهي ۽ قريشي حامد علي صاحب وري انهن ڪتابن تان ڪجهہ حوالا وٺي ڪجهہ طبع زاد لکي (مضمون ”سنڌ جي سومرا قوم“، مهراڻ نمبر ١، سال ١٩٧٤ع) سومرن کي لڄ سنڌي قوم ثابت ڪرڻ جي عزم ۾ وڌي ڏو پار ٿيو آهي.

حوالا ڏئي ڪو ڪتاب يا مقالو لکڻ ڪو مسئلو نہ آهي. هرقسم جا ڪتاب ٻيا آهن، جنهن تان مصنف پنهنجي پسند جو حوالو ڏئي، ڪوبہ مقالو يا ڪتاب لکي ڏئي سگهي ٿو. پر ان سان اهو ڪو محققانہ ڇيو وڃندو. هر ڪتاب جي پنهنجي حيثيت آهي، ان ڪري پهرين ڪتابن جي ۽ ان بعد حوالن جي ڇنڊڇاڻ ۽ پرک ڪرڻي آهي، ان بعد ئي مقالي جو معيار محققانہ ٿيندو.

ڪتاب ۽ ڪتاب جي مصنف جي وسيلي معلومات سان گڏ مصنف جي علمي، ادبي ۽ مذهبي عقيدي ۽ ان جي سياسي عقيدي ۽ عهدي سان گڏ ان وقت جو ماحول بہ ڏسڻو آهي. زمانو بہ ڏسڻو آهي تہ جنهن واقع جو ذڪر ڪري ٿو، اهو ان کان ڪيترو وقت اڳ ٿيو آهي ۽ سندس چشمديد آهي؟ ان کي بہ ڏسڻو آهي ۽ ڪتابي حوالي ۽ روايت کي بہ ڏسڻو آهي. تاريخ ۽ روايت دراصل هڪئي سرچشمو آهي. هڪ جاڪان ڪتابي صورت ۾ قلمبند ٿي وڃي، ٻي جا درج ٿيڻ کان رهجي وڃي. روايتن سان ئي تہ تاريخ ٺهندي آهي. روايت ۾ فقط هڪ شبهہ رهي ٿو تہ جيئن تہ هو سينہ بہ سينہ آئي آهي، ممڪن آهي تہ ڪٿي ملاوٽ بہ ٿي سگهي هوندي، گهٽ از گهٽ امڪان رهي ٿو، ان ڪري اها روايت ڪنهن نہ ڪنهن ڪسوٽيءَ تي ضرور پرکڻي پوندي. تاريخ لکڻ ۾ سڀ کان ضروري آهي تہ مصنف يا محقق بي طرفدار هئڻ کپي ۽ آزاد ذهن سان تحقيق ڪري، ورنہ اڳ ئي جي هو ڪنهن نہ ڪنهن خيال کي پڪو ڪري پوءِ لکندو تہ ان کي بي طرفدارانہ ۽ آزادانہ تحقيق نہ چئبي، ان ڪري اسان جون سموريون گذارشون مدنظر رکي جيڪڏهن پڙهندؤ تہ انشاءالله هن کي صحيح صورت نظر ايندي.

اِهو ٻه هڪ سوال پڙهندڙن جي ذهن ۾ اڀري ته مون ڇو نه اِن موضوع تي لکيو، ڇو فقط ”سومرن“ جي نسل تي لکيم. ٿورو گهڻو ٻين موضوعن تي به لکيو اٿم، ٻر ٻاراڻي وهيءَ ۾ پنهنجي ڪوٽ ۾ هڪ مائيءَ ڇاڪياڻي ڪان ڳالهيءَ تي هيءَ ڳالهه ٻڌي هئم، اها ڇڏڪ دل تي نقش ٿي وئي ۽ لاشعور ۾ محڪم ٿي وئي. ان بعد ڪتابن ۾ به اها ڳالهه پڙهيم. سومرن جي سچائي، بهادري ۽ وطن دوستيءَ جو معترف آهيان.

ٻاگهيءَ جي سڱ تان لڙائي نه لڳي هئي، اهو سمورو فقط داستان آهي. ”سلطان علاؤالدين ۽ سومرا“ نالي منهنجي مضمون رسالي ٽه ماهي مهراڻ جي نمبر ۴، سال ۱۹۶۷ع ۾ بيان ڪري چڪو آهيان، ان ڪري جو مون کي سومرن سان دلي محبت آهي ۽ ان ڪري ئي مون هن ناموَر قوم جي اسل تي لکڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيو آهي. سو هاڻ اچون ٿا ته مسٽر راه چند، مصنف تاريخ ريگستان اصل رهاڪو ڇپاهار، منهنجو به چڱو ڀرائو واقف ڪار هو. هو دراصل هڪ پرائمري ماستر، مگر نهايت محنتي هو. هن کي ڪتاب لکڻ جو شوق به هو. سان به ان وقت لڳ متعلق ڪتاب لکڻ وارو هئس، مگر ماستر صاحب جو ذوق ۽ شوق ڏسي، مون پنهنجا نوٽ ان جي حوالي ڪيا، مگر سومرن جي اسل متعلق هن جي لکڻين ۾ منهنجو ڪو به واسطو نه هو. ماستر صاحب سومرن کي هندو راجپوت ثابت ڪرڻ ۾ مختصرن هن ريت تحقيق ڪئي آهي:

(۱) ڪرنل ٽاڊ پنهنجي ڪتاب ”راجستان“ ۾ لکيو آهي ته سومرا پرمار راجپوت آهن.
(۲) ”سنڌ گزيٽيئر“ جي صفحي ۱۷۹ تي لکيل آهي ته سومرا پرمار راجپوتن مان آهن.
(۳) ”تاريخ طاهريءَ“ ۾ آهي ته سومرا اصل هندو هئا ۽ سنڌ ۾ ڌرم هندو هو.
(۴) ”انڊين ڊيلٽا ڪنٽريءَ“ ۾ ميجر جنرل هيگ لکيو آهي ته سومرا اصل هندو هئا.
(۵) ”ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا“ جلد ۳ ـ سنڌ ۾ سومرا راجپوت پنهنجي بادشاهي پورا ڪئي.
(۶) ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ۾ ڀيرومل مهرچند آڏوائيءَ لکيو ته سومرا اصل هندو راجپوت هئا.
(۷) ”قديم سنڌ“ ۾ مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته سومرا اصل راجپوت هئا، جي پوءِ مسلمان ٿيا.
(۸) ”گجراتي اتهاس“ سنڌ جي آڪاڻين جي ڪتاب ۾ دودو کي ڏوڏو ۽ چنيسر کي چند پشور لکيل آهي.
(۹) ”سنڌ جو گجراتي اتهاس“ ڪتاب ۾ لکيل آهي ته سومرا اصل هندو هئا.
(۱۰) ”ڪاٺياواڙ سرو سنگرهه“ ۾ آهي ته سنڌ جا سومرا راجپوت ذات مان هئا.
(۱۱) سومرا اصل چند رونسي هئا، جو سوم ۽ ڀُسوم ٻئي چندرماڻ جا پرساڻ آهن.

سومرا جو پاڻ کي عرب جاتيءَ جا قريش سمجهن ٿا، ان جو ڪارڻ هيءُ آهي ته

سومرن جي مسلمان ٿيڻ بعد قريشن سان انهن جي مڱڻهندي ٿي، ان ڪري هو پاڻ کي عرب خالدان سان سمجهن ٿا. ”ڪڇ لوڪيسري دودو الي چنيسر“ گجراتي ليکڪ لارائڻ وشنجي.

(١٢) ”راس مالا“ ڪتاب ۾ لکيل آهي ته سومرا هندو راجپوت هئا.

(١٣) ائيٽ صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌ ۽ ان جا ماڻهو“ ۾ لکي ٿو ته سومرا راجپوت آهن.

(١٤) ”پو وَن راج واسا وَلي“ جوڌپور جي اتهاسي ڪتاب ۾ سومرن کي هندو راجپوت لکيو آهي.

(١٥) ”تاريخ سنڌ“ ۾ مسٽر عبدالغني عبدالله لکيو آهي ته رسم رواج، چال چلت جيڪا ’تاريخ طاهري‘ ۽ ’چچ نامي‘ ۾ لکيل آهن، سي عربي تهذيب و تمدن جون نه آهن. ان مان ثابت آهي ته سومرا عرب اسل سان نه آهن. ان بعد فاضل مصنف پنهنجو رايو ڏيندي لکي ٿو ته:

”جاڪاڻ ته عرب لسل جون سنڌ ۾ رهندڙ قومون هيون، انهن مان ڪاٻه پاهر ڪڇ گجرات يا ڪاٺياواڙ ڏي نه ويون ۽ سومرا ته هر وقت ڪاڻ اوڏاهن حڪمرانيءَ جي حيثيت رکندڙ هئا.“

(١٦) هنن جون ريتون رسمون اسلام جي اصولن جي خلاف هيون.

(١٧) ڀاٽ جي گيتن ۾ سوڍن سان گڏ سومرن کي به ساراهيو ويو آهي، جو ته گيتن ۾ ڪنوار چوي ٿي ته ”مان هاڏي راڻ (بونڊي جي راجا) يا جيسلمير جي ڀاٽيءَ راجا سان نه، مگر سنڌ جي سومري سان پرڻبيس.“ (امرڪوٽ جو اتهاس)

(١٨) اڳ راجپوتن ۾ رواج هو ته هو ننڍي هوندي ڌيءَ کي ماريندا هئا ۽ سومرن ۾ به اهو رواج مسلمان ٿيڻ بعد به موجود هو.

۽ ٻيا به ڪي سبب ڏنل آهن ته سومرا اصل هندو هئا ۽ پوءِ مسلمان ٿيا (١).

هوڏانهن وري مسٽر محرم خان وگهامل، ڪتاب ”دودو چنيسر“ (”لوڪ ورثي جي قومي اداري“ اسلام آباد جي ڇاپيل ڪتاب) جي مقدمي ۾ سڄا سارا ٣٣ صفحا لکيا آهن، پر فقط پراڻا ڪتاب يعني نالا يعني ايلٽ، تاريخ طاهري، ڏنا آهن. ڪا خاص تحقيق نه ڪئي اٿس.

فقط قريشي حامد علي خانائي صاحب ڪوشش ڪري راءِ چند صاحب ۽ مولائي شيدائي صاحب جي ڪوششن کي پنهنجي مضمون ۾ ٻڪجا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حوالو وٺڻ پوءِ ڪٿي غلط ٿي ڇو نه هجي، ڪو ڏوهه نه آهي، مگر حوالي تان حوالو وٺڻ ۽ نشاندهي وري اصلي ڪتاب جي ڪرڻ، ادبي ڏوهه ٿي نه بلڪ سخت ترين غلطي پڻ آهي. ان مان خوف اهو آهي ته حوالو وٺندڙ اگر ڪا غلطي ڪري ويو ته اها غلطي هلي ايندي. ڪٿ نه ڪٿ مصنف پڪڙجي پوندو. اها غلطي خانائي صاحب به ڪري ويو آهي، جا اسان اڳتي هلي

سمجهائيندا هئا. مثلاً تاريخ راجستان ۾، جو رائچند صاحب، عبدالله عبدالغنيءَ جي سنڌ تي ڇپيل تاريخ آهي، مگر حوالي ڏيندي رائچند الصاف ڪولا ڪيو آهي. عبدالله صاحب مختلف تاريخن جا حوالا ڏنا آهن. هو صفحي ۹۵ تي ايلٽ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته سومرا هنده ن مان مسلم ٿيا آهن. مگر عبدالله صاحب صفحي ۳۰ ۽ ۹۲ ۾ سومرا عرب اسل جو ڪري لکيو آهي. ايلٽ جي حوالي کي رائچند وري عبدالله عبدالغنيءَ سان منسوب ڪيو آهي. اگر رائچند اي طرفدار هجي ها ته ٻئي حوالا لکي ها ۽ ان ڪري خالائي صاحب سنڌ جي ڇپيل تواريخ ڏسڻ جي تڪليف گوارا نه ڪئي، محقق ٿيڻ جي شوق ۾ غلطي ڪري ويو. هاڻ جي اڻ تان ڪو حوالو وٺي ته تاريخ جي ٻڙي ٻڏي!

خالائي صاحب جو مضمون مهراڻ جي جلد ۲۳، نمبر ۱، سال ۱۹۷۴ع ۾ شايع ٿيو. ۲۱ صفحا مقالي جا ۽ ۸ صفحا ڪن حوالا ۽ واڌارا جي ٽالي سان ڏنا اٿس، ۽ سنڌن سارو زور سومرن کي ”نج سنڌي قوم“ ثابت ڪرڻ آهي. اهو رايو ته سنڌين لو مسلمانن عربن سان شاديون ڪيون، ان ڪري اصلي ۽ نج سنڌي به عرب سڏائڻ لڳا ۽ سومرن به ان ڪري عرب سڏايو. پاڻ اوائلين حوالو تاريخ طاهريءَ جو ڏنو اٿن ته سومرا پرمار هندو راجپوت آهن. پاڻ تحفة الڪرام تي ڪاوڙيا آهن ته هن ڇو سومرن کي بناءِ چند ڇاڻ جي عرب اسل جو لکيو آهي. تحفة الڪرام ته سومرن کي عرب لکي خالائي صاحب جي اڄ سنڌي قوم کي عرب لکڻ جي غلطي صاحب موصوف کي ناگوار لڳي. پر تحفة الڪرام ته ۱۵ ٻين قومن کي به عرب اسل جو لکيو آهي ۽ خالائي صاحب ان کي نه رکيو درست سمجهيو آهي بلڪ پنهنجي مقالي ۾ ان کي جڳهه به ڏني اٿن (۲).

ان ۾ موريه، ٿهيم، ڪلهوڙا، صديقي، فاروقي، پنهور، منگي، جبريه، اسدي، بنوعتبه لبوالي، ٻاجارا ۽ جهالڪارا، الصاري وغيره. ته پوءِ اهو تضاد جو ڪير اڄ سنڌي ۽ ڪير غير سنڌي آهن اهو فيصلو اسان ۽ خالائي صاحب لٿا ڪري سگهون. پوءِ ته آريه، سامي، هُن، افغان، ترڪ، عرب، جت جملي غير سنڌي ٿيندا، پوءِ سنڌ ۾ ڪير اڄ سنڌي سڏبو. علم و ادب ۾ سياست کي داخل نه ڪرڻ کپي. وڌيڪ خالائي صاحب لکي ٿو ته ڇاڪاڻ تحفة الڪرام عربن کي مسلمان حاڪم لکيو آهي ۽ سومرا سندن تابع هئا، ان ڪري گمان آهي ته سومرا اصل اڄ سنڌي قوم هندو هئي. هن بوالعجبيءَ کي ڇا چئون، ڇا سمجهون، جڏهين سومرا-سما حاڪم ٿيا ته انهن کي مسلمان ڪٿو لکي سگهجي ٿو؟ انهن جي رعيت ۾ عرب اسل جا نه هئا ڇا؟ عرب حڪمرانن جي رعايا ۾ جي عرب هئا، آخر اهي حاڪم ته نه هوندا، انهن کي رعايا ٿي چئبو. ان ۾ سنڌس گمان غلط آهي. آخر ۾ لکن ٿا ته سومرن جا ٿالا اڄ سنڌي ۽ هندي هئا، ان ڪري هو هندو هئا ۽ لکن ٿا ته اوائلي ڪتابن ۾ اهي ٿالا ڏوڏو ۽ چنديشور آهن، ان ڪري هو هندو اصل ٿي پيا. خود پاڻ مولانا ابوظفر صاحب لکوي جي ان دليل کي ته مسلمان حاڪم به ٿالا الپت گين، سبڪتگين، بلبن، سنجر، الپ ارسلان قزل ارسلان وڪنها هئا ته پوءِ جي سومرن

Gul Hayat Institute

غير عربي لـالا لـکيا تہ ٻوءِ هـو ڪيئن غير مسلم ٿيا. ٻاڻ عقلي دليل ٻہ نہ ڏنو اٿن، فقط اهو چوڻ تہ مولانا ندوي صاحب اهو مذهبي جذبات سبب لـکيو آهي. اگر سچ پچ اهـو مذهبي جذبات سبب انهن لـکيو آهي تہ پوءِ ڇا خالائي صاحب ڪي مذهبي جذبو نہ آهي. ان ۾ ڪهڙو جذبو تہ سومرا مسلمان آهن. اگر هو اصلي عرب ٿيا تہ اسلام کي ڪهڙي هـٽي ايندي يا نچ سنڌي تہ ان مان خالائي صاحب کي ڪهڙي ٻيک ملندي؟ تاريخي بحث جو مذهب سان ڪهڙو واسطو، ان جو جواب ٻي طرح ٻہ لـکي سگهجي ٿو. مان جيڪر خالائي صاحب جي جڳهہ تي لـکان ها تہ ائين لـکان ها تہ ارسلان واقعي مسلمان حاڪم هئا، ٻر سنڌ ن لالا اصل غير مسلم هئڻ جو دليل ۽ ثبوت آهن تہ هو اصل غير مسلم هئا. مگر حقيقت ڪجهہ ٻي طرح آهي ۽ لالن تي اسان اڳتي هلي بحث ڪنداسين تہ لالن جو سبب ڇا آهي، لالا ڇو رکيا ويا آهن، لالن رکڻ سان قوميت ۽ ذات نٿي بدلجي سگهي. خالائي صاحب کي دولت علوّيہ ۽ گلزار سنڌ والي ڪتابن تي ٻہ سخت چيڙ آهي تہ هنن سومرن کي علوي ڇو لـکيو آهي. ٻاڻ لـکن ٿا تہ هن ڪتابن کي چڱيءَ طرح اٿلايو ۽ پٿلايو آهي. مگر ڪٿي سومرن جو علوي هئڻ جو ڪوبہ پتو نہ پيو ۽ دولت علويہ سنڌ ن لظر ۾ ڪابہ تاريخي حيثيت نٿو رکي. ڪتاب جي تاريخي حيثيت ڪهڙ آهي، ان ۾ اسان ٻہ سائنس شريڪ آهيون، ڇو تہ سند ڏنل ڪانہ آهي. مگر خانائي صاحب پيا ٻين مصنفن جو ڏيان گجراتي اتهاس يا ڪڇ جي دودو چنيسر جي قصي جهڙن ڪتابن تي ڇو پيو، ڪهڙي حساب سان تاريخي اهميت ڏني حوالا ڏين ٿا. ڇا ان ڪري جو هو سومرن کي هندو اصل ۽ راجپوت نسل لـکن ٿا، اهي اتهاس ۽ قصا طبعزاد آهن، اهو خانائي صاحب جو دل ڪرده آهي جو انهن تان حوالو وٺي ۽ ان کي سچو سمجهي تہ پوءِ دولت علويہ ۽ گلزار سنڌ ڪهڙو گناهہ ڪيو. ”تيڏي سا ميڏي، ميڏي سا هون هون“ جناب! نقل ڪرڻ ۾ اهوئي تہ نقصان آهي اوهان اهي قصا ۽ اتهاس تہ ڏٺائي ڪونہ آهن پوءِ انهيءَ تان حوالو ڏيڻ سخت ناروا آهي. اوهان اهي احوال ۽ حوالا ورتا تہ راءِ چند جي ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ تان آهن، پوءِ جيڪا راءِ چند غلطي ڪئي آهي، اها اوهان ٻہ ڪري ويا آهيو! ريگستان جي تاريخ جي طبع اول ۾ آهي تہ ”انڊين ڊيلٽا ڪنٽري مصنف هيگ“، تہ اوهان ٻہ اهي ساڳيا لفظ لـکيا آهن، حالانڪ ڪتاب جو نالو آهي ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري.“ اوهان اهو ڪتاب ٻہ نہ ڏٺو سگهيا آهيو.

اوهان ابن بطوطہ ۽ اُنار جو ٻہ ذڪر ڪيو آهي. ابن بطوطہ ڪـاڻ هندستان ۾ سندس ڪتاب ۽ سامان هندستاني ڌاڪو ڦري ويا هئا، ان ڪري هن پنهنجو سفرنامو پيهر يادداشت مان لـکيو، ان ڪري سنڌ ۾ واقعا اڳ پوءِ ٿي ويا، مگر حقيقتون هن ڪوشش ڪري صحيح لـکيون آهن. هن سنڌ جي احوال ۾ ڪٿ سمہ سردار انار يعني اُنڙ کي سومرو ٻہ ڪري لـکيو آهي. ڇاڪاڻ تہ اڃان سما حاڪم ڪونہ ٿيا هئا يا ايترو مشهوري ڪانہ ٿي هئي، مگر خالائي صاحب هرو ڀرو ان تي قياس آرائي ڪئي آهي. مگر ٻئي هنڌ سومرڻ جي عرب هئڻ جو ثبوت

شاهه رڪن الدين ملتانيءَ جي واتان ابن بطوطه سومرن کي عرب ٻڌايو ته اها ڳالهه به خالائي صاحب کي ياد نه آئي. يا ته پاڻ ابن بطوطه جي سفرنامه کان واقف نه آهن يا وري ڄاڻي واڻي ڇڏي ڏني اٿس. مولوي نجم الغنيءَ جي ڪتاب وقائع راجستان به خالائي صاحب ڪوله ڏنو آهي، ان جو حوالو ڏيندي لکن ٿا ته ”سومرا سورج بنسي ڪل مان آهن. هي پرمار راجپوت آهن، ڪي وري ائين به چون ٿا ته هي چندر ڳپت جو اولاد آهن پر ڪن جي وري هيءَ راءِ ته هي اتوڌ جي راڄا رامچندر جي پٽ سپوتر جي ڪل مان آهن. پرمار راجپوتن جا چوڏهن تختگاهه هئا، جن مان سنڌ ۾ امرڪوٽ ۽ بکر هئا. سنڌ ۾ پنجين خاندان مان ڇهين خاندان جي فرد امره سومره اسلام اختيار ڪيو هو (٣) خالائي صاحب مولانا جي ان بيان جي تشريح ڪندي لکن ٿا ته (سومرو) لفظ هڪ شخص جو نالو هو جنهن جي پونئتان هن جي باقي قوم تي نالو پيل ٿو ڀائنجي. محمود غزنوي جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ سومري نالي ڪنهن به خاندان جي فرد جي حڪومت ڪانه هئي. محمود غزنوي جي پوين جي ڪمزوري واري دؤر ۾ سومره يا سومرراءِ نالي هڪ سنڌي شخص حڪومت تي قبضو ڪيو ۽ سومرن جي صاحبيءَ جي ابتدا ٿي. نجم الغني صاحب وارو حوالو خالائي صاحب مولوي نجم الغني جي اصلي ڪتاب وقايع راجستان نه ڏنو نه پڙهو البت ان اهو حوالو مولائي شيدائي صاحب جي ڪتاب جنت السنڌ تان ورتو آهي. مولائي صاحب جي هن ڪتاب تي اڳتي هلي ذڪر ڪنداسون. خالائي صاحب هي حوالو جنت السنڌ جي صفحه ٣٠٧ تان ورتو اٿس.

خالائي صاحب سمره کي نومسلم سڏي ۽ سنڌ ۾ اسلام اچڻ جو زمانو به متعين ڪري ويا آهن، پر ان جو حوالو نه ڪو ثابتي. پهرين جي سومرو مسلمان ٿيو ته اهو سنڌ ۾ هندو ڪو نالو هو يا مسلمان ٿيڻ بعد. سنڌ جي جن به تاريخن ۾ سومرن جو احوال ڏنل آهي اهو منجهيل ۽ ٻنهي حوالي جي آهي ۽ اهي تاريخون گهڻي دير بعد لکيون ويون آهن. هنن ڪم از ڪم سومرن جي ڪنهن به لساپدان ڪان احوال نه ورتو آهي، ان ڪري انهن گهڻا ڪوڙا هنيا آهن پر ڪنهن به اهو نه لکيو آهي ته ڪو سومرو مسلمان ٿيو، اهو خالائي صاحب جوئي دليل الڪشاف آهي. جيڪڏهن اوهان رسالا مهراڻ جلد ٢٧ نمبر ٣ سال ١٩٧٨ع جي ۾ منهنجو مقالو المنصوره برهمڻ آباد مطالع ڪيو ته محمود غزنويءَ بعد سومرو نه هو بلڪ سلطان سان منصوره ۾ مقابلو ڪندڙ سومرو حڪمران خفيف هو ۽ خفيف جو ذڪر سلطان جي شاعر فرخي پنهنجي ڪتاب ۾ ڪيو آهي (٤) ۽ خود سنڌ مشهور محقق پنهنجي ايڊٽ ڪيل ڪتاب تحفة الڪرام جي تعليقات ۾ ان اڙو ذڪر ڪيو آهي (٥).

جيڪڏهن خالائي صاحب کي سومره بابت اهڙو علم آهي، براءِ مهرباني سومره کان پ-چار پڙهيون مٿي به ملائي ڏيکاري. سومرن جي خاندانيءَ لساپدان ياڪ فقيرن جي شجري موجب ۽ رهيو خفيف بن دودو اسود (ڪارو) بن ڀونگر بن سومره آهي سومرن جي اها هرگز دعوا

ڳالھ آهي تہ هو ڪو هندو اصل ۽ راجپوت نسل آهن، پر هالوڪي منظم پروپيگنڊا ڪن ٿورن سومرن کي بہ منجهائي وڌو آهي، ان ڪان هڪ سومرو بدين وارو بہ آهي، پر هو بہ سومرن کي مسلمان خصوصن شجري موجب امير سومرھ بن امير شهاب الدين (شاهو) بن امير صاحب بن (صاحبو) تائين کين مسلمان مڃي ٿو تہ هو تہ ان ڳالھ جو دعويدار آهي تہ سومرا محمد بن قاسم جي وقت ۾ مسلمان ٿيا آهن. پر خالائي صاحب تہ رڳو سلطان محمود غزنويءَ کان بہ ٿو مسلمان مڃي. سپ ڪان وڌيڪ جنهن ڪتاب کي مورخ قبول ڪن ٿا، اهو آهي تاريخ طاهري، ڇو تہ سپ کان وڌيڪ موجوده ڪتابن ۾ ڪهنہ آهي. اڃو تہ هن تي بہ هڪ نظر وجهون تہ هن ڪتاب جي تاريخي حيثيت ڇا آهي. اسان جي سامهون سنڌي ادبي بورڊ جي سال ١٩٦٤ع ۾ شايع ڪرايل موجود آهي. اھا ٧ صفحا مهاڳ ۽ ٩٢ صفحا انگريزي ۾ لکيل سمجهاڻيءَ جا ڇڏي باقي ١٨٠ صفحا تعليقات، ٣٠ صفحا فهرست ۽ اغلاط نامہ جا آهن. تاريخ فقط ٢٧٥ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ايڊٽ ڪئي آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا تہ هن جو مصنف سيد طاهر محمد ولد سيد حسن صحرائي استرآبادي عرف نسياني ٺٽوي شهر ٺٽي ۾ ٩٩٠ هجري (١٥٨٢ع ۾) تولد ٿيو. هن جو ڏاڏو دربيلي جي سهتن جو ارباب عمر شاهہ هو. سندن والد مرزا جاني بيگ جي فوجي خدمت کان ١٥٩١ع ۾ ڪنارہ ڪش ٿيو ۽ سيد طاهر محمد ١٦٠١-١٦٠٢ع ۾ (٢٠ سال کن عمر ۾) مرزا غازي بيگ جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. ١٦٠٤ع ۾ مرزا غازي بيگ سان گڏجي اڪبراعظم جي دربار دهليءَ ڏانهن ويو تہ سيد طاهر محمد بہ مرزا سان گڏ هو. مرزا غازي بيگ کان اجازت وٺي ١٦٠٦ع ۾ ٺٽي ۾ هو، مطالع ۽ شعر و شاعري کي لڳي ويو ۽ ١٦٠٧ع مارچ ۾ قندار مرزا غازي بيگ وٽ هو. وري ٻکر کان واپس ٺٽي ۾ هو ۽ ١٦٠٩ع ۾ هن سنڌ جا واقعا قلمبند ڪيا. ١٠٢١ هجري ڌاري جڏهن مرزا غازي بيگ وفات ڪئي تہ هو ان وقت ٺٽي ۾ هو ۽ ان وقت سندس عمر ٣١ سال هئي، ان بعد لڏو ڪئي پنهنجن ماڻهن وٽ دربيلي ۾ اچي رهيو ۽ ٦-٧ سال خانگي زندگي گذاريائين. اتي نسي هن عمر و مارئي جو قصو پارسيءَ ۾ نظم ڪيو. ارغونن ۽ ترخانن تي بہ لکيائين. گهڻو قصو هن شاهہ محمد بيگ عادل کان ٻڌو جو ترخان خاندان مان هو. ١٠٢٩هہ ۾ لاهور ۽ ١٠٣٠هہ (١٦٢٠ع) ۾ قندار ويو. سندس چوڻ موجب تہ ٤٠ سالن ۾ هن سپ واسطا جنم ڪري تاريخ لکڻ لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيو، معلوم ٿو ٿئي تہ هن پنهنجو وقت ڏاڏي جي ملڪيت سنڀالڻ ۽ لکڻ ۾ صرف ڪيو. خبر نہ آهي تہ هن اتي ڪيترو وقت صرف ڪيو. مگر اٽڪل روھ اهو ١٠٣٧هہ (١٦٢٧ع) ۾ لکي ٿو. ان وقت هو ٺٽي آيو ۽ غالبن ٦١ ورهين جي عمر ۾ ١٦٤١ع ۾ وفات ڪئي. مڪليءَ ۾ سندس قبر بہ موجود آهي (٣). ڊاڪٽر صاحب جو مصنف بابت اڳتي هلي رايو ڏيندا سين البت جو ظاهر آهي ان مان ائين ٿو ظاهر ٿئي تہ مصنف فقط دربيلي ۽ ٺٽي ۾ رهيو يا ٻاهر نوڪري ڪندي گذريس. ٺٽو ان وقت سنڌين جو شهر هو. البت واپاري يا فوجي يا مذهبي قسم جا ماڻهو جن کي تاريخ

Gul Hayat Institute

سان گهٽ واسطو رهيو. خود هن کي خبرون پڌائيندڙ شاهه محمد بيگ عادل به لسلن سنڌي نه هو، بلڪ حڪمران گهراڻي جو فرزاله، جنهن کي سومرن بابت ڪهڙي خبر يا وري درٻيلي ۾ رهيو چٽ سندس ناناڻا هئا، جي سمات قبيلي جا هئا. سمات ۽ سومرن جو اختلاف هو، ان ڪري هو سومرن بابت ڪا چڱي راءِ نه پڌائيندا هوندا. ازالسواءِ خود مصنف پاڻ به سيد هو، ان ڪري هو بي ڪنهن سنڌ جي قوم کي ڪيئن ٿو عرب يا علوي لکي. ان ڪري سومرن کي راجپوت، هندو راجپوت ڪري لکيو اٿس عمر اخير واري ڏاڻين ۽ هنن کي هندو شمار ڪري ويو آهي.
ڊاڪٽر بلوچ صاحب مصنف ۽ ان جي تاريخي صداقت بابت مزيد لکن ٿا ته هي تاريخ طاهري مصنف جي Draft Copy هئي ۽ Fair Copy جو بعد ۾ گڏ ڪرڻ جو خيال هئس. بعد ۾ سنه‌ ۾ مرابي شاهه محمد بيگ عادل خان وفات ڪري ويو، هن کي مسوده درست جو موقعو ئي ڪونه مليو. مصنف پاڻ قبول ٿو ڪري ته هن ملتان ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ ٺٽو ۾ لکيو. هن جو خيال هو ته بعد ۾ ان احوال کي درست ڪري لکيو ويندو. ان لاءِ هن معافي گهري ته تاريخن ۾ غلطي هوندي مگر سالن ۾ غلطي ڪانه آهي، مگر اٿين ڪونه آهي. هن مرزا شاهه حسن جي ڪچ تي ڪاهه، ملتان جي ڪاهه بعد ڏيکاري آهي، مگر حقيقت ان جي ابتڙ آهي. پورچوگيزن جي ٺٽي تي ڪاهه مرزا عيسيٰ جي حڪومت جي اخير ۾ ڏيکاري آهي، جا درحقيقت مرزا عيسيٰ جي حڪومت جي ٻهرين سال جو واقعو آهي. نه رڳو ايترو مگر هن ٻيون به ڪيتريون ئي غلطيون ڪيون آهن. مختلف گهراڻن جي سنڌ جي حڪومتن جي عرصي ۾ به بي انتها غلطيون ڪيون آهن:

	تاريخ طاهري	ڊاڪٽر بلوچ صاحب
سومرن جي حڪومت	٧٠٠ھ کان ٨٤٣ھ	٤٥٠ھ-٧٥٠ھ
سما گهراڻو	٨٤٩ھ -- ٩٢٧ھ	٧٤٩ھ-٩٢٧ھ
ارغون گهراڻو	٤١ سال	٣٥ سال
ترخان	٥٣ سال	٣٨ سال
ڄام نظام الدين	٧٢ سال	٤٨ سال
مرزا شاهه حسن	٤١ سال	٣٤ سال

نه رڳو ايترو بلڪ اهي واقعا، جيڪي هن جي ويجهڪ واري زماني ۾ ٿي گذريا، اهي به هن ١٠ سال وڌائي ڇڏيا آهن. مرزا جان بابا ۽ مرزا عبدالباقيءَ جي ملاقات جو هن سنه ٩٧٦ھ ڄاڻايو آهي، جو درحقيقت ٩٨٦ھ هو. خان خانان عبدالرحيم جو سنڌ تي حملو هن ١٠٠٩/١٠١٠ھ ڄاڻايو آهي، جو درحقيقت ٩٩٩ھ آهي. ممڪن آهي ته شايد اصل مسوده ۾ اهي درست تاريخون ڏنل هجن (پر اهو اصل مسوده آهي ڪٿي؟). مصنف لسهالي دعوا ٿو ڪري ته سومرن جي دؤر ۾ ديبل تي هن کان اڳ ڪنهن به ڪونه لکيو آهي، اگر ڪنهن لکيو آهي ته اها هن کي خبر نه آهي، مگر اها بقول ڊاڪٽر بلوچ جي مصنف جي ڪم علمي

Gul Hayat Institute

آهي. فتح نامه يا چچ نامه علي ڪوفي ٦١٣هه جو لکيو آهي، جنهن ۾ راءِ- برهمڻ گهرائي ۽ ديبل بندر جو ذڪر ڪيل آهي، جنهن کي طاهر محمد نسياني لنڊ سان ملائي ويو آهي. ازالسواءِ تاريخ معصومي ١٦٠١ع يا ١٠٠٩هه جو لکي ۽ بيگلر نامه ١٦٠٨ع برابر ١٠١٧هه جو لکيل آهي. معلوم ٿو ٿئي ته انهن جملي تاريخن کان نسياني غير واقف آهي. اڳتي هلي ڊاڪٽر بلوچ صاحب چئي لکن ٿا ته "ڪٿي تسليم ڪجي ته نسياني صاحب ڪالش اڳ جي لکيل ڪتابن کان واقف نه هو ۽ هن اهو احوال فقط انهن ذريعن کان هٿ ڪيو، جيڪي ڪيس زباني طرح مليا ۽ ڪيس سومرن کان اڳ جو احوال هن کي ڪنهن به نه ٻڌايو، تنهن ڪري هن عربن جو احوال ڪونه لکيو. سمن ۽ سومرن بابت به هن ڏاڍه ڪٿائن جو ذرو به ذرو انهن ماڻهن کان اچي لکيو، جي عمر رسيده ۽ پيشه ور آکاڻيون چوندڙ هئا. اها حقيقت مڃون ته قديم زماني کان سنڌ ۾ هوشيار ۽ تاريخي داستانگو (ڀارت ۽ چارڻ) هئا. مير طاهر محمد نسياني انهن جي قابليت کي داد به ڏني ٿو. ته اسان هن راءِ تي پهتا آهيون ته هن لوڪ ادب ۽ روايتن کي به پوريءَ طرح اجاگر نه ڪيو ۽ نه انهن مان ڪو فائدو ورتو. هن فقط رواجي طرح شخصي روايتون، جي هن ٻڌايون، سي هن لکي ڇڏيون. ان بابت هن ڪابه مزيد ڇنڊ ڇاڻ يا تحقيق نه ڪئي. ان ڪري سومرن جو احوال مشڪل سان انهن جي مانندڪي ڪري ٿو. ١٧ سمن حڪمرانن مان هن به مشڪل ڄام تغلق جو ذڪر لکيو آهي، سو به غلط، يعني نالو به غلط ڄام تغرور، سنڌ جو آخري حڪمران ڪري لکيو آهيس. ان جي حڪومت جو عرصو به غلط ۽ دريا خان جو ذڪر به غلط ڪيو آهي(٦). هي مٿيون ذڪر ۽ رايو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو آهي، جيڪو اسان مختصر طور تي بيان ڪيو آهي. ڇا اهڙي مصنف جي ڪتاب کي اسان تاريخ چئي سگهون ٿا؟ جنهن کي سومرن جي تاريخ جي ته ڇا، بلڪ لوڪ ادب جي ڪهاڻين جي به خبر نه آهي. اهڙي ڪتاب کي تاريخ سڏڻ تاريخ جي توهين آهي. اگر ڪو ههڙي واريءَ جي ڍڳ مان ماڙي تعمير ڪندو ته به ڪ سان اها نااپائدار ثابت ٿيندي. هن مفروضه کي ايلٽ ۽ پيا ليکڪ اعتبار ڪري هڪ ٻئي کان احوال وٺندا ويا، تحقيق ڪنهن نه ڪئي. اخير ۾ دنياءِ اسلام جي تاريخ جي مشهور ماهر ۽ محقق سيد سليمان ندوي جو رايو لکي ختم ٿا ڪريون. "تاريخ طاهري" جي مصنف زياده تر افسانا ۽ قصا لکيا آهن (٧).

پيو مشهور ڪتاب جنهن تان مغربي مصنفن ۽ ڪويئٽرن انسائيڪلوپيڊيا تان حوالا ورتا آهن، سو آهي ڪرنل جيمس ٽاڊ جو 'Annals and Antiquities of Rajasthan'. هي مغربي راجستان جي رياستن جو پوليٽيڪل ايجنٽ هو. هي ٽاڊ ئي هو، جنهن انهن رياستن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي وچ ۾ عهدناما مرتب ڪيا. راجپوتانا ۾ رهڻ جي وقت راجپوت حڪمران جي خاندان ۽ انهن جي قديم تاريخ ۾ گهڻي دلچسپي ورتي ۽ هر قسم جو تاريخي سرمايو، سڪندون، فرمان، ڪتاب، پيانن، ارهٽن ۽ چينن جي منظوم ۽ غير منظوم رسالي، ٽامه پٽر، پٿر جي ڪتبن جو هڪ وڏو ذخيرو موجود ڪري، انهن جي بنياد تي ١٨٢٩ع ۾

Gul Hayat Institute

ٽن ضخيم جلدن ۾ شايع ڪئي، مگر ٻيو جلد ۱۸۳۲ع ۾ شايع ٿيو. ڪتاب معياري ۽ وڏي پايه جو سمجهيو وڃي ٿو (۸). تاهم ڪجهه وقت سنڌ ۾ به آيو هو، مگر پوري عرصي لاءِ سنڌ خصوصاً ٿر لاءِ هن جو ڪجهه لکيو آهي، سو انتهائي ناقص آهي. هونءَ به اڪثر يورپين مصنفن جي عادت آهي ته هو لاسي ۽ الوسان تي گهڻو زور ڏيندا آهن. ٿر جي رهندڙن متعلق لکي ٿو ته "صحرائي، ڪوسا- چاڊيا ۽ سڏائي صحرائي مسلمانن ۾ ٿامر وڏو قبيلو آهي، جي اصل هندو نسل جا آهن ۽ اروڙ جي قديم گهراڻي مان آهن. خبر نه آهي ته هو سهڙس گهراڻي مان آهي يا عرب لفظ صحرا مان آهن. هنن جي هر چرڳر ٿر ۾ هلچل مچائي ٿي ڇڏي. ڪوسا يا ڪوسا وغيره وغيره. صحرائين جي شاخ آهن...... هو ۱۰۰-۱۰۰ ڪوهه دور تائين ڌاڙا هڻندا آهن. جوڌپور ۽ دائود پوٽن تائين هو ٿر ۾ رهندا آهن. لئوڪوٽ، مٺي، پاهياري تائين رهندا آهن. ڪيترا ته اڏيپور- جوڌپور ۽ سوئي پاهه ۾ ملازمت به ڪندا آهن (۸)". ڪيترو نه غلط ويو آهي. سري مان آيل قومون سرائڪي ٻولي ڳالهائينديون آهن. ٿر ۾ بلوچن کي سرائي به چيو آهي. اهي ته سماسي گهراڻي مان آهن ۽ نه وري لفظ جو صحراءِ مان ڪو واسطو آهي. اهڙيون سوين غلطيون موجود آهن. مثلاً هو دائود پوٽا بهاولپور وارن کي افغان ڪري ٿو (۸). سنڌ ۽ ٿر جي احوال ۾ هن گهڻو ڪري غلطيون ڪيون آهن. مير ٻهرام کي مير گهرام ڪري لکيو اٿس (۸). ڪئين مثال آهن غلطين جا. غلطيون ته هر ڪتاب مان ملي سگهن ٿيون. غلطين جي ڪري ڪو ڪتاب رد نٿو ڪري سگهجي، پر تاهم غلطين جو بنياد آهي. سومرن کي پرمار راجپوتن ۾ شمار ڪري ٿو. راجپوتن بابت معلومات لاءِ هن جي ڏنل چارٽ موجب ۵ ذريعا آهن: ۱- قديم لکت موجب ۲- چند برداڻي پرٿوي راج راسا جو مصنف ۳- ڪمار پال چرترا (ڪمار پال چوهاڻ هو) ان ۾ به ٻه ذريعا آهن: هڪ سنسڪرت مان ۽ ٻيو گجراتي لهجي ۾ ۴- ڪڇين جي ڀارت وٽان پڌل ۽ ۵- خود ٽاڊ جي درست ڪيل لسٽ.

پرمار راجپوت ته سومرن نسل ۾ آهن، پر سومرا ڪٿ به ڏنل ڪونه آهن، جڏهن ته ٻيون ٿوري تعداد واريون قومون به ڏنل آهن. مثلن جهالا، ديورا، ٽاڪ، مڪوانا (۸) ياد رهي ته جهالا مڪوانن جي شاخ آهن ۽ ديوڙا چوهاڻن جي شاخ آهن. جيئن ته سومرا به حڪمران هئا ته انهن کي به ڇڏا ڪري لکيو وڃي ها جو ٽاڊ نه ڪيو آهي. جيئن ته ٽاڊ کي سنڌ يا ٿر جو ڪو به ٻارڻ يا چارڻ ڪونه مليو، جيڪو سومرن جو واقف هجي ۽ ٻڌائي ها، ان ڪري مفروضن کان ڪيس ڪم ورتو آهي. مگر ٻه قوم پاڻ مان اڪتل آهن، پر هو انهن کي کهلوت ۾ لکي ٿو ۽ ڪوچڙن کي به کهلوت ۾ شمار ڪري ٿو. ياد رهي ته راجپوتن جي اعليٰ ذات مهاراجا اڏيپور جو سسوديه به اصل ۾ کهلوت آهن. پرمارن جون ۳۵ ساکائون شمار ڪري ٿو، پرمارن جو ڪجهه احوال هن کي چند برداڻي کان به مليو ٿو (۸). تاهم ڪٿ ڪٿ ته پرمارن کي قديم قوم تڪشڪ يا نسٽا مان ملائي ٿو ۽ ٽاڊ چوي ٿو ته هاڻ پرمارن جو

ماڪ مقام ٿو آهي، جتي ڏات جو شهزادو رهي ٿو. هي ٻرمارن جو ٣٥ ماڪون لکي ٿو، هو انهن ۾ ٻنان ڪنهن حوالي جي هڪ شاخ "اومرا سومرا" ۽ ٻرمار آهن ۽ سوڍن جي الڳ شاخ ٻڌائي ٿو. وري فٽ نوٽ ۾ لکي ٿو ته امرا ۽ سومرا ٻه سوڍن جي شاخ آهن. اومرا سومرا جي تشريح ڪندي لکي ٿو ته اومرا ۽ سومرا ٻه ڀاڄا آهن جي ڪڏهن اومرا سومرا ليا آهن. عمرڪوٽ ٻه هنن ٻڌايو ۽ ٻکر ٻه هنن جو هو ۽ سومرن کي سڪندر جي وقت جي ماڳورين مان سڏي ٿو. ۽ ڪٿ وري اومرا سومرا ڏات کي ٻه چوي ٿو. (٨) ڳالهه هيئن آهي ته عمر سومره عمرڪوٽ ٺهرايو ته وري مارئي واري واقع جو والي ٻه عمر ننهنڪري ٻڌن، ڀالن، چارڻن ۽ قصه گوين ۾ عمر سومرو مشهور ٿيو ته ان زمين جي خطي کي ٻه عمر سومري وارو يا اومره سومره جو ملڪ ڪري چڏيو ۽ ڀارن وري اومره سومره ذات ٺاهي ڇڏي اها فقط هيرڦير آهي، سومرا نه ٻرمار يا سوڍا ته ڪُجا ٻلڪ هندو آهن ئي ڪونه. دراصل يورپين ملڪن جي ليکڪن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ملازمن کي هن ملڪ تي قبضو ڪرڻو هو، ملڪ جا مالڪ مسلمان هئا، ڪرمتالين کي جنگ صاحب جا ڏڪ ڪونه وسريا هئا ۽ هنن جي ترڪن سان عربن کي ويڙهائڻ ۽ هند ۾ خود مسلمانن ۾ عرب ۽ راجپوت جو جهيڙو وجهڻو هو. اها هنن جي دلي آرزو هئي ورنه سومرا عرب هجن يا راجپوت يورپين جو ڪهڙو واسطو، اسلام ۾ ڇوت ڇات ۽ اوچ نيچ ذاتين تي منحصر نه آهي، ٻر هنن کي ته پاڻ ۾ ويڙهائڻو هو.

مشهور محقق حافظ محمود شيراني پنهنجي مقاله تنقيد ٻرٿي راج راسا ۾ ٽاڊ بابت لکي ٿو ته "ٽاڊ جو ڪمزور طرف هي آهي ته جت هن مسلمانن سان ظاهري دشمنيءَ جو اظهار ڪيو آهي اُت هن خوشامد جي حد تائين راجپوتن جي طرفداري ڪئي آهي ٻلڪ راجپوت راجائن جي ٻيجا حمايت سبب ئي گورنمينٽ هن کي بي اعتماديءَ جي نگاهه سان ڏسڻ لڳي. ان ڪري هن جي اختيارات ۾ گهٽتائي ڪئي ويئي ۽ هن جي اختيار ۾ ٻين آفيسرن کي شريڪ ڪيو ويو ان ڪري هن تنگ ٿي رکو نوڪري تان استعفا ڏئي ڇڏي، ٽاڊ پنهنجي تاريخ ۾ راجپوتن جي مداحيءَ جي جوش ۾ مغربي اصول تحقيقات کي بالاءِ طاق رکي ڇڏيو ۽ هرقسم معتبر ۽ غير معتبر ذريعن کان ڪم ورتو آهي. خصوصن هندي ادب جي ان شاخ کان جيڪا ڀاٽن جي دماغ ۾ قلم جي يادگار ۽ تاريخي نقطه نظر کان بلڪل ناڪاره آهي. مگر ٽاڊ ان ماخذ کي ملڪي تاريخ جي سلسلي ۾ نهايت بي بها ۽ قابل قدر خيال ڪري ٿو، حالانڪ ته ان مواد ۾ جنگ ۽ قتل و غارت جي قصن جي ٻيو ڪجهه به نه آهي (٩).

اسان جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو آهي ته يورپين مورخن ۽ محققن جو ترجمو يا ڪتاب لکڻ وقت ڪونه ڪو مسلم مخالفت يا ملڪي سياست جو سبب ضرور هوندو هو. سر هينري ايلٽ مشهور مورخ آهي. ملڪي ۽ غيرملڪي عربي فارسي تاريخن تان حوالا وٺي هندستان جي تاريخ لکيائين. ان جو به هڪ خاص مقصد هو. هڪ مشهور مورخ لکي ٿو ته "سر هينري ايلٽ جنهن

تاريخ هند جو ٨ جلدن جي گذشته ٧٥ سالن کان اسان جي لنڍين وڏين تاريخن جو ماخذ رهي آهي تنهن اول ۾ حڪومت کي لکيو ته اگر ان جي مرتب ڪيل تاريخ هند شايع ڪئي ويئي ته هندستان جون سموريون قومي تحريڪون خود بخود سرد ٿي وينديون. (١٠)

جناب مرحوم رحيمداد خان مولائي شيدائي ساڪن سکر ڪو معمولي ماڻهو نه آهي. نهايت وڏي پايه جو ماڻهو هو. دراصل جديد تحقيق ۽ پنهنجي لکڻيءَ ۾ هڪ منفرد شخصيت هو، سندس مون سان واسطو هو. پاڪستان قائم ٿين کان به اڳ مون هن لاءِ چيا ڪيو، ان جو ٻڌائڻ ضروري نه آهي. بلڪ پاڻ هت مون وٽ ٥-٦ مهنا رهيا به هئا. سندس لکڻين جو معترف آهيان، شروع شروع ۾ پاڻ ڪهن به موضوع تي بي انتها حوالا ڏئي ڪنهن به نتيجي تي اچڻ جو موقع پيدا نه ڪندا هئا. البت سنهنجي استدعا تي پنهنجي لکڻ جو انداز ڦيرايائون. مگر هڪ انداز نه بدلايائون، اهو هو حوالن جي صحت جو خيال گهٽ رکندا هئا. آءٌ ان تفصيل ۾ وڃڻ نٿو چاهيان ته پاڻ ائين ڇو ڪندا هئا. سندن ٻه ڪتاب سنڌ ۾ مشهور آهن. جنت السنڌ ۽ تاريخ تمدن سنڌ.

ڪتاب لکيل ٿي اهڙي انداز ۾ آهن جو مجبور ٿي ٻه هن ڪتاب جو حوالو ڏيڻو پوندو، هڪ مشته از نمونه خروار، جيڪڏهن لکندڙن يا حوالو ولندڙن کي يقين ٿي وڃي ته اوهه ساک ختم ٿي وينديءَ ڪوڙن سان گڏ سچن کي به پرکڻو پوندو. هت اسان جناب مولائي صاحب جا چند ورتل حوالن جا مثال ڏيون ٿا، جنت السنڌ ۾ اهي ريسل متعلق لکن ٿا ته غازيءَ اعظم مسلمانن لاءِ جدا مسجد نهرائي ۽ حميد بن ذراع کي شهر ملتان نائب مقرر ڪيو. اٽڪل ٤ هزار بلوچ مڪران کان اچي شهر ۾ رهڻ لڳا، جن جي مڪراني اڄ ڪلهه تائين ڪراچيءَ ۾ موجود آهي.* (١١) اسان وٽ ٻه فتوح البلدان بلاذريءَ جو اردو ترجمو موجود آهي. بزور هي شهر فتح ڪيو، جنگ جي قابل مردن کي قتل ڪيو ويو، هي سلسلو ٣ ڏينهن رهيو، ڏاهر جو عامل ڀڄي ويو. بند جا پوڄاري ۽ ٻڪشو قتل ٿيا محمد (بن قاسم) بشاش ڪرائي، زمين جا قطع مسلمانن ۾ تقسيم ڪيا ۽ مسجد ٺهرائي ۽ چئن هزار مسلمانن کي هت آباد ڪيو (١٢).

بلوچ ته اڃا پيدا به ڪونه ٿيا هئا گهٽ ۾ گهٽ مڪران ۾ ته ڪونه هئا، موجوده ڪراچي جا مڪراني بلوچ انگريز جي دور ۾ هت آيا، جيڪڏهن تاريخ ۾ ڦهڙا ڏاڳا ٿيا ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ خانائي صاحب کي حوالو ته ڏيڻ کپي مضمون وڌي ويندو نه ته سچي جنت السنڌ اهڙن غلط بيانن سان ڀري پئي آهي ۽ ان ڪتاب تان حوالو وٺڻ ۽ پنهنجو ورتل حوالو ڪري اصلي ڪتاب جو نالو لکڻ تحقيق لاءِ نهايت هاڃيڪار ٿيندو سومرن کي هندو اصل ۽ راجپوت نسل ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوبه مستند ڪتاب يا ثبوت ڪونه آهي. غير معتبر ۽ لغو ڪهاڻين ۽ اتهاس ۽ هندن ۽ يورپين جي گڏيل ڪوشش ۾ ڪوبه دم نه آهي. بلڪ هي ته ان تي به متفق ڪونه آهن ته پرمار ڪير آهن. سورج بنسي، چندر بنسي يا اگرونسي ڪي هن کي هنن ڪواش

Gul Hayat Institute

ته ڪي تڪاٿڪ. هنن وٽ غلطيءَ سهي شجرا آهن جيئن سوڍا، ڀاٽي، سمه مگر ڪوبه اهڙو شجرو غلطيءَ سهي ڪونه ٿو ملي جيڪو سومرن کي پرمار ته سوڍي ثابت ڪري ڏيکاري، بلڪ لوءِ مسلمانن ۾ به شجرا آهن، پر سومرن جي ته اها به خبر ناهي پوي ته سنڌ هندو هئا ۽ ڏاڏي جو نالو ڇا آهي ۽ ڪهڙي دور ۾ مسلمان ٿيا؟ بلڪ سومرا ته شروع کان راجپوت سڏائڻ لاءِ تيار نه آهن، ته آخر ڪهڙي ثبوت تي کين راجپوت چئون، ان ڪري ته ظاهري بي بنياد ڪهاڻين ۾ ائين لکيو آهي يا ٽاڊ ۽ ايليٽ جي مسلم ڪُش ذهنيت ڏيکاريندي، هنن کي ائين ڏيکاريو آهي. اسان سنڌ جي حوالي، ڪتاب يا تاريخ تي بحث ڪري سگهون ٿا، پر ڪهاڻيون، قصا ۽ اتهاس لکي جو هرو ڀرو ٻنا ڪارا ڪريون.

هڪ ڳالهه، جنهن تي سومرن کي راجپوت سڏڻ وارا گهڻو زور ڀرين ٿا، ته سومرن جون ريتون رسمون غير اسلامي ۽ غير عربي آهن ۽ سنڌ ٿالا ۾ غير عربي يا هندو والا آهن. پر ڪابه ثابتي نه آهي، جو به حوالو ملي ٿو، سو ڪنهن قصي يا غير تاريخي ڪتاب جو. ان ڪري اسان کي ڏسڻ گهرجي ۽ عميق نگاهه سنڌ جي انهن تي به وجهڻ گهرجي، پر ڏسڻو اهو آهي ته جن ڪتابن ۾ سومرن جون ريتون رسمون لکيل آهن، سي سچ پچ سومرن ۾ آهن به سهي، آيا انهن تي اعتبار به ڪريون. مثلاً تحفة الڪرام يا ابن بطوطه به ڪجهه سومرن جون ريتون رسمون ۽ رواج لکيا آهن ته انهن وري سومرن کي عرب به ڪري لکيو آهي. جيڪڏهن سومرن کي راجپوت بنائڻ وارا صاحب انهن ڪتابن کي ڇا مڃين ته پوءِ ريتن رسمن کي ڇو ٿا مڃين؟ ”رهو حلال ۽ پونئي مردار“ مڃين. جناب، واري جي ماڙي نه اڏي سگهبي. عام ماڻهن کي ڀلي پنهنجي صنعت ڪري ڏيکارين، مگر محققن وٽ سنڌ لکڻين جو ڪوبه وزن نه آهي.

ريتون، مذهب ۽ عقيدو

اسان ۽ سومرن کي مصنوعي طور راجپوت بنائڻ وارا فقط هڪ ڳالهه تي متفق آهيون ته سومرا ڪجهه وقت قرمطي عقيدي جا رهيا آهن ۽ ان مسئلي تي ايترو ته مواد آهي، جو ان تي پهر لکڻ وقت جو زيان آهي. پر اسان جي مصنوعي نظريه وارن ته نه قرامطه جي تاريخ ڏٺي آهي، نه وري سنڌ باطني عقيدن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي آهي، نه وري سندن طرز تبليغ ڏي توجه ڏنو اٿن، بلڪ کين اها به خبر نه آهي ته قرمطن ۾ به ڪي مختلف فرقا هئا ۽ منجهن ڪهڙو فرق هو ۽ ڇا ۾ هو پاڻ ۾ ٽڪراءُ هئا ۽ سومرن سان هنن جو ڇو ۽ ڪهڙو ۽ ڪهڙو واسطو رهيو ۽ ان سان گڏ هو سومرن جي شجري کي به پيش نظر رکن ها ته هو هرگز کين منجهن ها.

جيئن ته هت مذهبي فرقن تي بحث ڪرڻو آهي، اسان مذهبي ڇيڙ ڇاڙ ۾ فريق نه آهيون، احتياط کان ڪم ورتو آهي، تاهم جو ڪجهه ذڪر ڪرڻو آهي، اهو تاريخي بحث سمجهيو وڃي نه ڪ مذهبي.

حضور پاڪ صلي الله عليه و سلم جن جي وصال بعد خلافت راشده ۾ ٽي اوائل خليفا حضرت ابابڪر صديق جن و يتا ته پروقت حضرت علي عليه السلام جن بيعت ڪانه ڪئي، بقول شيعه حضرات جي ته بيعت ڪئي ئي ڪانه. مگر اهل سنت ڪجهه وقت بعد بيعت قبول ڪن ٿا. حاصل مطلب ته ڪو نه ڪو اهڙو گروهه هو ضرور، جي حضرت علي عليه السلام کي خليفه اول بنائڻ جي حق ۾ هئا. حضرت علي عليه السلام جن پاڻ خليفا ٿيا ته اهل تشيعت کين پهريون امام مڃيو. سندن شهادت بعد امام حسن عليه السلام ۽ ان بعد حسين عليه السلام. ان وقت تائين اسلام ۾ ڪو فرقو نه هو ۽ نه مذهبي اختلاف، البت سياسي اختلاف ٿي سگهيو ٿي. ان بعد عبدالله بن سبا يهودي ءَ جو جيڪو ذڪر ڪيو ٿو وڃي، ان کي به اهميت گهٽ آهي ۽ اختلاف آهي. ان لالي سان ڪو ماڻهو هو به يا نه، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هن ئي حضرت عثمان جي خلافت جي اخير ۾ مذهبي عقيدن جو بنياد وڌو ـ مگر ان ۾ مولا علي سائين سان ڪا ڏر بنيا، ان جو تاريخي ثبوت ڪونه آهي، پوءِ پلي الڊو عرب مورخ ڪئي چا به چوي.

البت امام حسين عليه السلام مظلوم جي شهادت سبب دلياءِ اسلام حيران رهجي وئي ته آيا ائين به ٿي سگهيو ٿي! عوام جي همدردي امام صاحب جن سان هئي، ايتري قدر جو خود يزيد به انڪاري ٿيو ته مون امام صاحب جي شهادت جو حڪم ڪونه ڏنو هو. امام صاحب جي شهادت بعد جڏهن عوام جا جذبا ڀڙڪيل هئا ته ڪوشش مهر جوين ان جو فائدو ورتو. حضرت عبدالله بن زبير خلافت جي دعوا ڪئي ۽ مختار ثقفي وري امام صاحب جن جي بدلي وٺڻ جو اظهار ڪيو ۽ هن پنهنجو امام محمد حنيفه بن حضرت علي بڻايو. حضرت امام علي ابن حسين المعروف زين العابد بن خاموش رهيا ۽ مختار ثقفي ڪوفه ۾ رهي دعوا ڪئي ته هاڻ امام ”محمد بن حنيفه“ آهي. جيڪي حضرت علي سائين جن جا فرزند ۽ حضرت امامين حسن و حسين عليه السلام جن جا ماٽيلا ڀاءُ هئا. سندن والده سنڌ جي هڪ خاتون هئي، جا هڪ ڪنيزڪ جي صورت ۾ ڪين هٿ آئي. حضرت امامين بعد خاندان حضرت علي عليه السلام جن جو چشم و چراغ محمد بن حنيفه هئا (١٣). مسعودي والده جناب محمد بن حنيفه جو شجرو نسب هن ريت ڏنو آهي: ”والده جناب محمد بن حنيفه جو نالو خوله هو بنت جعفر بن ابن قيس ابن مسلمه بن عبيه ابن ثعلبته بن يربوع ابن الدول بن حنيفه ابن لجيم بن صعب ابن علي ابن بڪر ابن وائل (١٤). ليڪن تحقيق اها آهي نه هوءَ ٻانهي هئي. مشهور تواريخ نويس ابوالعرا لکي ٿو ته: ”محمد ابن حنيفه جي والده اصل سنڌ جي هئي. بنو حنيفه جي قبيلي ۾ رهندڙ هئي، جتان قيد ٿي مسلمانن جي هٿ ۾ آئي. حضرت علي بن ابو طالب سان ڪيس محمد بن حنيفه ڄائو ۽ قبيله بنو حنيفه جي نسبت سان ڪيس محمد ابن حنيفه سڏيو ويو (١٥).“

پي هنڌ هن ريت احوال ملي ٿو: ”محمد بن حنيفه هي محمد آهي علي بن ابي طالب جو فرزند. هن جي ڪنيت ابوالقاسم آهي. هن جي والده جعفر الحنيفه جي ڌيءَ خوله آهي. چيو

وچي ٿو ته ان جي والده جنگ يمامه ۾ گرفتار ٿي، حضرت علي بن ابي طالب جي حصي ۾ آئي. اسماء بنت حضرت ابوبڪر فرمايو ته مون محمد بن حنيفه جي والده کي ڏٺو هو. هو سنڌ جي رهاڪو هئي. ڪاري رنگ جي هئي ۽ بنو حنيفه جي ٻانهي هئي. هن پنهنجي والد کان ۽ هن ڪان سندس فرزند ابراهيم روايت ڪئي ته مدينې ۾ عمر ٦٥ سال، سنه ٨١ هه ۾ وفات ڪئي ۽ مقام بقيع ۾ مدفون ٿيل آهي (١٦)"

ڪنهن کي خيال ٿئي ته سنڌي ان وقت عرب ۾ ڪٿان آيا ته سندن معلومات لاءِ عرض ڪيون ته ديار عرب ۽ عراق ۾ هزارن جي تعداد ۾ رهندڙ هئا ۽ معلومات گهربل هجي "عرب و هند عهد رسالت ۾" قاضي مبارڪ اطهرپوري جو مطالعو ڪري ڏسن ته ڪين خبر پوندي ته سنڌ ۽ عرب جا ناتا تمام گهڻا، گهاٽا ۽ پراڻا هئا. بلڪ ڪي روايتون حضور پاڪ نبيءِ عليه السلام جن جي وقت ۾ ڪن صحابن جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ ڪن جو هت وفات ڪرڻ جو به احوال ملي ٿو. علافي گهراڻي جا ٥٠٠ ماڻهو ۽ عبدالرحمان هاشمي قريشي ته سنڌ جي فتح کان اڳ سنڌ ۾ پهتا هئا (١٧).

محمد بن حنيفه حضرت علي عليه السلام جي دور خلافت جي وقت لڙاين ۾ شريڪ ليا هئا. جنگ جمل ۾ جنگ جو وڏو جهنڊو پنهنجي فرزند محمد بن حنيفه کي ڏنو هئائون (١٨). جنگ صفين جو هڪ واقعو بيان ڪندي تاريخ ۾ آهي "زيد بن وهب جو بيان آهي ته مان ڏسي رهيو هئس ته حضرت علي واڳون ڇڪي بنو ربيع سان گڏ يلغار ڪري رهيا هئا. ان جا فرزند حسن، حسين محمد ان سان همراهه هئا، تير الهن جي ڪنڌن ۽ ڪنن وٽان وسي رهيا هئا ۽ ٽيئي فرزند حضرت جي سامهون پنهنجي جسمن کي ڍال بڻائي وڃي رهيا هئا (١٨).

قبل وفات حضرت امام حسن، محمد بن حنيفه پنهنجي جاگير تي هو، الهن کي گهرايو ويو، پاڻ پهتا ته امام حسن جي هڪ طرف ويٺا، ٻي طرف امام حسين جن ويٺل هئا، امام حسن جاڳيا ته پنهي تي نظر پين ۽ حسين (عليه السلام) کي چيائون: اي ڀاءُ توکي تلقين ٿو ڪريان ته محمد سان ليڪ برتاءُ ڪجو، هو پنهي اکين جي وچ واري کل آهي (يعني تمام پيارو آهي) پوءِ محمد حنيفه کي چيائون، اي محمد توکي حسين (عليه السلام) جي پارت هجي ته ان جو سات ڏجان ۽ هٿ ولڏائجان (١٨).

حضرت امام حسين سان ڪنهن سبب ڪري ميدان ڪربلا ۾ گڏ ڪونه هئا، البت "عبدالله بن زبير جي دعوا خلافت وقت ان جي بيعت ڪونه ڪيائون (١٨).

محمد بن حنيفه بذات خود پاڻ بدلي حسين ۾ اٿرو نه ورتو، البت مختار ثقفي جنهن هي مالداڻ منڊيو، ان ٿي ڪوفي ۾ هي ڪاروايون ڪيون ۽ هن جي لي اها دعوا هئي ته امام وقت محمد بن حنيفه جن آهن، تاريخ ۾ مختار سان انصاف گهٽ ڪيو ويو آهي. ڇو ته اهل تشيع اماميه جي اوقت قليل هئا ته به پوءِ طاقت ۾ آيا جيڪي مذهبن مختار جي خلاف

ان ڪري ٿيا تہ هن امام محمد بن حنيفہ کي اٿي قبول ڪيو. اهل سنت ان وقت هنن جي همدردي ورهايل هئي، ڪي خود امام زين العابدين کي بہ چوندا هئا. جو تہ ان وقت مذهب ۽ فرقہ نہ ٿيا هئا البت سياسي وابستگي هئي تہ ڪي وري عبدالله بن زبير جا تہ ڪي آمہ گهراڻي جا طرفدار هئا. حہ اها تہ خارجي بہ هن جي خلاف هئا. ان ڪري تاريخن ۾ لازماً هن کي هر طرح لوڙيو ويو آهي، هر طرح جا الزام ان جي عقيدہ تي ڪيا ويا آهن. هن چاهي التقام امام مظلوم جو سياسي سبب ڪري ني چولہ ورتو هجي. اسان جي ذاتي اظر ۾ هن جو اهو هڪ ئي فعل سندس براين کي ريتي ڇڏي ٿو. هن جي امام محمد بن حنيفہ سان ملاقات کي انساب الاشراف هن ريت بيان ڪيو آهي. سان اوهان جي عزيزن جي التقام وٺڻ لاءِ ڪوفي وڃي رهيو آهيان. دشمنن کي قتل ڪري اوهان جي لاءِ حڪومت وٺندس، امام محمد حنيفہ جن جي حيران اکين عثمان غني، ان بعد حضرت علي، حضرت حسن ۽ حضرت حسين جي زماني ۾ مسلمانن جي باهمي آويزش ۽ جنگ و قتال جا خوني ڊرامہ ڏٺا هئا. هو ان کم کان دور رهندا هئا جنهن کان مسلمانن ۾ خونريزي يا تفرقہ پوڻ جو امڪان هجي. چنانچہ ان مختيار کي چيو: بلاشبہ هي تہ منهنجي خواهش آهي تہ خدا اسان جي مدد ڪري ۽ اسان جي خون وهائڻ وارن کي تباهہ ڪري. ليڪن سان جنگ يا خونريزي جي اجازت نہ ٿو ڏيان. اسان جو انصاف ڪرڻ لاءِ خدا ڪافي آهي، اهوئي اسان جي مدد ڪندو، اهوئي اسان جو حق ڏياريندو، اهوئي اسان جو التقام وٺندو(١٩).

جيڪڏهن انساب الشراف کي سچو بہ سمجهون تہ بہ بہ جملا، الله اسان جو حق ڏياريندو ۽ اهوئي اسان جو التقام وٺندو، ثابت ڪن ٿا تہ سندن حق خلافت کي هو جائز ٿي سمجهيو ۽ ظاهر آهي تہ التقام جيڪڏهن پنهنجي سر نہ تہ بہ بي ڪنهن کي التقام وٺڻ کان مانع نہ هئا ليڪن اڪثي هلي ثابت ٿيندو تہ ڪين امام محمد بن حنيفہ جي دعا ۽ همدردي ضرور هئي، مختار جڏهين ڪوفي ۾ پنهنجيون سرگرميون چالو ڪيون تہ هن جي چند سالين کي شڪ جاڳيو تہ آيا سچ پچ هن کي امام محمد حنيفہ مامور بہ ڪيو آهي، ان ڪري هو وفد جي صورت ۾ امام محمد بن حنيفہ وٽ پهتا تہ مختار اوهان طرفان مامور هئڻ جي دعوا ڪري ٿو ۽ چئن ڳالهين جي دعوت ڏئي رهيو آهي: (١) ڪتاب الله (٢) سنت نبي (٣) اهل بيت جو بدلو ۽ (٤) ڪمزورن جي حمايت.

امام صاحب فرمايو تہ "خدا جو قسم آءٌ چاهيان ٿو تہ جنهن بہ ذريعي خدا چاهي اسان جي دشمنن کان التقام وٺي. وفد جڏهين واپس پهتو تہ جنهن لفظن سان امام محمد بن حنيفہ کي مخاطب ڪري اعلان ڪيو، سي آهن "الله اڪبر آءٌ آهيان ابو اسحاق حاميان اهل بيت کي گهرايو جڏهين هو آيا تہ انهن کي مخاطب ٿي چيو تہ اي السالو اوهان سان کي ماڻهو منهنجي سچائيءَ جي تحقيق ڪرڻ لاءِ امام مهدي، نجيب مرتضيٰ، نبي مجتبيٰ بعد بهترين شخص جي صاحبزادہ (ابن حنيفہ) جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. ان چيو تہ سان ان جو وزير، معاون، سفير،

مخلص ۽ خيرخواهه آهيان، هن اوهان کي حڪم ڏنو آهي ته هين سفاڪن سان لڙڻ ۾ ۽ اهلبيت جي خون جي بدلي وٺڻ لاءِ منهنجي پوري طرح اطاعت ڪن.

ناظرين، اوهان پڙهندي ڪيهه خاطر نه ٿيو. اسان ڪو تاريخ امامت ڪونه لکي رهيا آهيون، بلڪ هن ۾ سنڌ ۽ سنڌين جو جيڪو واسطو رهيو آهي، ان کي اجاگر ڪري، سومرن سان انهن جو واسطو ظاهر ڪرڻ ٿا چاهيون. مختار پنهنجي تحريڪ جي لاءِ ٽي بنيادي اصول طئي ڪيا هئا:

١- اهل بيت جي حمايت ۽ انهن جي قتل جو انتقام، جنهن جي پرزور تحريڪ انهن ڏينهن ۾ ڪوفه ۾ هلي رهي هئي.

٢- غير-عرب مسلمان ۽ غلامن سان حسن سلوڪ ڪرڻ، جي عربن جي سياسي ۽ اجتماعي استبداد جي هيٺان دٻيل هئا.

٣- مذهبي بهروپ خصوصاً نو مسلم ۽ غلامن واسطي ڪي ڪجهيون ڳالهيون ظاهر ڪري هڪ معصوم يا ليڊر ظاهر ڪرڻ.

دراصل مختار غير عرب، جن ۾ سنڌي به هئا، انهن جي جذبات سان فائدو وٺڻ لاءِ ڪوبه حربو نه ڇڏيو. مثلاً جڏهن حضرت سليمان بن صرد ابن زياد سان وڙهڻ لاءِ لشڪر گڏ ڪري رهيو هو، جو مختار جي سياسي مصلحت جي خلاف هو، ڇو ته هن پنهنجي اڳواڻي ٿي چاهي، ان وقت هن جيڪا تقرير ڪئي، ان جو اختصار هن ريت آهي: ”صاحبوا وصيءَ جي صاحبزادي مهدي محمد بن علي (ابن حنيفه) اوهان ڏانهن پنهنجو امين، وزير ۽ افسر بنائي موڪليو آهي ۽ مون کي ملحدن (ابن زبير) سان وڙهڻ ۽ اهل بيت جو انتقام وٺڻ ۽ ڪمزورن جي حقن جي نگراني ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي. ڪمزورن مان مراد ”مولائي ۽ غلام“. عتيق العنق سرائڪي اڪيڊمي بهاولپور وارن جو ڇاپيل ڪتاب ۾ ڪاٺ پاڻ يا حسيني پالڻ جو تهمر ڪوٽائن سان معلوم ٿو ٿئي ته انهن جو جنگ مختار يا امام حسين جي انتقام ۾ حصو رهيو آهي، ڏيکاري ٿو ته اهي به انهن جنگين ۾ حصه دار هئا. خود بلوچن جي دفتر شعر ۾ امامن جي حق ۾ يزيد سان جنگيون به الهيءَ مختار وارن لڙاين جو حصو آهن، ان ڪري سنڌين جو امام حنيفه سان واسطو تمام گهڻو آهي.

سنه ٦٦هه ۾ ڪوفه تي قبضي ڪرڻ جو پروگرام بنايو ويو. طئي هي ٿيو ته لشين ڪورلر جي آمه جي چوڏهين سهيني بغاوت ڪئي وڃي. موالي ۽ مظلوم غلامن جو هو مربي اعظم بنجي ويو. پنهنجي چرب زباني، حسن سلوڪ ۽ اهل بيت جي محبت جي دعوائن سان هن انهن جي دل کسي ورتي. عجمين ۾ گهڻا ماڻهو ساساني سوار فوج ۽ حاڪم طبقي جا هئا، جيڪي اساورهه ۽ مرزبه (مرزبان) سڏائيندا هئا. هي ماڻهو ١٤هه کان ١٩هه وارين فتوحاتن ۾ ڪرلڊ ايراني بخت جي وقت ۾ مسلمان ٿي ويا هئا ۽ خود کي انهن قبيلن ۾ ضم ڪري ڇڏيائون. جيڪي

رسول الله جي نزديڪ هئا. هي قبيلا جنگ جي وقت ۾ ته عجمين کان مدد وٺندا هئا، مگر مال غنيمت هنن کي ڪونه ڏيندا هئا، چوندا هئا ته هي عربن جا آزاد ڪيل غلام آهن ۽ اُهو وري حڪومت مان انهن کي ڪجهه ملندو هو، ان ڪري هو عربن مان ڪٽجي پيا. مختار پهريون شخص هو، جنهن انهن سان برابريءَ جي سلوڪ جو وعدو ڪيو هو(٢٠). مختار شامي فوج سان وڙهڻ لاءِ ابراهيم الاشتر کي ويهه هزار فوج ڏئي روانو ڪيو، جيڪي سموري جا سمورا ڪوفه ۾ رهندڙ فرزندان عجم هئا، جنهن کي "حمراء" چيو ويندو آهي(٢١).

بلاذري البصره، ڪوفه ۽ عراق جي طرف رهندڙ سنڌي قومن جا ڪي وڌيڪ احوال به ڏنا آهن ۽ چيو آهي ته "جڏهن اهي ماڻهو البصره پهتا ته پڇيائون ته ڪهڙو عرب قبيلو رسول الله صلي الله عليه و سلم سان زياده قريبي نسبت رکي ٿو؟ چيو ويو ته بنو تميم. انهن جو ارادو هو ته بنوالازد ۾ رهن، پر انهن زمين ۾ لهر ڪوني، جنهن کي لهره الاساوره......" راوي چوي ٿو ته پوءِ اساوره سان گڏ سيابج به اچي گڏيا. اسلام کان اڳ اهي خليج فارس جي ساحلي علائقن ۾ رهندا هئا، پر انهن ۾ جٽ به ضم ٿي ويا. هن ڪنارن کي چارڻ جي تلاش ۾ ڦرندا هئا(٢٢).

السيابج، الزط ۽ الاندغار هي قومون فارسين جي لشڪر ۾ هئا ۽ اهل سنڌ ۾ هئا. فارسين سان گڏ هنن کي به گرفتار ڪيو ويو ۽ جنهن لشڪر انهن کي قيد ڪيو، انهن ۾ ئي هن کي شامل ڪيو ويو. جڏهن هنن ساوره جو واقعو ٻڌو (زمين ملڻ جو سير) ته هنن به اسلام آندو ۽ ابو موسيٰ انهن کي به البصره ۾ رهايو، جهڙيءَ طرح اساوره رهندا هئا(٢٢).

قاضي اطهر مبارڪپوري ايڊيٽر 'البلاغ' بمبئي واري هنن تي چڱي تحقيق ڪئي آهي. هو ستن سنڌي قومن جو قبل اسلام ديار عرب ۾ رهڻ بيان ڪري ٿو. اسان فقط انهن جا نالا لکون ٿا، جيڪي عراق ۽ موجوده ايران، عرب امارات، ڪويت ۽ ان طرف جي ساحلي علائقن ۾ رهندا هئا. اهي آهن:

جٽ يا زط، ميد (ملاح يا ميربحر يا مهاڻا)، سيابج، جنهن لاءِ قاضي صاحب زياده تشريح نه ڪري سگهيو آهي. سياه بچ يعني ڪاريون ٻڪريون، يا ته ٻڪريون پاليندا هئا يا وري آن جا ڪارا ڪپڙا پائيندا هوندا. هي بحري جهازن تي چوڪيداري به ڪندا هئا. احمر يا احامره، جيڪي ڪوفه ۾ آباد هئا(٢٣). قاضي صاحب اهو به ٻڌائي ٿو ته هو ڳاڙها ڪپڙا پائيندا هئا. ناظرين کي ياد هوندو ته جزائر ياقوت عرب ڏي ويندي، جي ٻيڙا طوفان ۾ ڦاٿا ٿي، ديبل بندر تي اچي لڳا، انهن ڌاڪن جو نالو نڪامره چيو وڃي ٿو. ڇا اهو لفظ ۽ احامره ڪا مناسبت رکن ٿا؟ هتي به تحقيق جي ضرورت آهي. اساوره، معنيٰ گهوڙي سوار يا هسوار. قاضي صاحب ايراني اساوره سان هندستاني اساوره جو نالو ٻڌائي ٿو(٢٣). عرب جي ابله شهر کان ساحلي علائقي، وهندي ٻمن تائين موجود هئا. بياسر دراصل صحيح لفظ بيسرا، جنهن کي اسان اڄ بيسرا يا گدا به چئون ٿا، گڏيل نسل جا آهن.

مختار جو ڪمال ۽ زوال موالي ۽ غلام هئا، جو ته اخير ۾ عرب ان ڳالهه ڪان ناراض ٿيا ته جو مختار غلام زادن ۽ غيرعربن کي ترجيح ٿو ڏي. جا مختار جهڙو ذهين ۽ باڪمال اڳواڻ اهو نٿي سمجهيو تہ هو غيرعربن خصوصن سنڌين کي اهڙو نہ وڻائي. مگر مختار جي احوال مان اهو بہ ظاهر ٿئي ٿو تہ هو امام محمد حنيف جا پڪا فدائي ۽ وفادار هئا. انتقام امام ۾ هو مختار ڳان بہ وڌيڪ شائق، دراصل اها نسبت سنڌين جي مختار ڪري نہ هئي بلڪ وڏو سبب اهو هو تہ سنڌن امام سندن ئي ڏوهٽو هو. اڄڪلهہ جي شهري زندگيءَ ۾ هاڻ اهڙو ڪوبہ سڱ نٿو شمار ڪيو وڃي. پر اڄ بہ اوهان ٿر ۾ وڃي ڏسو پلي ڪهڙي بہ ذات يا مذهب جي ڇوڪري ڪيڏانهن بہ پرڻجي وڃي، سب ان کي ڪجهہ نہ ڪجهہ ڏاج بہ ڏيندا ۽ روئي موڪلائيندا بہ سهي، بلڪ ان کي سڏيندا بہ تہ اسان جي ڌياري. قسمت سان جي لينگريءَ جي ساهرائي ڳوٺ ۾ ويندا تہ چوندا تہ اسان جي ڌياري آهي يا اسان جي ڌيءَ آهي. لاشڪ سنڌين جو امام محمد حنيف جي حمايت ۾ سنڌين جو ڏهٽاڻ هئڻ وڏو مضبوط سبب هو.

اولاد امام

هن بابت تاريخن ۾ وڏو اختلاف آهي. عرب ۾ چئن فرزندن مان اولاد پڌائين ٿا، پر ان ۾ بہ اختلاف آهي. هڪ فارسي قلمي تاريخ ۾ تہ امام جو اولاد چوويهہ ڄاڻايو ويو آهي، جنهن ۾ چوڏهن فرزند ڄاڻايا ويا آهن. اسان وٽ اعوان قبيلي جنهن مان نواب ملڪ اميرمحمد خان آف ڪالا باغ ويسٽ پاڪستان جو گورنر ۽ مشهور بزرگ حضرت سلطان باهو عليه الرحمة ٿي گذريا آهن. اهي بہ علوي سڏائين ٿا، مگر محمد بن حنيف جو نہ بلڪ زبير بن علي جو(٢٤) يا هندستان جو مشهور مجاهد بزرگ حضرت سالار سلطان مسعود غازي مزار بهڙائچ شريف واري جو شجرو بہ امام محمد بن حنيف سان ڪي ڪتاب (٢٥) ملائين ٿا. مگر انهن جو احمد بن محمد حنيف سان نسبي واسطو نہ آهي نہ وري انهن تي تحقيق يا تبصره ڪرڻ مناسب آهي.
سالار مسعود غازيءَ جو شجرو بہ ناظرين جي واقفيت لاءِ ڏيون ٿا جو هن ريت آهي: سالار غازي بن شاهو غازي بن شاه عطاالله بن شاه طاهر ان شاه طيب بن شاه محمد بن شاه عمر بن شاه ملڪ آصف بن شاه بطل بن شاه عبدالمنان بن شاه محمد حنيف بن اسد الله علي الغازي ۽ محمد حنيف جي لنڍي پٽ عبدالفتاح جي اولاد مان خواجہ احمد گيسودراز آهن (٢٥).

سلطان باهو جو شجرو هن ريت پڌائين ٿا: سلطان باهو بن بايزيد بن فتح محمد بن الهڏنہ بن محمد تمير ان محمد منان بن موغلا بن محمد پيدا بن محمد سگهرا بن محمد الون بن محمد صلا بن محمد بهاري بن محمد جهمون بن محمد هرگن بن النور شاه بن امير شاه بن حضرت شيخ قطب شاه بن حضرت امان شاه بن حضرت حسين شاه بن شيخ خيرمحمد بن حضرت محمود شاه بن فرطڪ شاه بن نواب شاه بن داراب شاه بن حضرت ادهم شاه بن عبيق شاه بن حضرت احمد شاه بن حضرت حجر شاه بن حضرت امير زبير بن اسد الله الغالب امام امير المومنين حضرت علي المرتضيٰ عليه السلام (٢٤).

Gul Hayat Institute

وفات ۽ مقبره امام

جيترو اختلاف محمد بن حنيفه جي وفات ۽ قبر تي آهي، اوترو ٻي ڪنهن جي لاءِ به نه آهي.

الطوال ۾ آهي ته "ڪجهه عرصي بعد محمد بن حنيفه طائف ڇڏي ايله ۾ آيو، ۽ عبدالملڪ بن مروان ڏي خط لکيائين ته مون کي اجازت ڏي ته تنهنجي پناهه ۾ اچي رهان." عبدالملڪ جواب ڏنو ته ملڪ خدا تمام وڏو آهي، مون کي توهان جي ضرورت نه آهي. چنانچه اهو سال ايله ۾ بسر ڪيائين، ۽ اتي ئي فوت ٿي ويو (٢٦) تعجب نه هي آهي ته هڪ ئي مصنف پنهنجي الڳ الڳ ڪتابن ۾ الڳ الڳ وفات جون جڳهيون ٻڌايون آهن. مثلاً هڪ ۾ لکي ٿو ته (حضرت) محمد ابن حنيفه (رضي الله عنه) مديني ۾ وفات ڪئي. هجري ٨١ جي محرم جي مهيني ۾ ان وقت سندن عمر ٦٥ ورهيه هئي. ابان بن عثمان جيڪو عبدالملڪ جي پاران والي هو. ان نماز جنازه پڙهائي، شيعه ڪيسانيه ان جي متعلق تمام وڏيون ۽ ڊگهيون ڳالهيون ڪندا آهن ۽ وڏيون دعوائون رکندا آهن (٢٧).

ٻئي ڪتاب ۾ وري لکي ٿو ته "سنه ٨١ هجريءَ ۾ عبدالملڪ جي وقت ۾ محمد ابن علي ابن ابي صالح الحنيفه مديني ۾ وفات ڪئي ۽ بقيع ۾ دفن ٿيا. ان جي پٽ ابوالهاشم جي اجازت سان ابان بن عثمان رضه ان جي نماز پڙهائي. بيان ڪيو ويو آهي ته ابن الزبير کان پوءِ طائف هليو ويو، جتي وفات ڪيائين. بعض ماڻهن جو بيان آهي ته ايله جي علائقي ۾ ان جي وفات ٿي. ان جي مدفن جي متعلق به اختلاف راءِ آهي. اسان ڪيسانيه جو ذڪر پهرين ڪيو آهي، انهن مان بعض ماڻهن بيان ڪيو آهي ته ان جي قبر جبل رضوان ۾ آهي (٢٨).

ڪيسانيه شيعه جي هڪ گروه جو خيال آهي ته امام محمد ابن حنيفه وفات نه ڪئي آهي. بلڪ جبل رضويءَ ۾ گم آهن ۽ مناسب وقت ۾ ظاهر ٿيندا (٢٩). يعني امام آخرالزمان مهدي عليه السلام پاڻ ٿيندا.

ايله يا ابله ٻئي شهر آهن، ٻئي بندر، پر ڪثرت راءِ ان خيال جي آهي ته امام صاحب ابله بندر ۾ وفات ڪئي. ڏسڻو هي آهي ته ابله بندر ۾ ڇو آيا.

بندرگاهه ابله

عربن جي سنه ١٤هه ۾ عراق فتح ڪرڻ کان اڳ ايرانين جي زماني ۾ هندستان لاءِ خليج فارس جو سڀ کان وڏو ۽ مشهور بندرگاهه "ابله" هو، جو بصره جي ويجهو هو. ابله سان هندستان جي تجارت اهڙي ڪثرت سان ٿيندي هئي جو اهل عرب ابله کي سمجهندا ئي هندستان جو ٽڪرو هئا. چين ۽ هندستان کان اچڻ وارا جهاز هتي ئي ترسندا هئا ۽ هتان ئي روانا ٿيندا هئا. هي بندر ٢٥٦ هجريءَ تائين قائم هو. عربن ابله لڳ ١٤ هجريءَ ۾ نئين بصره نالي بندرگاهه بڻايو، مگر ابله کي ختم ڪري نه سگهيا (٣٠).

ابلہ نہ رڳو سنڌ ڏاهن اچڻ وڃڻ جو بحري رستو هو، مگر جيئن اسان اڳ ذڪر ڪري آيا آهيون، سنڌي قومون بہ رهنديون هيون. ابلہ پرسان بصري جو بندر بہ موجود هو، جتي عرب ڪثرت ۾ هئا، اتي تہ جناب محمد حنيفہ نہ ويا. مگر ابلہ ۾ چو اچي رهيا ۽ وفات ڪيائون، محض انهيءَ ڪري تہ سنڌين سان سندن نہ رڳو مائٽي هئي بلڪ هو عقيدتمند بہ هئا. جيڪي بہ شهر ڇڏيا وڃن تہ هتي امام محمد بن حنيفہ وفات ڪئي، اتي ڪا فرضي قبر بہ موجود نہ آهي. مديني ۾ تہ هر سال خود پاڪستان مان بہ هزارين حاجي وڃن ٿا. مگر اسان تہ هرگز نہ ٻڌي تہ ڪو حضرت محمد بن حنيفہ جي اتي قبر بہ آهي. هندستان جي مشهور علماء ۽ صوفي شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ حج تي ويا هئا.

سنہ ۱۰۰۱هہ ۾ ڪتاب "راحت القلوب" تاريخ مديني بابت عربي ڪتابن ۽ انهنجي ذاتي مشاهدن تي مشتمل ڪتاب لکايو جيڪو اردو ۾ بہ ترجمو ٿيو. جنهن ۾ هن قبرن ۽ صاحب قبرن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي، مگر هن محمد بن حنيفہ جي دفن ٿيڻ جو پاڇي بہ ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. سچ تہ اهو آهي تہ امام محمد بن حنيفہ جي قبر ڪٿ بہ نہ آهي (۳۱).

تہ ڇا محمد بن حنيفہ ڪيڏانهن اوچتو ڇپ ٿي ويا. جيئن ڪيسانيہ جو چوڻ آهي تہ جبل رضويءَ ۾ موجود آهن يا ٻاهر ڪيڏانهن ويا. اگر ويا هوندا تہ ڪيڏانهن ويا هوندا. جيڪڏهن الومان ۽ گمان ڪريون تہ اهو ملڪ سنڌ کان سواءِ ٻيو ڪو ٿي نٿو سگهي. سنڌ ۾ اڳ بہ عرب ويل هئا ۽ واقف بہ هئا، امام صاحب جا ناناڻا بہ سنڌي هئا، بلڪ اهي سنڌي محمد بن حنيفہ جا سخت معتقد ۽ پوئلڳ بہ هئا، انهن جي سنڌ وارن سنڌين سان رستو مائٽي بہ هوندي تہ جيڪڏهن سنڌ ڏانهن ويا هجن تہ ممڪن ٿي سگهي ٿو. خود سنڌ وارا بہ مدعي آهن تہ حضرت سنڌ ۾ بہ آيا هئا. اڄ بہ جهمپير ۽ جنگشاهيءَ طرف هڪ غار موجود آهي، جيڪا مڪاني ماڻهو امام صاحب سان منسوب ڪن ٿا تہ اتي پاڻ رهندا هئا يا ان غار ۾ گم ٿي ويا هئا.

ڪيسانيہ

مختار ڪي فرقہ ڪيسانيہ جو سنڌ ٻڌايو وڃي ٿو. لفظ ڪيسانيہ متعلق ٽي قول آهن:

(۱) جڏهين مختار ٻار هو تڏهن حضرت علي عليہ السلام هن جي مٿي تي هٿ ڦيرائي "يا ڪيس، يا ڪيس" (اي ذهين، اي ذهين) چوندا هئا. ان مناسبت سان هن جو نالو ڪيس پئجي ويو ۽ ان فرقي کي ڪيسانيہ چيو ويندو آهي (۳۲).

(۲) قول هي آهي تہ مختار جي ذهانت ڏسي، هن کي ڪيسان جو لقب ڏنو.

(۳) هي مختار جي ڪارڊ ڪمالدر ابوعمرہ ڪيسان سان منسوب ڪن ٿا. جيڪو مختار جو رازدار ۽ مصاحب هو ۽ حضرت علي ۽ ابن حنيفہ عجيب و غريب خلاف عقل صفتن جو مالڪ سمجهندو هو، هنن جا اهم نظريہ هيٺين ريت آهن.

نظريہ

١- محمد بن حنيفہ ئي امام مهدي آهي.
٢- اهو وصي آهي يعني حضرت علي ئي کيس بعد پنهنجي هن کي امام بڻايو هو ۽ اهل بيت کي هن جي اطاعت جو حڪم ڏنو هو.
٣- حضرت حسن هن جي ئي حڪم سان امير معاويہ سان وڙهڻ لاءِ لڪتو ۽ هن جي ئي حڪم سان صلح ڪيائين.
٤- حضرت حسين هن جي حڪم سان يزيد سان وڙهڻ لاءِ ويو هو.
٥- امام محمد بن حنيفہ جو حڪم نہ مڃڻ وارو ڪافر ۽ مشرڪ آهي.
٦- امام محمد بن حنيفہ ئي مختار کي عراق جو حاڪم بڻائي موڪليو ۽ هن کي حڪم ڏنو تہ حضرت حسين جو انتقام وٺي ۽ ان جي قتل ۾ شرڪت ڪرڻ وارن کي تباهہ ڪري (٣٣).

ڪي ڪيساني فرقہ وارا وري امام حسين بعد ئي امام محمد بن حنيفہ کي امام مڃين ٿا، ۾ سچ تہ هي آهي تہ آهستي آهستي هلي ہي التها فرقا پيدا ٿي پيا، جن جي تفصيل ۾ وڃڻ طوالت لئي پوندو، مگر باطنيت جو پهريون پايو ڪيسانيہ وڌو. هنن جي فرقي ڪان لئي امامت عباسين ۾ منتقل ٿي ۽ گهڻو بعد هن ئي فرقہ مان هڪ نئون فرقو پيدا ٿيو، اهو آهي 'قرامطہ'.

قرامطہ

قرامطہ اوائل ۾ ڪنهن جي پاران دعوت ڏني، پوءِ ان ۾ ڪهڙيون تبديليون ٿيون. محمد بن حنيفہ جي اڻ آل محمد جي دعوت ڏيندا هئا، اهي اڻ خاموش ڪرڻ هئا، توڙي جو سندن دعوت آل عباس ڏي منتقل ٿي وئي هئي.

مثلاً ٢٥٦هہ مطابق ٨٧٠ع ۾ ابراهيم بن محمد بن يحيٰ بن عبدالله بن محمد حنيفہ بن علي عليہ السلام بن ابوطالب المعروف صوفي مصر ۾ ظاهر ۽ آل محمد جي دعوت ڏيڻ لڳو (٣٤). چند سالن بعد "حمدان اشعث قرمطي" جو بقول مقريزي ٢٦٤هہ ۽ بقول ابن خلدون ٢٧٨هہ ۾ ظاهر ٿيو، هن عام باطني طريقي جي برخلاف، هن مذهبي تاويل کي باطني اصولن سان گڏ ظاهري حڪمن کي بہ پنهنجي مذهب ۾ داخل ڪيو. هي شخص امام محمد ابن حنيفہ جي فرزند احمد کي رسول الله بڌائيندو هو. هن جي دعوا هئي تہ اهو ئي اهو مهدي آهيان، جنهن جو مدت کان انتظار آهي. سندس زهد ۽ تقوا ڏسي، ديهاتي ماڻهو هن تي يقين ڪري ويا. هنن جو عقيدو هو تہ قرامطہ ئي اهو شخص آهي، جنهن جي بشارت احمد بن محمد حنيفہ ڏني هئي. قرامطہ هن کي ائين ڪري چوڻ ٿا تہ هو ڍڳي تي سواري ڪندو هو، انهيءَ ڪري هن کي 'ڪرميط' چون ٿا. هن آيات قرآني ۽ احاديث نبويءَ ۾ ڪاٽ ڇاٽ ڪري، پنهنجو ڪتاب ٺاهيو ۽ ان جي نماز ۾ پڙهڻ جي تاڪيد ڪيائين ۽ گهڻا ئي هن جا پوءِ لڳ ٿيا. هڪ دفعو گرفتار ٿيو

Gul Hayat Institute

لي ڇيو ۽ هو امارت ۾ قيد ٿيو. حاڪم جي ٻانهي، جيڪا رحم دل هئي، هن جي شڪل و شبيه منشرع ڏسي ته ستان قتل ٿي نه وڃي، ڪنجيءَ سان در کولي هن کي آزاد ڪري ڇڏيو ۽ قيد مان فرار ٿيڻ هن جي ڪرامت ٿي چمڪڻ لڳي. جڏهن ته زڪي فتنه جي باني علي بن محمد سان به مليو هو، پر هو ٻاڻ ۾ نهي نه سگهيا (٣٥).

هي ٻهريون قرامطه هو، جنهن احمد بن محمد حنيفه بن علي عليه‌السلام ڪسي امام ٻيا هادي مڃيو هو. اها بعد جي ڳالهه آهي. ٻن داعين قرمطي عقيدن کي ائين ڦيرايو، ڪڏهن اسماعيلي ٿيندا هئا ته ڪڏهن وري اسماعيلين سان وڙهندا به هئا.

جيئن ته هن داعيءَ جي دعوا ٢٦٨هه ذاري هئي، ان وقت امام احمد بن محمد حنيفه ته نه زنده هوندو ۽ نه وري ڪو عراق وغيره ۾ هو. ان ڪري عرب جي ڪتابن ۾ سواءِ احمد جي نالي جي هن جو ٻيو ڪو به احوال اٿو ملي ته آخر امام احمد ڪٿي هو يا ڪٿي لڏي سگهيو ٿي. لازمن اسان کي سنڌ جي قرامطه ۾ به ڪين ڳولڻو پوندو، جو ته سومرا خود به قرمطي هئا ۽ اسان جي مشڪلات سومرن جي خانداني شجره مان حل ٿي وڃي ٿي، جيڪو شجرو بقول روايت اڄ ڳان قريباً هڪ هزار سال جو لکيو وڃي ٿو، جيئن اسان مهراڻ جي مضمون ”المنصوره- برهمڻآباد“ ۾ اتي جي آخري حڪمران خفيف جو شجرو ڏنو آهي.

ياد رهي ته اسان شجري لاءِ دولت علويه تي اعتبار ڪونه ٿا ڪريون، پر هي سومرن جي خانداني نساب دان پاڪ فقيرن وٽ آهي، جنهن کي امير سومري ٻاڻ لکايو، جو اٻڙهي به پڙهي هي لکندا اچن ٿا: ”ورهيه خفيف بن دودو اسوَد بن پونڪر بن امير سومرو بن امير شهاب‌الدين (شاهو) بن امير صاحبدين (صحبو) بن امام جعفر بن امام احمد بن امام محمد حنيفه بن حضرت مولا علي عليه‌السلام.“ جنهن احمد جو نالو عرب جي تاريخن ۾ به اچي ٿو، مثلاً ابن خلدون طبري (٣٦)، اگر اهو فرضي هجي ها نه ڪا نه ڪا تاريخ ان جو انڪار به ڪري ها ۽ انهن تاريخن ۾ جيڪڏهن احمد کي محمد بن حنيفه جو پٽ ۽ قرامطه جو امام ڪري مڃيل آهي ته پوءِ سومرن قرامطن ۾ به هن کي محمد بن حنيفه جو فرزند ڪري مڃيو ويندو ۽ تسليم ڪيو، جو ته سومرن ۽ عربي تاريخن ٨٠٠-١٠٠٠ سال اڳ ۾ ويهي صلاح ڪري ته ڪونه لکي هونديون، جڏهن ته اڪثر تاريخ لويس سُني يا ٻيا شيعا هئا، جيڪي محمد بن حنيفه کي امام ڪري مڃيندا ئي ڪونه هئا. ڏسڻو آهي ته علوي ڪهڙي وقت ۾ سنڌ ۾ هئا يا انهن جو ڪو سنڌ سان واسطو به هو. مختصرن هي آهي ته اصحاب ڪرام جي هٿ اچڻ بعد مسلمانن جي مڪمل فتح ٩٣هه ۾ ٿي.

ڪي روايتون اهي به ملن ٿيون ته حضرت علي زين‌العابدين جي والده سنڌ جي خاتون هئي ۽ هن جو نالو سلافه يا غزاله هو (٣٧).

حسني سادات ڪرام مان حضرت محمد بن عبدالله بن حسن مثني بن امام حسن بن حضرت علي عليه‌السلام، خليفي منصور عباسيءَ جي وقت ۾ ١٤٥هه ۾ خروج ڪيو. هن جا پنج ڀاءُ

ڀيا ۽ هئا. محمد ۽ ابراهيم پاڻ ۾ سڳا ڀاءُ هئا ۽ هي سنڌ ۾ ئي آيا هئا. محمد بن عبدالله جي شڪست بعد سندس فرزند عبدالله الشتر سنڌ ۾ اچي رهيا، جت زيديه ئي سائن شامل ٿيا ۽ بعد ۾ شادي به هت سنڌي خاتون سان ڪيائون ۽ هڪ پٽ 'محمد' نالي تولد ٿيو ۽ پاڻ هت عباسين هٿان شهيد ٿي ويا ۽ سندن صغير فرزند واپس مدينه پهتو(٣٨).

شايد ان کان ڪجهه اڳ اسماعيلي فرقه جي امام اسماعيل بن امام جعفرالصادق جو فرزند امام مستور محمد بن اسماعيل خوف کان اڪثر وقت مستور رهيا. ڪن مورخن لکيو آهي ته هو مدينه ڇڏي هندستان هليا ويا هئا(٣٩).

هي ته اسان اصولي طور حوالا ڏنا آهن، مگر هت سندن آمد ڪا ھرويرو ته تاريخ ۾ درج به نه هوندي. مگر سنڌ ۾ جن علوين جي اچڻ جو تاريخ ۾ حوالو گهٽ ٿو ملي اهي ئي علوي سنڌ ۾ گهڻي ۾ گهڻا آيا هئا ۽ تاريخدانن ۽ سياحن انهن کي سنڌ ۾ ڏٺو هو. مشهور تاريخ نويس مسعودي سنڌ ۾ منصوره ۾ به آيو هو. هو لکي ٿو "منهنجي منصوره ۾ پهچڻ واري زماني ۾ ابوالمنذر عمر بن عبدالله بادشاه هو. اتي ئي مون هن جي وزير رباح ۽ بادشاه جي ٻن پٽن محمد ۽ علي کي ڏٺو ۽ هڪ ٻي عرب سردار کي جو اتي جي بادشاهن مان هڪ بادشاه هو جنهن جو نالو حمزه هو ۽ حضرت علي بن ابي طالب جي تمام گهڻي اولاد کي ڏٺم، جي عمر بن علي ۽ محمد بن علي (الحنيفه) جي اولاد مان هئا. منصوره جي بادشاهن ۽ اتي جي قاضي جي خاندان آل ابي شوراب ۾ قرابت هئي ۽ منصوره جا هي بادشاه، هبار بن اسود جي اولاد مان آهن جي بنو عمر بن عبدالعزيز سڏائيندا آهن (٤٠).

ڪنهن به تاريخ مان سنئون سڌو پتو لڳو ڀوي ته هت محمد بن حنيفه جو اولاد ڪڏهن هت آيا ۽ ڪيئن هت آيا جيڪي وڏي تعداد ۾ صاحب حيثيت هئا ۽ منصوره ۾ رهندڙ هئا. اگر هت هئا ته هينئر ڪٿي آهن ۽ هتان ڪيڏانهن ويا، جو ته هت سنڌ ۾ جيڪي علوي سڏائين ٿا اهي لڳ ۾ خواجه عبيدالله احرار جو اولاد آهن، جيڪو بابر بادشاه جو مرشد هو يا وري خواجه مير فقيرالله علوي شڪارپور واري جو. انهن قديم سنڌي علوين جو ته سلطان محمود غزنوي جي وقت ۾ به سراغ ملي ٿو، مثلاً "جڏهن سلطان سومنات مان موٽندي رڻ ڪڇ مان جنهن ڇڏائي باهر نڪتو ته اتي هڪ ڪوٽ نظر آيس جت هڪ علوي (اولاد علي عليه السلام) جو گهر هو جنهن کان رستي جو ڏس پڇيائون، مگر هو ضعيف ۽ پوڙهو هو. پر چيائين ته ٻي ڪوٽ مان ڪيس ڏس ملي ويندو، جيڪي رستي جا چڱيءَ طرح واقف آهن، سلطان ان علوي ۽ سندس پٽ کي اٽ تي چاڙهي ٻي ڪوٽ ۾ وٺي آيو، جتان سولهون ڪٿي آبادي واري زمين تي پهتو (٤١).

سلطان محمود غزنويءَ جي ان واقع کان قريبن ٢٠٠ سال بعد عوفي هي حڪايت لکي آهي. عوفي اهل التشيع هو ۽ هي ڪنهن به مصنوعي سيد کي علوي ڪري هرگز ڪونه لکي ها، ضرور ڪنهن ثبوت بعد هن اهو لکيو آهي. هن مان اهو به معلوم ٿو ٿئي ته مسعودي وارا

Gul Hayat Institute

علوي هن ملڪ ۾ تمام گهڻا هئا جي شهرن کان ٻاهر رهڻ ۽ ترڻ، ٻرن تائين پکڙيل هئا، ۽ آخر ڪيڏانهن ويا. هينئر چو نہ آهن. اهو پتو تہ ڪنهن ڪتاب مان لڳو پوي تہ محمد بن حنيف جو اولاد هت ڪيئن ۽ ڪڏهن آيو، البت دير جي ڪتابن ۾ ٿي سهي، عمر بن علي عليہ السلام متعلق ڪجهہ احوال ملي ٿو. محمد بن حنيف جي اولاد جو بہ احوال آهي، پر هڪ قلمبند ٿي اسان تائين پهتو. پيو يا نہ قلمبند نہ ٿيو اگر ٿيو بہ تہ گم ٿي ويو، يا اسان تائين نہ پهچي سگهيو، مگر جيڪي ڪجهہ احوال پهتو سو بہ ڪافي آهي، جيڪو اڳتي هلي سمجهائينداسون.

عمر بن علي عليہ السلام جي اولاد متعلق ٿورو گهڻو تہ تحفة الكرام ۾ بہ موجود آهي مگر نزهة الخواطر ۾ ڪجهہ وڌيڪ تفصيل سان آيل آهي، اهو هن ريت آهي تہ "عبدالله الجعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد عمر الطرف ابن علي عليه السلام القرشي الهاشمي — ملتان. هي ذڪر جمال الدين احمد بن علي داؤدي پنهنجي ڪتاب "عمدة الطالب" ۾ ذڪر ڪيو آهي تہ هن کي جڏهين حجاز ۾ خوف محسوس ٿيو تہ هو پنهنجي تيرهن نسبي همراهن سميت پهرين تہ پنهنجي گهر ۾ لڪي ويٺو، پوءِ موقعو ڏسي ملتان پهتو. هن جي اچڻ تي شهر جا ماڻهو ڏجي ويا. ان جي طرفدارن جي چڱي جماعت ٿي وئي. آخر شهر تي قبضو ڪري ويٺا ۽ خود بادشاهہ سڏائڻ لڳو. ان کان پوءِ ان جا اولاد در اولاد ٣٦٣هہ-٤٩٩هہ تائين ملتان تي قابض رهيا. ان جي اولاد ۾ بقول ابن خداع ٤٨ پٽ هئا، بقول بيهقيءَ جي ٨٠ ۽ بقول شيخ مشرف آبادي ٥٠-٦٠ ۽ ابوالحسن عمري ٤٠-٥٠ جي اندر هئا. ابو اليقظان جو هن معاملي جو چڱو واقف هو، اهو هنن جو تعداد تمام گهڻو ٿو ٻڌائي.

انهن ۾ بادشاهہ بہ هئا تہ علماءَ بہ هئا تہ نسابدان بہ هئا، انهن ۾ اڪثر اسماعيلي طريقي جا پيرو هئا(٤٢). ملتان وارا اڪثر قرامطي هئا، جيڪي وقتي اسماعيلي بہ سڏائيندا هوندا. ان ڪري اسان جي زماني بعيد جا مورخ بعض هنن تي اسماعيلي هئڻ جو بہ گمان ڪندا ڇو تہ ٻنهي باطني طريقي ۽ عقيدن ۽ تاويلات ۾ هڪ جهڙائي رکن ٿا.

اسان کي ذڪر تہ قرامط جي عقيدن متعلق ڪرڻو هو، پر ذڪر ڪري وري اهلبيت ڪرام ۽ سنڌ سان واسطو جو ڪري وٺون، چولہ ڪريون. آخر حضور پاڪ کي بہ هتان هن سرزمين کان رباني خوشبوءِ آئي ٿي. جڏهين تہ آدم عليه السلام بہ پهرين هن سرزمين تي پهتا، جنهن جي پيشانيءَ ۾ نور نبيءَ جي امانت هئي. آدم تي پهريون وحي بہ تہ هتي آيو هو. سادات علوي ۽ اهلبيت بہ تہ ٺيٺ سنڌي مادري اسل سان آهن، امامت قرامط وارن جو امام بہ تہ هن سرزمين ۾ هو.

قرامط هن وقت شايد سڄي دنيا ۾ ڪو هڪ بہ نہ لڀندو نڪو وري سندن لکيل ڪو ڪتاب ئي موجود آهي، ان ڪري صحيح طرح خبر پوڻ مشڪل آهي تہ سندن عقيدا ڇا آهن، ڇو تہ جو ڪجهہ احوال شيعہ يا سُني ڪتابن مان، جيڪي هنن جا مخالف هئا، البت باطني طريقي وارن قرمطين يا ڪيسانين وارن باطني طريقا ڪجهہ قدر ضرور اختيار ڪيا هئا. البت قرامط جي

مسٽر حاتم علوي جو ڪراچيءَ جو مشهور شخص هو. اهو ذات يا عقيدي جو بوهرو هو. علوي يعني اولاد علي، هنن ۾ اصلي ذاتين مان راجپوت اصلي هندو بوهري (واپاري)، پاسرهه (هنن جو به ذڪر اسان اڳ ڪري چڪا آهيون)، عرب قريشين مان صديقي، ولي الاهي بوهرا جي دراصل طائف، جده ۽ مديني ڪان آيل عرب نسل آهن. آخونه بوهرا جي دراصل فاروقي آهن. علامه مرحوم محمد بن طاهر عهد مغليه ۾ جو بعد ۾ سُني ٿيو، اصل بوهرو صديقي هو. بوهرن ۾ جن جي اوڙڪ خان آهي، سي دراصل نسلن افغان آهن. برهمڻ ۽ ڪولهي به بوهرن ۾ آهن (٤٦). اگر اٿين درست آهي ته چا قرامطه جي شاخ يا ذات سومرا ۾ اٿين نه ٿيو هوندو. ملاوت ته يڪ نسلي قومن ۾ به ٿيندي آهي. خود سمات ۽ بلوچ قومن ۾ به آهي ته لازمن هڪ عقيده وارن ۾ ته نسلي ملاوت بي انتها ٿي هوندي. هن تي لکڻ لاءِ اسان وٽ تمام گهڻو مواد موجود آهي، پر اصولي طور اڳتي هلي مثال طور انهن تي به بحث ڪبو. سنڌ ۾ سومرا قرمطه جي هڪ تبليغي فرقو هئيو، جيئن اسماعيلي نزار بن مان خواجه يا مستعلوي مان ورارا يا بوهرا.

قرامطه عراق ۽ سنڌ ۾

هنن جي شروعات ته امام احمد جي نالي ٿي، مگر بعد ۾ احمد جي اولاد جو سراغ عرب و عراق جي تاريخ ۾ اڻو ملي، جو ته هو ان وقت عراق ۾ هئا به ڪونه، جنهن ڪري ات سندن احوال ملڻ محال هو. البت سنڌ ۾ علوين جي نالي مان موجود هئا. بعد ۾ قرامطه عقيده سبب هنن سومره نالو اختيار ڪيو، جت پيا عرب قرمطي ۽ نو مسلم به منجهن ملن ٿا، جنهن جو ثبوت اسان اڳتي هلي ڏينداسين.

بنو سومره

اسان جي نظر ۾ لفظ سمرهه جو بنياد عرب مان آهي. بنو سمرهه قبيلو به ديار عرب جي پيداوار آهي جتان سنڌ ۾ پهتا. مهاشه عبدالڪريم نظامالي مبلغ اسلام اڪبرآبادي ڪراچي واري هڪ ڪتاب ”تاريخ سومره سنڌ“ لکي آهي، اردوءَ ۾ ١٩٦٢ع ۾ غالباً هن ڪان ڪراچيءَ جي ڪچي سيٺ قاسم سمرهه وارن لکائي ۽ منسوب به سيٺ قاسم سومري جي نالي تي ڪيل آهي. بزرگن جي يادگيري قلمبند ڪرڻ ڪو ڪناهه نه آهي، مگر سومرن کي مصنف مليو به مبلغ، مبلغ ۽ واعظ چرب زباني مان مجموع ڪي ڌ. سوهي سگهن ٿا مگر محققانه لکڻ ۽ تحقيق ڪرڻ واعظن جو ڪم نه آهي. حاصل مطلب مبلغ مهاشيه صاحب به سومرن جي ان خانداني روايت کان واقف هو ته هو عرب نسل جا آهن ان ڪري مهاشيه صاحب به رخ اوڏانهن رکيو مگر جڏهن هن کي ڪو مواد نه مليو ته پوءِ ڏڪا هڻي وڃي پار پيو. مهاشيه جي نظر حضور پاڪ جي انهن پن صحابه ڪرام تي پئي جن جي نالي ۾ لفظ سمره آيو ٿي، مگر هو پنهي کي ملائي هڪ ڪري ويو. اگر وڏيڪ تاريخون نه ته به طبقات ابن سعد يا ڪم از ڪم اسماءالرجال جي ڪنهن ڪتاب کي ڏسي ها ته به اهڙي غلطي نه ڪري ها. مهاشيه صاحب

Gul Hayat Institute

لکي ٿو تہ ”حضرت سمره بن جندب رسول الله صلي الله عليہ وسلم جو ڇهہ اصحابي هو، هن کي ٧ پٽ ۽ چار ڌيئرون هيون، پٽن جا نالا عبدالله بن سمرھ، جابر بن سمرھ، جعفر بن سمرھ، احمد بن سمرھ، سرجول بن سمرھ، عبدالله بن سمرھ (٤٧). اسماءالرجال ۾ آهي تہ ”سمرھ بن جندب هي الفزاري آهي ۽ قبيلہ انصار جو حليف آهي، حافظ هو ۽ رسول الله کان گهڻيون روايتون ڪيون اٿس، جنهن کان هڪ قوم جماعت روايت ڪري ٿي بصره ۾ ٥٩ھ ۾ فوت ٿيو (٤٨).

هوڏانهن عبدالرحمان بن سمرھ، جنهن کي مهاشيہ سمرھ بن جندب جو فرزند ٻڌايو آهي، ان بابت لکيل آهي تہ ”عبدالرحمان بن سمرھ هي قريشي آهي، فتح مڪ جي ڏينهن اسلام آڻائين ۽ حضور پاڪ جي صحبت حاصل ڪيائين. هن جو شمار اهل بصرھ ۾ ٿئي ٿو، ٥١ھ ۾ بصرھ ۾ وفات ڪيائين. هن کان ابن عباس ۽ حسن رضہ ۽ ٻين گهڻن ماڻهن روايت ڪئي آهي. ٻيو اصحابي خمره بن شمرھ تميمي عرب قبيلہ مان ٻہ هو (٤٩).

مهاشيہ سڄو زور فرضي حوالن مان ان ڳالهہ ڏنو آهي تہ قبيلہ بنو سمرھ خلفاء راشدين جي وقت ۾ هو، جو بلڪل غلط آهي، ڪوبہ ان کي چئلينج ائو ڪري سگهي. ان ڪري مهاشيہ جي ريت جي ديوار بلڪل ختم آهي، هن سومرن جو ڪيل خرچ بہ ضايع ڪري ڇڏيو. ۽ ان جي معنيٰ اها هرگز نہ آهي تہ ڪو ٻيو سمرھ قبيلہ آهي ئي ڪونہ، ٿئو ۽ ڪهڙو ڏيہ مان پيدا ٿيو.

بنو سومره قريشن جو شجرو هن ريت آهي:

حضورجن جي حديث موجب تہ پاڻ عبدالرحمان بن سمرہ قريشيءَ کي فرمايو هئائين تہ تون امارت گهري نہ ولجان جي بنان گهرڻ ملي تہ وٺجان. هن ڪابل ۽ سيستان جي فتح ۾ بہ حصو ورتو هو (٥٠).

هن ئي خاندان جو هڪ ٻيو فرد عبدالله بن عامر بن ڪريز بن حبيب بن عبدالشمس ٣٨هہ ۾ بصره جو گورنر ٿيو ۽ ٦٦هہ ۾ معزول ٿيو (٥١).

هن خاندان جي وڏي تاريخ آهي. اسان ان جي تفصيل ۾ وڃڻ نٿا چاهيون البت اهو ذڪر ڪنداسين تہ هنن مان گهڻو ڦيلاءُ لڪتو ۽ بصره ۾ هنن جي حيثيت ڇا هئي. تاريخ ۾ آهي تہ "لهر حمهء جا آل عبدالرحمان بن سمرہ بن حبيب بن عبدالشمس" مان ڪنهن خواتين جي نالي سان منسوب هئي. الهيءَ عبدالرحمان بہ۔ئي پيڙهيون هيٺ هلي ڇا پوزيشن اختيار ڪئي، يعني عبدالرحمان کان ٻہ۔ئي پيڙهيون هيٺ بقول بلاذريءَ ابن الڪلبي چوي ٿو تہ "بصره جي هڪ گهٽي شارع بنو سمره جو مالڪ عتبہ بن عبيدالله بن عبدالرحمان بن سمره بن حبيب بن عبدالشمس بن عبدالمناف آهي (٥٢)". اهو پهريون دفعو آهي جو بصره ۾ اسان کي هڪ پاڙو يا ڪٽنب نالي بنو سمره ملي ٿو. دور جديد جا محقق سومرن کي هندو راجپوت لکڻ ۾ اعتراض ڪندا تہ اهو اعتراض جاهليت ۽ ڪم علميءَ جي نشاني آهي تہ اهي قريشي ۽ علوي وري هڪ سومرا ڪيئن ٿيا، عربي هت ڪيئن ئيا. جيڪڏهن اسان بہ چئون تہ اهي راجپوت ڪنهن معتبر ڪتاب مان مسلم سومرا ڏيکاريو تہ يقينن جواب ڪونہ آهي، فقط ايترو چوندا تہ هنن کي مخدوم بهاؤالدين ذڪريا مسلمان ڪيو. حالانڪ اهو بہ ڪنهن تاريخ مان ثابت ڪونہ آهي. آڪاٽي تاريخ ئي اٿي سگهي، البت بلاذري جي بابہ جو ان وقت جو ڪو ڪتاب ڏيکارين تہ اعتبار ڪريون، پر اسان سندن هٽ اڃڻ جي ثابتي بہ ڏيون ٿا، اگر ڪو نہ مڃي تہ ان ۾ اسان ڇا ٿا ڪري سگهون. مولانا اعجازالحق قدوسي خواجہ سيد هاشمي فريدآبادي تاريخ هند و پاڪ پنهنجي تاريخن ۾ ابن بطوطہ بابت لکن ٿا جيڪو اسان وضاحت ڪري لکون ٿا تہ ڇو تہ ان جي عبارت اهڙي آهي جنهن ۾ هو پنهنجون تشريحات ڪري وڃن ٿا. درحقيقت هيءَ آهي تہ ڪجهہ غلطيون ابن بطوطہ کان بہ ٿي ويون آهن، ڇاڪاڻ تہ هن جو لکيل ڪتاب تہ گم ٿي ويو. پوءِ هن پنهنجي ياداشت مان لکيو آهي. هن کي شيخ رڪن الدين ملتاني ٻڌايو تہ سومرن جا وڏا محمد بن قاسم قريشي فاتح سنڌ سان گڏ هت آيا (٥٣). پر سڀ مورخ ۽ مترجم لفظ قريشي ڏسي منجهيو پون، عجيب تاويليون ڪندا وتن، محمد بن قاسم قريشي فاتح سنڌ، محمد بن قاسم ثقفي کان هڪ جدا تاريخي شخصيت آهي جنهن جو ذڪر اسان پنهنجي مقالہ المنصوره برهمڻ آباد ۾ ڪيو آهي. جيڪڏهن انهن سومرن جي ڪو تشريح ڪندو تہ اهي ڪير هئا ۽ هاڻ ڪٿ آهن تہ سنڌ وڏي مهرباني ٿيندي. البت اها خبر ئي پوي، اهي سومرا عرب ۾ قرمطي ٿي پوءِ هت پهتا يا هتان وڃي پوءِ قرمطي ٿيا، مگر جيئن تہ ات

Gul Hayat Institute

محمد بن قاسم القريشي ات اسامن جي دشمنن خارجين سان وڙهيا هئا، ان ڪري منجهن ڪو به ڪو عنصر حب اهلبيت جو به هوله و، بلڪ جڏهن اولاد محمد بن قاسم قريشيءَ وارا خود به عرب ۾ قرمطن جي اثر هيٺ اچي ويا ۽ هت سنڌ ۾ به سندن سلطان واري حڪومت به قرمطي ٿـي، تہ هي سومرا به لازمن قرمطي ٿيا هوندا.

هن متعلق وڌيڪ بحث ايندڙ صحبت ۾ ڪنداسين. قرامطہ جي عقيدن ۽ سومرن جي ٿالن، رسم و رواجن جو وڌيڪ تاريخي ثبوت پڻ آئينده پرچن ۾ ڏينداسين. اسان تنقيد جو به خنده پيشانيءَ سان استقبال ڪنداسين. البت پهريان فقط چين صاحب ڪنهن مضبوط دليل سان اسان جـي لکيت جو رد ڏين. اخير ۾ سومرا ۽ سميري لسل تي به بحث ڪنداسين. آءٌ اعتراض ڪـي خوش آمديد چولدس، پوءِ اهي اعتراض سون ڏالهن لکن يا ايڊيٽر صاحب ڏالهن. مگر اعتراضن جو جواب مقالي جي خاتمي بعد. هاڻ هڪ آخري عرض تہ مون ڪوشش ڪري گهڻن حوالن ڏيڻ کان پاسو ڪيو آهي ۽ اهڙن ڪتابن جي لشالدهي ڪئي آهي، اگر معترض صاحب تـوري تڪليف وٺي مطالع ڪندا تہ اعتراض جي گنجائش نہ رهندي. تاهم آءٌ هر طرح سوال جو جواب ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. توڙي جو آءٌ ڪو عالم يا اديب نہ آهيان ۽ نہ ڪي وري ڪو ڊگري يافتہ بلڪ صفا سنئون سڌو بلوچ.

حـوالا

(١) تاريخ ريگستان (پاڪو پهريون)، از رائچند، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٦ع.

(٢) قريشي حامد علي خاناڻي جو مضمون بعنوان "سنڌ جي سومرا قوم" سہ ماهي مهراڻ جلد ٢٣، نمبر ١- سال ١٩٧٤ع. مضمون نگار پڻ۔ تن ڪتابن کان ٻاهر وڃو ٿي ڪوڻ آهي. اسان کي تہ ائين پيو لڳي تہ خود مضمون نگار به نسبي فخر کان آجو نہ آهي. پاڻ قريشي هئڻ جا مدعي آهن، مگر جڏهن تہ سومرا عرب هئڻ جي دعوا ڪئن ناگوار ٿي لڳي. خود تحفة الڪرام کي پنهنجي حالت ۾ تہ سچو، پر سومرن جي حالت ۾ غلط ٿيو پيوي، حالانڪ سومرن لاءِ جيترو ٿا عرب هئڻ جون ثابتيون آهن، ان جو هڪ سيڪڙو به حامد علي صاحب جي قريش هئڻ جون نہ آهن، گويا ائين پيو سمجهجي تہ حامد علي صاحب عرب هئڻ کي محدود رکڻ ٿا چاهين ۽ سومرن کي عرب برادريءَ کان الڳ رکڻ ۾ ڪوشان آهن.

(٣) هي حوالو جنهن کي مولوي نجم الغنيءَ جو ڏالو ڏئي لکيو آهي، سو هن جنت السنڌ جي صفحي ٣٠٨ تان ورتو آهي. گويا هن ائين ڏيکڪيو آهيس تہ هن پاڻ ڪو وقائع راجستان تان حوالو ورتو آهي. هي علمي ۽ ادبي چوري آهي. جنت السنڌ لکيو آهي تہ "سندن پنجئين خالدان سان چهين خالدان سان اومره سومره اسلام اختيار ڪيو، جنهن کـي خاناڻي صاحب سرقہ ڪري لکيو تہ "سندن پنجئين خالدان سان چهين خالدان جي فرد اومره سومره اسلام اختيار ڪيو. بقول خاناڻي صاحب جي اهو سومره تہ ٿيو ڏالو، باقي اومره

جي تعريف ۾ ڪئي اٿن. دراصل اهو اهي "عمر سومرو" ٻاقي ٻنجيهن خاندانن مان سراد پرمارن جون ساڪون آهن وڏيڪ ٿاڌ ڏسو جنهن ٿان لجرالغئيءِ حوالو ورتو آهي.

(۴) رسالي سه ماهي مهراڻ جلد ۲۷، نمبر۳، ۱۹۷۸ع "المنصوره — برهمڻ آباد"، مير حاجي محمد بخش ٿالپر صفحو ۲۰۶ ۽ ۲۰۷. هن ۾ پريس جون ڇڪون البت رهجي ويون آهن، خصوصن شجري ۾ پڻ ڪي پيسن، سراج الدين ڪي راج دين، پتربو دودو ڪي پتر دودو.

(۵) تحفة الڪرام مير علي شير قانع ٺٽوي تصحيح و تحشيه سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ اڪتوبر ۱۹۷۱ع، تعليقات سلسله حڪام ولاة عرب صفحه ۶۲۴.

(۶) تاريخ بلاد ٺٽه المعروف تاريخ طاهري تاليف سيد طاهرمحمد نسياني (در حوالي سال ۱۰۳۰هه-۱۶۲۱ع تاليف شد) باهتمام مقدمه و حواشي و فهارس من جانب دڪتور نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، پاڪستان ۱۳۸۴هه/۱۹۶۴ع.

(۷) عرب و هند ڪي تعلقات، اردو سيد سليمان ندوي صفحو ۳۶۵.

(۸) Annals and Antiquities of Rajasthan, by: James Tod, Vol I, P. 259; Vol II, P. 211, 221; Vol I, P. 69, 71, 72, 256.

(۹) مقالات حافظ محمود شيراني، جلد هفتم، تنقيد پرٿي راج راسا، مجلس ترقي (سلطنت) لاهور صفحه ۳۰۷.

(۱۰) سيرت مولانا محمد علي مونگيري اردو از سيد محمد الحسيني دارالعلوم ندوة العلماء صفحه ۳۴، بحواله پروفيسر خليق احمد نظامي رساله العلم ڪراچي؛ جلد ۹، شماره ۳.

(۱۱) جنت السنڌ مصنف مولانا شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، صفحه ۱۰۴؛ بحواله البلاذري، صفحه ۴۳۷.

(۱۲) فتوح البلدان بلاذري مترجم سيد ابوالخير مودودي، حصه ۲، صفحه ۶۲۰.

(۱۳) قرن اول ڪا ايڪ مدبر مصنف خورشيد احمد فاروق، ڪوه نور پريس: دهلي ۱۹۶۱ع؛ صفحه ۲۰.

(۱۴) تاريخ مسعودي المسمي التنبيه والاشراف المتوفي ۳۴۶هه اردو ترجمه مولانا عبدالله العمادي، صفحه ۱۲۹.

(۱۵) ابوالفدا بغدادي المختصر في اخبار البشر (۶۷۲هه تا ۷۳۲هه).

(۱۶) اسماء الرجال "مشڪواة المصابيح" علامه شيخ ولي الدين خطيب عمري تبريزي (متوفي ۷۴۰هه) اردو ترجمه پبلشر نورمحمد ڪارخانه تجارت ڪتب ڪراچي، صفحه ۵۷۴.

(۱۷) نزهة الخواطر اردو، جلد اول، صفحه ۵۲.

(۱۸) اخبار الطوال از ابوحنيفه دينوري متوفي ۲۸۸هه اردو ترجمه مرزا محمد منور ايم- اي، صفحه ۲۸۱، ۳۴۰، ۳۹۹، ۴۵۶.

(۱۹) قرن اول کا ایک مدبر، خورشید احمد فاروق، دهلي يونيورسٽي، صفحه ۲۱، بحواله انساب الشراف ۳/۲۱۸.

(۲۰) قرن وسطي کا ايک مدبر، صفحه ۳۲.

(۲۱) اخبار الطوال، صفحه ۵۰۱.

(۲۲) فتوح البلدان، بلاذري، اردو ترجمه، صفحه ۵۳۷ ۽ ۵۳۹.

(۲۳) عرب و هند رسالت م ۶۷، بحواله لسان العرب ماده سورج، جلد ۴، صفحه ۲۸۸.

(۲۳) عرب و هند رسالت م ۹۱ بحواله کتاب المعارف طبع مصر، صفحه ۲۹۰.

(۲۴) مناقب سلطاني تصنيف حضرت سلطان حامد بن شيخ غلام باهو قادري سروري، صفحه ۵ ۽ ۶.

(۲۵) آئينه مسعودي ترجمه مرات مسعودي مولف و مصنف حضرت خواجه اڪبر وارثي ميرٺي، صفحه ۲۱.

(۲۶) اخبار الطوال ابوحنيفه دينوري اردو ترجمه، صفحه ۵۲۳.

(۲۷) التنبيه الاشراف مسعودي، اردو ترجمه، صفحه ۱۸۲.

(۲۸) مروج الذهب و معادن الجواهر از مسعودي، اردو ترجمه، صفحه ۴۷.

(۲۹) قرن وسطيٰ کا ايک مدبر اردو، صفحه ۹۸.

(۳۰) عرب و هند کے تعلقات سيد سليمان ندوي بحواله، الطوال دينوري ۲۲۸، معجم البلدان، جلد اول، صفحه ۸۸ ۽ ۱۹۶. تاريخ بصره، نعمان اعظمي بغداد حاشيه صفحه ۱۱.

(۳۱) جذب القلوب الي ديار المحبوب "تاريخ مدينه" شيخ عبدالحق محدث دهلوي، مترجم اردو عرفان علي.

(۳۲) قرن وسطيٰ کا ايک مدبر، بحواله ناسخ التواريخ ۹/۵۲۴.

(۳۳) قرن وسطيٰ کا ايک مدبر، صفحو ۹۸، بحواله فرقة الشيعة نوبختي ۱۹۳۱ع، استنبول، صفحو ۲۴.

(۳۴) تاريخ ابن خلدون، اردو ترجمه حصه ٻيون، صفحو ۲۷۸.

(۳۵) آئمه تلبيس، از ابوالقاسم خاوري، اردو صفحو ۱۵۴، بحواله تاريخ ڪامل ابن اثير صفحو ۱۴۸-۱۴۹.

(۳۶) تاريخ طبري عهد بني عباس، جلد ٻيون حصو ٻيون ۽ چوٿون، مترجم عبدالله العمادي جامعه عثمانيه صفحو ۶۰۶، تاريخ ابن خلدون اردو ترجمه حڪيم احمد حسين، حصو ۳، صفحو ۳۳۹.

(۳۷) عرب و هند کے تعلقات، صفحو ۴، بحواله ڪتاب المعارف ابن قتيبه ۽ ابن خلقان، تذڪره علي بن حسين.

(۳۸) تحفه اثنا عشريه، از شاه عبدالعزيز دهلوي، صفحو ۴۷۶، بحواله البدايه والنهايه، صفحو ۸۸-۱۰۸.

Gul Hayat Institute

(٣٩) تاريخ فاطمين مصر، از ڊاڪٽر زاهد علي، جلد اول، صفحو ٦٣، بحوالہ المي اسخو دستور المنجمين.

(٤٠) عرب و هند ڪي تعلقات، صفحو ٣٤٣، بحوالہ مروج الذهب مسعودي جلد اول، صفحو ٣٧٧.

(٤١) ايلٽ جي تاريخ هند، انگلش، جلد ١١، صفحو ١٩٠، بحوالہ جامع الحڪايات عوفي.

(٤٢) نزهة الخواطر، از بلگرامي، اردو ترجمہ جلد اول، صفحو ١٠٩.

(٤٣) آئمہ تلبيس ١٣٢، بحوالہ ڪتاب الدعاة ١١١، ١١٢.

(٤٤) آئمہ تلبيس ١٥٨، بحوالہ ابن خلدون جلد ٣ صفحو ٣٠ ۽ ڪتاب المختا الاجوهري.

(٤٥) تاريخ ايران اردو، مصنف سيد اصغر علي شاهہ جعفري، صفحو ٣٦٣.

(٤٦) عقد الجواهر في احوال البواهر سيد ابو ظفر ندوي، اردو، صفحي ١٠٢ کان ١١٥.

(٤٧) تاريخ سرهند، اردو، مصنف مهاشيہ عبدالڪريم نظامي، صفحو ٤٩.

(٤٨) ڪتاب اسماء الرجال مشڪواة المصابيح، مولف شيخ ولي الدين خطيب عمر تبريزي، اردو ترجمو، صفحو ٥٠٦ ۽ ٥٢٧.

(٤٩) تاريخ ابن خلدون، حصہ اول، مترجم ڊاڪٽر عنايت الله، صفحو ٢٣٦.

(٥٠) فتوح البلدان بلاذري، اردو ترجمو، صفحو ٥٧٠-٥٧١.

(٥١) تاريخ ابن خلدون، اردو ترجمو، جلد ٢، صفحو ٤٢٥ ۽ بلاذري صفحو ٥٢٢.

(٥٢) فتوح البلدان بلاذري، صفحو ٥٣١.

(٥٣) تاريخ مسلمانان پاڪستان و ڀارت، مصنف سيد هاشمي فريد آبادي.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون ماريون،
جي جيءَ کي جياريون، سي لاهوتي لڏي ويا.

ولي دائود پوٽو

ڄم: ٧- اپريل ١٩٢٤ع

وفات: ٢٠- جولاءِ ١٩٧٩ع

دادن فقير

ڄم: مارچ ١٩٠٦ع

وفات: ٢٠- آڪٽوبر ١٩٧٩ع

”آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!“
(شاهه)

ولي دائود پوٽو

ولي دائود پوٽي، ٧- اپريل ١٩٢٤ع تي شڪارپور ۾ جنم ورتو. سندس اصل نالو آهي ولي محمد ولد واحد بخش دائود پوٽو. هن مئٽرڪ سکر مان ڪئي ۽ پوءِ وارو سمورو عرصو هٽي تي گذاريو. عملي زندگي ۾ هُن ٻين جي دڪان تي نوڪري ڪري پيٽ پاتو ۽ پوءِ اهو سفر پلاوٽي جي دڪان جي نوڪريءَ تان ٿيندو، سونارڪي جي دڪان تي اچي پورو ٿيو. هڪ اندازي موجب وليءَ، شاعريءَ جي شروعات ١٩٥٠ع کان ڪئي، تڏهن کان وٺي مرڻ گهڙيءَ تائين هُن لکيو ۽ لکڻ جهڙو لکيو. هن هڪ سگهڙ سوناري وانگر چونڊي چونڊي، شعرن ۾ سهڻا ۽ من موهڻا لفظ جڙيا ۽ غزلن ۽ گيتن جا زيور گهڙيا. ولي، پنهنجي دور ۽ طبيعت جي الهڙ لوڙ، آڱرين تي ڳڻڻ جيترن شاعرن مان آهي، جن نه صرف شاعريءَ جي پراڻين صنفن، ڪافي، وائي، بيت، غزل، دوهي، گيت ۽ نظم تي طبع آزمائي ڪئي، پر ويجهڙائيءَ ۾ ٻاهران آيل ۽ سڄيءَ دنيا جي شاعريءَ جي مقبول صنفن، ترائيل، هائيڪي، سانيٽ ۽ آزاد نظم کي به لکيو آهي. ولي جي هڪي سُختي شاعريءَ جي خاص خوبي آهي 'عواميت'. سندس ڪافيون، غزل ۽ گيت، اڃا به آسپاس جي ڳوٺن ۾، شادين مُرادين ۾ وڏي چاهه سان ڳايا وڃن ٿا.

وليءَ سان ڪچهري ڪندي، اهو ڪڏهن به ڪونه پيو ڀاسبو هو ته ڪو هو پنهنجيءَ عمر جا ٥٠-٥٥ سال پوئتي ڇڏي آيو آهي؛ پنهنجي شاعريءَ وانگي، هو پاڻ به سدائين جوان ٿي محسوس ٿيندو هو. مشاعرن ۽ سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ اڪثر پيو نظر ايندو هو.

٢٠- جولاءِ ١٩٧٩ع جي رات جو ڇئين وڳي ڌاري، ولي دائود پوٽي، موت جي هٿ ۾ هٿ ڏنو. پنجن پُٽن ۽ ٻن ڌيئرن لاءِ وليءَ ورثو ڇڏيو آهي هڪڙي جاءِ ۽ پُراڻو سُراڻو سونارڪو دڪان، ۽ سنڌي ادب لاءِ پنهنجا چار اڻ ڇپيل مجموعا. — اياز گل

'وليءَ' جو هڪ غزل پيش ڪجي ٿو:

آهيون اڃا به حال ۾ پنهنجي ته حال سان،
الجهون ڪڏهن پيا تنهنجي خيال سان.

تنهنجو جمال پنهنجو نه ورثو بڻيو ته ڇا،
تنهنجو رهي جمال ٿو منهنجي جمال سان.

اڳ جا حسين ايڏا لٽيرا ته ڪين هئا،
دل تو لٽي، لٽي ته لٽين ترڪ تال سان.

شايد ليپي پوي هئا، اسان کي انهن منجهان،
سهڻو جواب، سوالن جي سهڻي سوال سان.

چونون سهي سهي به ته دل ڪيتريون سهي،
سڀئا سوين سلن ٿيا، مثال و مثال سان.

پنهنجي ڏکن کان وقت بچيو، سوچيو ٿڏهن،
تنهنجي خيال سان ڪڏهن، پنهنجي خيال سان.

توسان سلامتي اچي، سڄا پوکيي هئي،
خوشحال ان ته رهون پيا آهل و عيال سان.

موت ربب ۽ فريب اهن! ٿي ڏٺا، پيدا،
پر تو ڏٺا فريب الوکي ڪمال سان.

Gul Hayat Institute

تنهنجو اچڻ به ڏک ڏئي، تنهنجو وڃڻ به ڏک،
گهاريون پيا اسين ته فراق و وصال سان.

ويندو وڃو "ولي" ته ڇا، ايندو اچي ته ڇا،
ياري رکون لشا، اسين رنج و ملال سان.

●

دادن فقير

دادن فقير جو جنم مارچ ١٩٠٦ع ۾ ڳوٺ ميان داد چانڊيو تعلقي وارهه ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. سندس والد جو نالو ميان ڏني بخش، ذات جويو هو. مرحوم ابتدائي تعليم ڳوٺ محراب سنهيلي ۾ ماستر صاحب خان شاهاڻيءَ وٽ ورتي، جتي صرف چار درجا پڙهيو. کيس شاعريءَ سان لڳاءُ ننڍپڻ کان ئي هوندو هو. ويتر نوجوانيءَ ۾ حضرت عشق جي مجازي ميخ کيس پختو ۽ بلند پايه جو شاعر ڪري ڇڏيو. شاعريءَ ۾ استاد فقير تارڪ نالو رالوڪ وارو هو، جنهن سندس رهبري ڪئي ۽ سندس روحاني مرشد محمد فقير هيسباڻي هو، جن جي صحبت ۾ رهي، هن گهڻو ڪجهه پرايو.

دادن فقير آخري ڏينهن ۾ نهايت ڏکيا ڏينهن گذاريا. هو هرنيا جو مريض هو. ڪمزوريءَ سبب تمام ضعيف ٿي چڪو هو. سندس ذريعه معاش پيو ڪونه ڪونه هو، جنهن لاءِ حڪومت سنڌ کان مطالبا ڪيا ويا ۽ سندس وظيفو بحال ڪرايو ويو، مگر افسوس جو اباڻي مرڻ گهڙيءَ تائين کيس وظيفو ڪونه ملي سگهيو. نهايت ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ ٢٠ آڪٽوبر ١٩٧٩ع رات جو ڏهين بجي راڌڻ اسٽيشن تي گذاري ويو. ياد رهي ته فقير صاحب نه شادي ڪئي ۽ نه وري ڪو سندس پوئين مان ئي حال حيات آهي. اٽڪل ٽيهن سالن کان وٺي سندس شاگرد سلطان جويو ۽ غلام قادر سولنگي سندس خدمت ڪندا رهندا هئا. سندس مزار راڌڻ ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان شهر واري قبرستان ۾ کهڙي ايڊ ۾ آهي.

دادن فقير، مقبول ۽ مشهور عوامي شاعريءَ ۾ ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. الڪ خوبين جو مالڪ هو. کيس شاعريءَ تي پوري پوري دسترس هئي. هن گهڻو ڪري شاعريءَ جي هر صنف تي لکيو، جهڙوڪ نظم، غزل، بيت، دوها، قطعا، رباعي، مرثيا ۽ منقبت جهڙين صنفن تي گهڻو ڪجهه لکي ويو آهي. هن قومي شاعريءَ ۾ ملڪ جي ابواهيءَ سان ۽ دليرانه انداز ۾ نظم وغيره لکيا. فقير صاحب چاپلوسي يا اجائي تعريف ڪڏهن به ڪنهن شعر ۾ ڪنهن جي به ڪانه ڪئي. باقي شادين ۽ ٻين خوشيءَ جي موقعن تي جيڪو شعر لکندو هو، سو سڀ معاشي مجبوريءَ ڪري هوندو هو، ان ۾ به لائقي ۽ حقيقت کي نظر ۾ رکي اهو شعر لکندو هو. دادن فقير نه فقط بهترين شاعر هو، پر موسيقيءَ جو ڄاڻو به هو. کيس راڳداريءَ جي پوريءَ طرح پروڙ هئي. هو وڏين وڏين ڪانفرنسن يا مشاعرن ۾ هميشه ترنم ۾ شعر پڙهندو هو. سندس شعر سادو ۽ سليس، مگر وڏي مقصد وارو آهي. جيڪڏهن ڪنهن تي مهرجي پوي ته انڌا به ساڙي وجهي، اگر سنجيدو لکي ته دل ۾ جهير وجهي ڇڏي. سندس انداز بيان اهڙو ته اثر انگيز هو، جو پڙهندڙ وري وري شعر پڙهڻ لاءِ آتا هوندا هئا. دادن فقير جو ڪلام اڄ به جهر جهنگ جهولڪاريو پيو وڃي. هن توحيد تي به تمام گهڻي قدر طبع آزمائي ڪئي آهي. اهلبيت تي ان جهجهو لکيو اٿس. مطلب ته سندس شاعريءَ ۾ ڏاڍي پختگي ۽ نازڪ

Gul Hayat Institute

خيالي ملندي. ڪيس شاعريءَ ۾ حقيقي ٻهچ اڇيب هئي، انهوئي سبب آهي جو هو هميشه ڀاڻ کي ”فقير“ چوائيندو رهيو. ”الشعراء تلاميذالرحمان“ جي مصداق دادن فقير ۾ قدرت جو ڏنل عظيم شاعرانو ملڪو سمايل هو. سندس رهڻي ڪهڻي سادي، لٽ ڏالڳر ڪان بلڪل ٻري، تن تنها، نه ڪنهن جي ٻن ۾ نه ٽن ۾، سدائين آزاد خيال، پنهنجيءَ ۾ پورو. سندس دوستيءَ جو حلقو ايترو ته وسيع هو، جو سڄيءَ سنڌ ۾ غريب ڪان امير تائين ڪيس عزت جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو.

—سومرو محمد اسحاق راهي.

* * *

مرحوم جو هڪ ڪلام نموني طور هتي پيش ڪجي ٿو:

چڻ تو تان فدا تن من کي ڪيو، ڏس تن جو تدارڪ ڪير ڪري؟
جيئرا ته ملن جيئرن سان ٿا، مُردن جو تدارڪ ڪير ڪري؟

لقمان ٻه توُن ته مسيح به توُن، سوُن لاءِ حڪيم طبيب به توُن،
توکان ٻه دوا داروُن نه ملي، دردن جو تدارڪ ڪير ڪري؟

هڪ لاءِ مرض، جو مات ڪجي، هت حاجت ناهي حساب جي،
زخمن جو تدارڪ ڪير ڪري، زهرن جو تدارڪ ڪير ڪري؟

سنگتي نه رهيو سالي نه رهيو، ٻانڌي نه رهيو ڪالڌي نه رهيو،
لاوارث لاش ليو عاشق جو، مدفن جو تدارڪ ڪير ڪري؟

قمري نه رهي ڪوئل نه رهي، بلبل نه رهي گل ٻي نه رهيو،
مالهي ٻه خزان ۾ رخصت ڪئي، گلشن جو تدارڪ ڪير ڪري؟

دل ٻي نه رهي جان ٻي نه رهي، جنهن صورت ۾ توُن ٻي نه رهين،
تنهن صورت ۾ ’دادن‘ ڇا ڪري، دادن جو تدارڪ ڪير ڪري؟

Gul Hayat Institute

خبرنامو

گذريل ٦- ڊسمبر ١٩٧٩ع تي، سنڌي ادبي بورڊ جي عملي، جناب غلام رباني‏ءَ جي بورڊ ۾ موٽي اچڻ جي خوشيءَ ۾ چيئرمن ۽ ميمبرن جي اعزاز ۾ دعوت ڪئي.

محترم رباني صاحب چار ورهيه ڪن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو-وائيس چانسيلر جي عهدي تي خدمت ڪرڻ کان پوءِ ٧- نومبر ١٩٧٩ع تي بورڊ ۾ پنهنجي اصلوڪي عهدي "سيڪريٽري" جي چارج اچي ورتي.

ان موقعي تي بورڊ جي هڪ ميٽنگ پڻ ٿي گذري، جنهن ۾ ملازمن جي خوشحاليءَ لاءِ ڪي اهم فيصلا ڪيا ويا ۽ جناب غلام ربانيءَ جي آجيان ڪندي بورڊ هيٺيون ٺهراءُ منظور ڪيو:

(١) بورڊ جناب غلام ربانيءَ جي سيڪريٽري جي عهدي تي موٽي اچڻ تي پنهنجي سرهائيءَ جو اظهار ڪري ٿو ۽ سندس آجيان ڪندي، موصوف ۾ پنهنجي اعتماد جو اظهار ڪري ٿو ته رباني صاحب پنهنجي وسيع تجربي ۽ صلاحيتن کي ڪم آڻي، بورڊ جي ڪارڪردگيءَ کي اڳي کان به بهتر بڻائڻ لاءِ هرڪا ڪوشش ونندو.

(٢) بورڊ جناب ظفر حسن شاهه جي خدمتن کي ساراهي ٿو ۽ بورڊ ۾ سندس ڪم جي قدرشناسي ڪندي، يونيورسٽيءَ ڏانهن سندس پنهنجي اصلوڪي عهدي تي موٽي وڃڻ جي موقعي تي، موصوف لاءِ پنهنجن خيرسگاليءَ جي جذبن ۽ نيڪ تمنائن جو اظهار ڪري ٿو.

ميٽنگ جي صدارت بورڊ جي چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ڪئي ۽ ان ۾ ميمبر صاحبان — جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا، جناب سيد شاهه محمد شاهه، جناب ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جناب ڊاڪٽر عطا محمد حامي، جناب ڊاڪٽر اياز حسين قادري، جناب بقا محمد قريشي (ڊائريڪٽر اسڪولس ايجوڪيشن) ۽ جناب وائي. اي ڪوڪرا (ڊائريڪٽر ڪاليجز ايجوڪيشن) شريڪ هئا.

بورڊ جي ملازمن پنهنجي دعوت جو انتظام آفيس جي خوبصورت باغيچي ۾ ڪيو هو. مسٽر انور هالائي ايڊيٽر ڪُل ڦل ملازمن طرفان سپاسنامو پيش ڪندي چيو:

- عالي مقام علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب،
- مانوارا ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب،
- مانوارا سيد شاهه محمد شاهه صاحب،

● مانوارا ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلا صاحب،
● مانوارا ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب،
● مانوارا ڊاڪٽر عطامحمد حامي صاحب،
● مانوارا ڊاڪٽر اياز حسين قادري صاحب،
● مانوارا بقامحمد قريشي صاحب،
● مانوارا وائي. اي. ڪوڪرا صاحب،
۽ اڄوڪيءَ مجلس جا خاص مهمان مانوارا جناب غلام رباني صاحب.

اسان بورڊ جي انتظامي عملي جا ڪارڪن، نهايت خوشيءَ ۽ دل جي خلوص سان، اوهان صاحبن کي هن مجلس ۾ تشريف‌آوريءَ تي مرحبا چئون ٿا.

گذريل مهيني جي ۷ تاريخ جو سج اسان لاءِ اڻ ڳڻيون مسرتون جو پيغام کڻي آيو، جڏهن اسان جو محبوب آفيسر جناب غلام رباني صاحب، بورڊ جي عالي مقام چيئرمن علامه قاسمي صاحب سان گڏجي بورڊ جي آفيس ۾ آيو ۽ اچي سيڪريٽريءَ جي عهدي جي چارج ورتائين. اسان الهيءَ خوشيءَ ۾ اڄوڪيءَ مجلس جو انتظام ڪيو آهي ته جيئن پنهنجي پراڻي رفيق، محسن ۽ هردلعزيز آفيسر جناب غلام ربانيءَ جو دلي خيرمقدم ڪريون، ۽ بورڊ جي عالي مقام چيئرمن ۽ معزز ميمبر صاحبن کي گوش‌گذار ڪريون ته رباني صاحب جي آمد سان اسان ملازمن کي ڪيتري خوشي ٿي آهي. اسان رباني صاحب جو صحيح خيرمقدم هن طرح ڪري سگهون ٿا ته سائن اهو عهد ۽ اقرار ڪريون ته اسان سندس رهبريءَ هيٺ بورڊ جو ڪم بلند حوصلي ۽ چاهه سان ڪنداسين ۽ اداري جي وقار ۽ اتحاد واڌاري ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏينداسين.

اڄ هن موقعي تي اسان کي اهي گهڙيون به ياد اچي رهيون آهن، جڏهن اسان رباني صاحب جي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو وائيس چانسلر مقرر ٿيڻ ۽ ڇهن سالن جي عرصي لاءِ اسان کان جدا ٿيڻ جي موقعي تي، سندس مانَ ۾ ڏٺل الوداعي دعوت وقت ڪيس پيچندڙ ليڻن سان رخصت ڪيو هو. چوندا آهن ته دلين کي درياهه جون سيرون به جُدا ڪري نه ٿيون سگهن، اسان خالق اڪبر جا لورائتا آهيون، جو هن ڪريم ۽ رحيم اسان کي پنهنجو "محبوب، مُربي ۽ محسن آفيسر" موٽي ملايو آهي.

رباني صاحب جي بورڊ کان عارضي طرح عليحده ٿي وڃڻ کان سُتت پوءِ سنڌ سرڪار بورڊ جي نئين تشڪيل ڪئي ۽ موجوده عالي مقام چيئرمن ۽ بورڊ جي معزز ميمبرن جو تقرر فرمايو. محترم قاسمي صاحب جهڙن هڪ عالم ۽ لکندڙ جي حيثيت ۾ ورهين جا ورهيه بورڊ سان وابسته رهيا آهن، الڪري سندن شخصيت اسان لاءِ نئين نه هئي. پر جيئن تازو

---

* محترمه بيگم دائود پوٽه صاحبه، ولايت ۾ هجڻ سبب، مجلس ۾ شريڪ نه هئي.

Gul Hayat Institute

رباني صاحب هڪ موقعي تي فرمايو ته هي ٻهريون دفعو آهي، ۽ نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌ جي هڪ برگزيده عالم کي سنڌ جي علمي ۽ ادبي اداري جو سربراهه بنايو ويو آهي، بيشڪ اها ڳالهه اسان سڀني لاءِ قابل فخر آهي. ساڳيءَ ريت هي اڻ ٻهريون دفعو آهي ۽ اسان سڀني جي خوش نصيبي آهي جو بورڊ جي معزز ميمبرن ۾ اديبن، شاعرن، عالمن ۽ تعليمدانن جي وڏي ۾ وڏي تعداد مقرر ٿيو آهي. اسان انهن ڳالهين سببن ڪري ٻجا طور انهن محسوس ڪريون ٿا ۽ اميد رکون ٿا ته بورڊ جي ملازمن جي هميشہ وڏي ۾ وڏي حوصلہ افزائي ٿيندي، ان ڪري هن موقعي تي اسان مناسب ٿا سمجهون ته پنهنجا ٻه-ٽي مسئلا — جي اسان لاءِ بيحد اهم آهن - اوهان کي نهايت ادب سان گوش گذار ڪريون:

(١) سڀ کان اول ۽ سڀ کان اهم اسان جو مسئلو ۽ مطالبو اهو آهي ته بورڊ جي ملازمن کي اڻ ٻين سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارن جي ملازمن وانگر پينشن ۽ گريجوئٽي ملڻ کپي، ته جيئن هو ورهين جا ورهيه هن اداري جي خدمت ڪرڻ کان پوءِ پيريءَ ۾ پنهنجي زندگيءَ جون گهڙيون اطمينان سان گذاري سگهن.

اسان سمجهون ٿا ۽ هر طرح اميد رکون ٿا ته بورڊ کي اسان جو اهو معقول مطالبو قبول ڪرڻ ۾ ڪوبہ اعتراض ڪونہ ٿيندو.

(٢) ٻيو ته اسان بورڊ جي ملازمن کي رهائش جي سخت تڪليف آهي. هر ادارو پنهنجن ملازمن لاءِ رهائشي ڪالونيون ٺهرائيندو آهي. اسان جي پاسي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن ۽ ملازمن جي رهائشي ڪالوني ٺهي رهي آهي. جيڪڏهين اسان ڀُلجون ٿا ته خود اسان جو چيئرمن صاحب جڏهن ايس. ايم. ڪاليج ڪراچيءَ ۾ استاد هو، ته آتي ڪاليج جي پرنسپال جناب غلام مصطفيٰ شاهه صاحب جي ڪوشش سان ڪاليج جي رهائشي ڪالوني ٺهي، جنهن ۾ علامہ قاسمي صاحب کي بہ ٻين استادن وانگر پنهنجن ٻچن لاءِ گهرڙو ٺهي مليو.

اسان کي اميد آهي ته علامہ قاسمي صاحب، بورڊ جا معزز ميمبر ۽ سيڪريٽري صاحب اسان جي هن مطالبي تي همدرديءَ سان سوچ ويچار ڪري اسان کي پنهنجن ٻچن لاءِ اجهو وٺي ڏيندا. چونڊا آهن ته گهٽين ڪُلهين ڇپر ڪهي ويندو آهي. تحقيق، سندن اهو ايڪ قدم بورڊ جي تاريخ ۾ سونهري ڪارنامي طور ياد رهندو.

(٣) اسان جو ٽيون ۽ آخري مطالبو اهو آهي ته محنتي ۽ لائق ڪارڪنن کي سندن اهليت جي بنياد تي پروموشنس ڏنا وڃن، ته جيئن سندن حوصلہ افزائي ٿئي ۽ ساڳئي وقت بورڊ جي ٻين ملازمن لاءِ اڻ مثال قائم ٿئي ۽ کين وڌيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ آتساهه ملي.

اسان اهي ٽيئي مطالبا خلوص دل ۽ محبت سان اوهان جي خدمت ۾ هن موقعي تي ان ڪري پيش ڪيا آهن، جو اسان اوهان مڙني صاحبن کي "پنهنجا" سمجهون ٿا ۽ اوهان جي قرب ۽ شفقت ۾ اسان غريبن جون اهي اميدون آهن.

اوهان مان جيڪي صاحب هن اداري سان گهڻي عرصي کان وابسته رهيا آهن، تن کان اهما ڳالهه مخفي نه هوندي ته هن اداري جا ملازم گهٽ پگهار وارا ۽ نهايت مفلس ماڻهو آهن. هن ڪاٽي توڙ مهانگائيءَ جي زماني ۾ هڪ سفيد پوش ماڻهوءَ جو گذر سفر ڪيئن ٿو ٿئي، اهو اوهان مان هرڪو آسانيءَ سان محسوس ڪري سگهي ٿو.

اسان جي وس ۾ فقط هڪ ڳالهه آهي، سا هيءَ ته ايمانداريءَ سان پگهر ڇنو پورهيو ڪريون ۽ اوهان صاحبن کي پنهنجن مسئلن ۽ ضرورتن کان واقف ڪريون. باقي خدا شاهد آهي ته بورڊ جي ڀلائيءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ اسان ورهين جا ورهيه رت ست ڏنو آهي، پنهنجا ڪارا وار اڇا ڪيا آهن. اڄ جيڪي ڇڙهن ۽ ڪتابن وارا ڇهرا اوهان کي چوڌاري نظر اچي رهيا آهن، سي ڪنهن وقت گلاب جي ڪلن والڪر سرخ ۽ شگفته هئا. انهن ۾ اسان جي سيڪريٽري رباني صاحب جو نالو سرفهرست آهي. ڪيس بخوبي معلوم آهي ته ادبي بورڊ جيترو فائيلن ۾ محفوظ آهي، اوترو ئي تجربيڪار ملازمن جي ذهنن ۾ موجود آهي. سنڌي ادبي بورڊ، ظاهر آهي ته سرڪاري ادارو آهي ۽ سرڪار جي سرپرستيءَ هيٺ ئي ڪم ڪري رهيو آهي. پر اها به حقيقت آهي، ته هن اداري کي اوج تي رسائڻ ۾ غريب ملازمن جي پگهر جو پورهيو به شامل آهي. ڪتاب جي اشاعت هجي يا آفيس جي عمارت جي اڏاوت — اوهان غور سان ڏسندا ته پس منظر ۾ اوهان کي مزدور جي محنت ئي نظر ايندي. هر ڪاميابي ۽ حاصلات پورهئي جي مرهونِ منت آهي ۽ في الحقيقت محنت جو ئي مظهر ۽ معجزو آهي اهو ئي سبب آهي، جو نبي ڪريم صلعم جن پورهيت کي "خدا جو دوست" سڏيو آهي. "الڪاسب حبيب الله".

آخر ۾، اسان هڪ دفعو وري به اوهان سمورن صاحبن جو دلي شڪريو ادا ٿا ڪريون ۽ رب پاڪ جي در دعا ٿا گهرون ته هو سنڌ جي هن لاثاني اداري ۾ برڪت وجهي ۽ آن کي وطن عزيز پاڪستان ۾ علم و فضل ۽ خير ۽ برڪت جو هڪ اهم مرڪز بنائي.

— مهرباني.

سپاسنامي جي ورنديءَ ۾، بورڊ جي چيئرمن علامه قاسمي صاحب فرمايو:

"توهان ملازمن اسان لاءِ اڄ جنهن محبت ۽ عقيدت جو اظهار ڪيو آهي، ان لاءِ اسان توهان جا ٿورائتا آهيون. هن اداري کي اوج واريءَ هن منزل تي پهچائڻ لاءِ توهان پنهنجي منصبي فرض جنهن احسن طريقي سان ادا پئي ڪيا آهن، ان لاءِ توهان جس جا حقدار آهيو. اوهان جي محنت، خدمت ۽ خلوص کي اسان قدر جي نظر سان ڏسون ٿا. مون کي اميد آهي ته توهان ملازم آئينده پڻ اهڙي ئي سرگرميءَ ۽ چاهه سان هن اداري جي بهتريءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهندا.

توهان بورڊ جي لئين سيڪريٽريءَ لاءِ جنهن عقيدت جو اظهار ڪيو آهي، منهنجا جذبا ان کان مختلف ناهن. اوهان جي خلوص کي مبارڪ ۽ جذبءِ خدمت تي مبارڪ.

جيستائين توهان جي جائز مطالبن ۽ گهرجن جو تعلق آهي، اسان ان لاءِ ڪوشش ڪندا رهنداسين ۽ انشاءالله توهان جي خدمتن جو توهان کي سهڻو صلو ملندو. توهان کي هيءَ خبر ٻڌي خوشي ٿيندي، ته اڄ ٿي، ٿورو وقت ٿيو، جڏهن اسان بورڊ جي ميٽنگ ڪري رهيا هئاسين، تڏهن آن ۾ توهان ملازمن جي ديرينه معقول مطالبي کي منظور ڪري پينشن ۽ گريجوئٽي ڏيڻ لاءِ اصولي فيصلو ڪري ڇڏيو آهي. ۽ توهان جي رهائشي مسئلي کي حل ڪرڻ جو جيستائين تعلق آهي، ان لاءِ اسان کي پورو اتفاق آهي، ۽ اسان جي طرفان هرممڪن مالي ۽ اخلاقي مدد ۽ همدردي توهان لاءِ هوندي. ان ڏس ۾ سيڪريٽري صاحب جيڪا اسڪيم تيار ڪندو، انشاءالله ان کي عمل ۾ آڻي، توهان جي مطالبي جي تڪميل ڪئي ويندي.

محترم رباني صاحب فرمايو؛

”توهان مون لاءِ جنهن محبت ۽ پنهنجائپ جو اظهار ڪيو آهي، ان لاءِ مان توهان جو شڪرگذار آهيان. اسان ورهين جا ورهيه، هن اداري ۾ گڏجي ڪم ڪيو آهي ۽ آئينده به انشاءالله آن کي اڃا به وڌيڪ آبرومند ۽ باوقار بنائڻ لاءِ گڏجي ڪوشش ڪنداسين ته جيئن وطن عزيز ۾ هن اداري جو شان ڏينهون ڏينهن وڌندو رهي.

موجوده بورڊ جا ميمبر عالم، اديب ۽ تعليمدان آهن. الهن مان خلوص ۽ محبت جي خوشبوءِ اچي ٿي. مان سندن سرپرستيءَ، هدايت ۽ مدد سان اوهان جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

آخر ۾ هڪ دفعو وري به اوهان جو دلي شڪريو ادا ڪريان ٿو.“

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute